

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др Радосав Бошковић, др Ирена Грицакај, др Рудолф Коларич, Блаже Конески,
др Берислав Николић, др Миливој Павловић, др Асим Пецо, др Миџар Пешикан,
др Михаило Стевановић

Главни уредник

М. СТЕВАНОВИЋ

књ. XXIX — св. 1—2

БЕОГРАД

1972

Издаје: Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35
Штампа: Издавачка установа „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5

САДРЖАЈ КЊ. XXIX — св. 1—2

Расправе и чланци	Страна
1. Миливој Павловић: Миксоглотске микроанализе и балканистичка ономастика. — Résumé	1— 48
2. Душан Јовић: О месту Ferdinanda de Saussura, Александра Белића и Leonarda Bloomfielda у лингвистици XX века. — Résumé	49— 80
3. Михаило Стевановић: Глаголски облици као међусобне синтаксичке опозиције. — Résumé	81—103
4. Митар Пешикан: Генеза и еволуција словенског писма. — Резюме	105—151
5. Ирена Грицкат: Један немачко-славеносрпски речник — препис Јована Рајића из 1741. год. — Резюме	153—194
6. Асим Пецо и Петар П'равица: О природи акцената српскохрватског језика на основу експерименталних истраживања. — Résumé	195—242
7. П. А. Дмитриев: Придаточные предложения с двусторонними синтаксическими связями. — Резюме	243—274
8. Берислав М. Николић: Акценатски системи у штокавским говорима СР Србије	275—303
9. Меланија Микеш — Свенка Савић: Развој номиналне синтагме са одредбом у дечијем говору. — Summary	305—325
10. Миливој Павловић: L'Unité d'esprit et l'équilibre des études linguistiques en France. — Резюме	327—338

МИКСОГЛОТСКЕ МИКРОАНАЛИЗЕ И БАЛКАНИСТИЧКА ОНОМАСТИКА

I. НАУЧНА ОСНОВА ГЛОТОЛОШКЕ ФЕНОМЕНОЛОГИЈЕ

Наука о језику, у поређењу са другим наукама, представља веома комплексан и интересантан феномен. Могло би се рећи да се управо лингвистика сматрала најмлађом науком све до почетка двадесетог века, — до формулисања научних инфинитезималних и астрономских продора у проучавање манифестација Природе и у анализирање неслућених односа суштине материје у њеној структури, као и њеног ефекта, истодобно њеног творачког импулса. Веома касно, много касније но природне науке, касније него хуманистика, — бављење језиком се револуционарно ослободило непосредне датости, у овом случају филолошких интерпретација текстова; еманциповало се од идеалистичких схватања постанка божанским даром, договором (*θέσις*), или развитком од природе (*φύσις*), а кроз деветнаести век наука о језику чинила је напоре да се ослободи аналогije с природним наукама.

Прва конкретна фаза науке о језику карактерише се пре свега ширењем самога домена научног истраживања. Научни интерес био је везан за грчки и латински језик, оба уткана у основе културе, књижевности, а што се тиче латинског језика био је основа и средство за политичку организацију Римске империје, касније и за процес хришћанства и за латинизацију науке и културе. Међутим, око почетка двадесетог века језичко научно интересовање, управо полазећи од индијског, обухвата познате језике: романске, германске, словенске, затим и друге индоевропске језике. Уочавањем извесних несумњивих сличности у лексици и у структурним односима, формулише се као тематска основа проучавање јединства индоевропских језика и реконструкција праиндоевропског типа. Сасвим логично, према овоме циљу успоставља се и компаративни метод индоевропских језика (по немачкој терминологији — „indogermanische Sprachwissenschaft“).

Бопов принцип компаративне граматике, коригован, развио је у рељефном односу посебне системе компаративних студија у појединим индоевропским језицима. Тако су настала упоредна проучавања германских и романских језика, па је тако у трећој четвртини прошлога века Франц Миклошић формулисао упоредну граматику словенских језика. Касније је упоредни метод у овом смислу примењен и на остале индоевропске језике (cf. K. Brugmann, A. Delbrück, Hermann Paul).

Из упоредних проучавања јавило се тражење перспективе, уочавање еволутивности, а то је водило новим, историјским схватањима. С ослободом на раније споменике утврђиване су, управо тражене су основне линије развитка појединих језика. А историјска еволутивност водила је схватању еволутивно насталих дијалеката појединих језика, затим поддијалеката, који су се цепали у мање јединице, у локалне говоре. Таква слика се стварно указује при општем погледу на измене у језицима, на ток тих измена. Таква развојна слика упућивала је на аналогију са природним наукама по Дарвиновој теорији еволуције, и наметала је метафорско поређење са развојем и гранањем дрвета из истог стабла. Али у крајњој консеквенци то је водило формули коју су успоставили историчари језика млађе генерације научника: то је водило схватању унутрашње спонтане еволутивности. У томе правцу је и успостављена констатација која се нарочито везивала за гласове и за њихове доследне законитости спонтаних измена, и то са квалификацијом безизузетности гласовних закона (Leskien). Одступања су тумачена као изузеци по аналогијама.

Доцније се показало да је унутрашња еволутивност привид, као последица генералисања. Младограматичарска схватања су изазвала три врсте супротног става.

Мада је младограматичарска школа формирала на добрим основама фонетичке студије и фонетику као своју конкретну дисциплину, ипак је она у самом почетку двадесетог века наишла на акустички изражену експерименталну фонетику (L'abbé Rousselot). Увођењем експерименталног метода, констатована су одступања минималне измене изговора, једва приметна акустичким апаратима, и то у опсегу пет генерација. Значи, изменама изразитије уочљивим треба тражити друге узроке.

Значајне недоследности и структурне измене у виду језичких мешавина, нарочито у тзв. мешовитим језицима, констатовали су лингвисти који су своја испитивања управили на области Средоземља, на крајеве у којима су, кроз дуге векове, долазиле до изражаја мешавине појединих народа, са укрштањима културе и са изразитим језичким

мешањима, са изменама језичких типова (Ascolli; Carlo Battisti). Проучавање језичких појава и проблема Медитерана у ствари је проистекло од лингвистичких схватања критичког и у пуној мери реалистичког научног духа Карла Шухарта (Karl Schuchardt, Gratz). Он је одлучно истакао тезу да језика без мешавине нема у човечанству, и да се тек путем мешавина у разним степенима могу објаснити изразите језичке појаве (Brevier: „Es gibt keine völlig ungemischte Sprache“), супротно тврђењима младограматичарског идеолога Макса Милера. Херман Паул, теоретичар младограматичарског правца, узимао је у обзир мешавине језичких црта, али само као факта, — он мешавинама није давао лингвистички значај (cf. *Prinzipien der Sprachgeschichte*).

Најодлучнији став према историзму младограматичара заузимао је Фердинанд де Сосир (Ferdinand de Saussure). Уопште, он је схватио језичке феномене у двојности: за њега је апстракција појмовних вредности и структуралних категорија — Језик (Langue), а реализовање тих вредности је Говор (тј. изговорни ток, Parole). Тиме је пак он унео двојство, које руши основно јединство језичког изражаја и његове функције. Али овакво схватање имало је и једну још тежу последицу. Сосир је ставио тежиште на синхронију, на проучавање језика датог, његовог изражајног и функционалног активитета. Тиме је хтео да схватању језика као апстракције прида карактер апсолутне вредности, а то је према схватању говорне реализације значило потпуно одвајање. Овакав одлучан став против историзма науци о језику сугестивно се намегао, тако да се у науци о језику формулисао изразит покрет апстрактног карактера као структурализам. Таква основа схватања носила је у себи могућност и сувише наглашених личних концепција и одвајање од неопходне реалистичке подлоге. Отуда знатан број структуралистичких правца. Тако се с једне стране изразило фонолошко гледиште Н. И. Трубецког на појаве и функционалне вредности гласова, и подвајање *фонеме* (*Sprachgebilde*) од гласа као реализације (*Sprechakt*). С друге стране Карл Билер (Karl Bühler) формулише теорију апстрактивизма (*Axiomatik der Sprachwissenschaft; Sprachtheorie*), а нове путеве траже и Мухажовски, и Потевња (специјалност у синтакси). Одбацивање историјске оријентације показују методолошки Харисови покушаји (Zellig S. Harris, *Methods in Structural linguistics*), а још изразитије у интерпретацијама Хјелмслева (Louis Hjelmslev). Међу структуралистичким схватањима изразита неслагања показује нарочито мишљење Серенсена о Хјелмслеву, коме се замера за непрецизности у схватањима, а сам Серенсен искључује историјску оријентацију у расправљању о словенском глаголском виду (*Aspects et temps en slave*).

Међутим, пре но што се изразио структурализам и неке његове специфичне девијације, А. Меје (Antoin Meillet) је указивао на психолошки значај језика, дајући подршке Бреаловим покушајима о семантичким вредностима (Michel Bréal, *Essai d'une sémantique*). У теоријско-лингвистичким расправљањима А. Меје (*Linguistique historique et linguistique générale*) указује на неопходност историјске оријентације у лингвистичким студијама, али омогућава еластичност схватања и реалност миксоглотских процеса, ефеката и ситуација, и то уопште, а не само у изразитим зонама Медитерана. Он нарочито истиче неодрживост искључивог става о безизузетности гласовних закона, и шире (*L'état actuel des études de linguistique*, р. 26). Значај психолошке оријентације показује и велико Мејеово интересовање за испитивање дечјег језика, да би се конкретније поставила основа формирања гласовних система и језичких структурних категорија (Grammont), а нарочито у односу два језичка система у формирању дечјег језика (Ronjat, Pavlovitch). Реципрочан интерес психолога (Delacroix, Burloud, Hubert) као и психопатолога (Brocca, Ferrand, Séglas) даје сигурну подлогу језичком реализму (упор. мој *Увод у науку о језику*, с. 228 и др.). С друге стране, социолошки карактер и значај истиче совјетска наука. На тај начин враћа се поколебано јединство науке о језику, усклађују се њене изразито развијене дисциплине. Неопходност јединства у схватањима језичких феномена и језичке функционалности истакао сам у чланку *Multiplcité des Principes et des Méthodes et l'Unité de la Linguistique* (APhL MS VII, р. 7—14). Признање значаја дијахроније палазимо и у ставу Романа Јакбсона, који је знао указати на нове перспективе језичких проучавања.

Оријентација историјска прожима целокупну делатност А. Белића, засновану на фактима, са увек присутним општим лингвистичким интересом, који уобличава у својој књизи о теоретским питањима о језику (*О језичкој њприроди и језичком развиику*), са изразито утанчаним индивидуалним осећањем језичке проблематике.

Језички реализам не може очекивати решења језичких процеса и појава од статичког става. Отуда су оправдане резерве Марсела Коана о односу језичких појава и мишљења према електронским машинама, које могу регистровати само депонована факта, и само могу имати умерену комбинаторику, али не слободну, ситуационо условљену или ауто-дириговану (Marcel Cohen, *Faits de Linguistique et faits de Pensée*, *Jurnal de Psychologie normale et pathologiques*, 1947, № 4).

Језичка стварност су управо језичке мешавине, миксоглотски процеси као такви. Међутим, кад је реч о језичким мешавинама, од-

носно о појавама мешовитих језика, или пак које воде ка формирању нових језичких типова, мора се ово схватити као општи принцип. Само миксоглотске појаве, као резултат диференцираних међујезичких сплетова, приказују се у различитим видовима и у разним степенима.

Мешавине гало-латинске и франачке изражене су у типу француског језика. Енглески језик, такође са келтским слојем, англосаксонском бојом и латинским елементима, дао је другачији тип. Румунски је импрегниран славизмима, иако са максимално израженим синкретизмом облика и са упрошћеном синтаксом балканистичких процеса. Најинтересантније, а међу собом диференциране јесу зоне Балканског полуострва, како сам констатовао у расправи *Перспективе и зоне балканистичких језичких процеса* (ЈФ, XXII), и како слично констатује Вл. Георгијев у једном запаженом чланку (Балканско езикознание XIII). У јужној грчкој зони хеленизирани су словенски елементи, и уопште Пеласги, чији се утицај огледа у формирању грчких дијалеката (М. Будимир, *Грци и Пеласги*). Трачко-бугарска зона се карактерише не само синтаксичким балканизмима, него и јако измењеним вокалским типом (упор. L. Miletič, *Das Ostbulgarische*). Илирска зона показује извесне периферијско-балканске рâne фонетске појаве (e > i; o > u), али осим најкавских зона има романског типа футур, свакако веома рано усвојен (футурска пројекција „хтети“, „vouloir“). Категорије су типично задржане, мада поремећене.

Међутим ови познати резултати садрже у себи тајну самих процеса, тајну вршења миксоглотских девијација, и узроке тих девијација. Моја схватања изразитог језичког динамизма и у психофизиолошкој изражајности и у социолошкој функционалности, указују на то да треба ставити тежиште на проучавања самих процеса. Међутим, нарочито у дијахронији, процеси су замагљени, некад нејасни, некад супротно пројцирани (нпр. по питању палатализације). Неслућено је изгледало да се језички могу пратити појаве у миксоглотским, односно миксодијалекатским преплитањима, интерференцијама, алтернацијама и у тенденцијама ка стабијасању. У Илирику уопште, па и на територији српскохрватских штокавских дијалеката, поред широких плоха стабијасаних дијалеката, истичу се зоне још непреврелих дијалекатских црта и поједини дијалекатски чворови, као говор Сретечке Жупе. По извесним појавама, при првим мојим теренским консултацијама у Јањаву на источном Косову запазио сам дијалекатску ситуацију која ми је на први поглед откривала трагове балканистичке миксоглотије, али истовремено и укрупњене црте околних дијалеката. Компактност насеља и верска припадност — све је то указивало на нешто специфично са ендегеним и

ексогеним појавама; нешто што показује конвергентност хетерогених елемената. Све је ту обећавало више свежине у процесима и траговима. Питање је могло добити значај тек продубљеним студирањем опште говорне ситуације, и тражењем погодног метода за улажење у анализу појединих неочљивих услова за мерење интерференција.

II. ФЕНОМЕН ГОВОРА ЈАЊЕВА КАО ОБНАВЉАЊЕ БАЛКАНИСТИЧКИХ ПРОЦЕСА

Јањево, варошица на прилазу Косову Пољу, недалеко од Липлана, старе Улпијане, добило је свој значај као анекс богатог рудишта Новог Брда, које се налазило управо на ивици лингвистичке границе до које су почели допирати балканистички таласи миксоглотског синкретизма после шеснаестог века изражени. Сама дијалекатска подлога била је новијег штокавског а екавског типа, како нам показује препис из почетка XVII века Рударског законика Деспота Стефана Лазаревића. Оваква основа је индицирана и за Јањево, а која карактерише и неколико породица досељених из Новог Брда после разарања тога града.

Да би се продрло у суштину проблематике, требало је успоставити слику састава становништва; утврдити дијахрону оријентацију, и најзад успоставити резултате језичке ситуације, уочити проблеме, анализирати саме процесе и проценити њихов карактер и њихов значај.

Пре свега, из претходних векова имамо неколико записа који се односе углавном на црквене књиге, на свештена лица у вези са тим. Јањево је, све до велике сеобе у Аустро-Угарску, било седиште епископа, а несумњиво најугледнија личност био је Хаџи-Лава, чији је сестрић доцније био викарни епископ у Патријаршији Карловачкој. Јањево је постало средиште епископата после разарања Новог Брда, које је дотле било седиште важне епископске области. Али Јањево је било и средиште католичке жупе, као и Летница, а пре тога Ново Брдо. Међутим, после аустријско-турског рата, веома велики део становништва Јањева и целе епархијске области, са источнога Косова креће уз остале Србе, са патријархом Арсенијем Чарнојевићем. То становништво Јањева, свакако, населило је Панчево и околину. О томе сведочи назив манастира Војисиловице, у вези са оронимом *Војисиловица* (с. и. од Јањева) са црквистем. Томе су потврде и из јањевске породице Лукића, који ми је указао на Лукиће у Панчеву као на родственике. Слично сам имао индикације од једног старог члана рода Мацукића.

Уз мали број породица далеких старинаца, неких несумњиво од ранијих Новобрђана, насељавало се новије становништво из ближе и даље околине, из Скопске Црне Горе, од Летнице, источнога Косова, Вучитрна, из Метохије, чак и из Скадра. Такво стање у општим цртама изводи Јован Цвијић (*Основе за географију и геологију Македоније и Сјаве Србије*, III). Ја сам ишао за тим да добијем слику до највеће могуће мере прецизну. Подаци су узимани из архиве цркве Св. Николе, и за то дугујем захвалност жупнику Дум Винку Сраки. Најстарије књиге су паљене и од тога оштећене, а нисам могао добити обавештење о томе како се то десило. Ипак сам имао довољно података у књигама крштених и венчаних, тако да се могао утврдити однос досељиваних породица и њихово порекло.

Постепено притицање досељеничких породица које су обнављале становништво овога места имало је за последицу нивелисање, са ослонцем на католичанство, коме су прилазили. Међу досељеним породицама било је и алоглотних, а топонимски и микротопонимски елементи указују и на алоглотно становништво влашко, ранијега слоја.

Испитивање дијалекатских појава има упрошћен вид у широким зонама стабилисаних типова. После упознавања са конкретним појавама таквих дијалекатских видова нормално је одабрати информатора, или ради поређења и контроле још некога, да би се фиксирао тип изговора, да би се одредиле структуралне линије и одређеност језичких категорија, појаве синтаксе и говорне ритмике.

Како пак јањевски говор показује опште јединство системских, структурних и ритмичких односа, али јединство са изразитим еластицитетом, наметнуо ми се м и к р о л д и н г в и с т и ч к и метод до детаља посматраних процеса у говорном току.

Независно од ретких очуваних дијакхроних података, студијска перспектива добијена је одабирањем информатора. Вице Ђурић, један од најранијих, при мојим првим испитивањима (1931) имао је скоро сто година, а при мојим последњим испитивањима (1965) фиксиране су особине говора и деце од пет година, и мање. Тако се добија развојни размак који би био значајан и за нормалан ток непотпуне адекватности у унутрашњем развоју („innere Sprachbildung“). Утолико је овај временски размак изразитијих ефеката у односу на убрзавање процеса у сукобу система и кристалисавања при миксоглотским условима.

Увид у процесе као такве добија се управо тиме што се могло полазити од компонената. Тако ћемо овде показати процењивање тим путем.

Полугласник постоји као основна фонетска вредност, али је код извесних породица (Додићи и још неке друге) изразитији, под акцентом нарочито. Код других породица је полугласничка вредност мање специфична — пре свођење на редукцију вокала *a* под акцентом.

По категоријама упоређиван, полугласник је релативно типичнији у прилозима типа *съг*, а релативно јаче вокализован, често потпуно у предлогу *със* — *сас*. Овде су колебања у изговору полугласника јаче изражена него у другим говорима призренско-тимочког типа. Саме интерференције некад се односе на место, некад на тонску или фортитетску изразитост.

По Закону о рудницима (XVI в.) констатује се рефлекс *e* (*Призрениц*), али то треба тумачити да је путописац Broquière забележио „*e*“ у опозитности према својим јасним вокалима, и можда у вези са фонолошким изговором алоглотних Саса (cf. *haben*). Знак *ь* у Закону указује једино да је такво стање било у основи текста.

Изоглоса варијанте „*y*“ м. „*л*“ обухвата овај говор, док је варијанта „*лу*“ врло ретка: комплекс је у томе што под утицајем косовско-вучитрнске компоненте знамо „*y*“ (са скраћивањем); при томе реч т. *мердивѣн* продрла је, поред српске форме *сљуба*, која је у опозитуму несумњиво ранијег новобрдског облика *сѣуи*. Али имамо *жуч* и *ѣуцѣм*, а колебање код облика *слунцеглед* : *слунце*, док је Г. Елезовић забележио *слунциглеђ*.

Изговор *л* показује укрштање две изоглосе — у неколико примера (*вол*, *бивол*, *сокол*). У неким случајевима се јавља *л̄* (високо) — *чалгије*, *јал-мафес* (Тереза). Код старих припадника кратовског говора није изгубљена варијанта *w* (*бѣw*, *Миашча*), а код Вице Ђурића (старином са Великог Косова) бележио сам скоро са „*o*“ — *биwо*, *био*, нарочито испред „*к*“ *аока*, али *коѣѣ*, *ѣѣѣ*, *ѣѣѣ*, поред *ѣѣѣја*. Друга изоглоса, карактеристична за призренско-јужноморавску зону, јесте наставак „*ја*“ код р. гл. придева м. рода (*бија*, *видеја*, *даја* и др.) и још у придеву м. рода *беја*, *цеја*, *весеја*, као и у сложеници *Бејаград*, и именицама *деја*, *ѣемеја*, а у алтернацији *ѣѣѣја*. Супротно овоме *исека* (поред „*к*“ а напореда са „*ја*“ — *наредѣја*); тако *река*, *обука се*, затим тип *иша*. — Овде се откривају процеси условних тенденција $л > w$ $> o$, $л̄ > w > \emptyset$, $л̄ > y$, $л̄ : 'a > ја$.

Временску оријентацију открива Закон о рудницима, у коме се већ изразиле развијене варијанте *јавија*, *куѣија*, *ѣлаѣија*, *ѣовадија*, *учинија*, али и *дал*, *ѣродал*, и са процесом $w > \emptyset$ у примеру *ѣре сѣмь руйоу работѣ[л]* и *ѣонавља[л]*. — Ове појаве се могу везати само за доба настанка преписа овог Закона, са мешањем почетим пре сеобе.

Међутим, у консонантизму запажа се јасно изражен процес опште палатализације. Општа чињеница да гласови не чине прецизно разграничене артикулације, већ да утичу једни на друге (Sievers; Mazing; Белић; Милетић) у говору Јањева долази до најпотпунијег изражаја. Говорни ток је психофизиолошко-фонетска целина у активној функцији, као и у пасивној. Нормално вокали предњег реда утичу палатализационо („л“ > „љ“; „н“ > „њ“) или их „умекшавају“. У јањевском говору таква појава добила је општи карактер у посебној условљености. Испред *ѐ* акцентваног уопште сугласник се прилагођава и постаје умекшан.

То је нов процес умекшавања, тако да не показује двојство које имамо у говорима ијекавског типа у вези са декомпозираним „ѣ“, где имамо *мјера* (*је* < *ѣ*, али *месо* (*е* < *ѣ*). Како се појаве палатализације изражавају са неједнаким интензитетом, то у неким породицама, а чешће појачано код деце (предшколско доба), умекшавање достиже степен „*ѣ*“, некад и „*ј*“, *мјечка*, *мјечко*, чак и са „љ“ — *мљечко*, *колјечка*, па и *колјечка*, *љек*, *љеса*, затим *м’есо* а и *мјесо*, па и *мјесо*. Отуда погрешно мишљење да ту имамо тип „јужног“ тј. ијекавског изговора, као дубровачку особину. У говору Јањева има очуваних дубровачких лексемских особина (мада је њих био ограничен број), — то су неке речи и неки антропоними. Али умекшаност се јавља и под утицајем континуанте некадањег *е* и назала *ѣ* одн. „*е*“ < „*ѣ*“ (*м’есо*, *мјесо*; тако и *м’ечка*), а то нису јекавизми, — то су *псеудојекавизми*. Ту дакле имамо општу палатализацију, типичну и изразиту, мада интензитетски неједнаку. Неколико правих јекавизама су из круга речи везаних за црквене обреде и термине: *вјера*, *вјеридба*, *вјенчање*, *Светша Дјева Марија*.

Палатализација је само један в и д изражаја целовитости говорнога тока, али је и то и однос гласовног система изразито артикулационо јединство: вокалски и консонантски систем се преплићу. Постапикална фонаторна инервација делује широким додиром, а акустички умекшано (што се тиче примера *мољи се*, *гљисџа* — *гљисџра* треба схватити да су донети из метохијскога правца).

Појаве овако опште а еластичног ефекта палатализације у ствари су корелативи фонационог рељефа и говорне ритмике (о том в. VI одељак).

Упрошћавање сугласничких група има врло мало одступања изазваних неједнаким степеном ове појаве у симбиозним компонентама.

Што се тиче структуре, јањевски говор у знатној мери показује синкретизам. Према примерима записа из ранијих векова види се да се балканистички синкретизам падежâ почео испољавати тек са обнав-

љањем становништва. Генитив се чува, нарочито у аблативској и посесивној функцији (*узела ојанце од воде, а из кућу*; али код именица м. рода — *од обору*). Поремећаји у употреби именских облика изазивају скретање предлошких рекција; инструментал подлеже синкретизму због предлошке употребе за социјатив, и то у две структуралне варијанте за м. род — *с Ивана, а сас Паику, сас Кољу*. — Локативска функција се ослања на предлог; тако — *чува у обору и чува у њланину* — где је „у“ носилац функције, а: *у куће*. У основи такви су поремећаји и у множини.

Међутим ак. мн. м. рода је нарочито интересантан својим наставком *це*, као веза јањевског и новобрдског некадањег говора са косовско-ресавским типом, а тиме као карактеристичан указатељ првобитне основе. Примери: *ђаце, јунаце, мотце, ојанце, Турце, њо сокаце*.

Нарочито је интересантан датив множине: са упрошћавањем у виду ширења, уопштавањем наставка м. рода — *кучићима, биволима*, па тако и *мачкима, свињима, срнима*, али и са контаминацијом — *женајима, децајима, свињајима*, а *женама*, чак и *селама* (ретко). То је процес са реципрочним аналогјама, у превирању, мада се све овакве варијанте осећају везане за исту функцију.

Код придева су интересантни трагови одређеног вида и процес компарације, са више структуралних остатака.

Однос међу временима за прошлост показује још неизражену устаљеност, са стилистичким индикацијама у употреби.

Синтаксичке балканистичке појаве обухватале су изоглосама и јањевски говор, нарочито механизирање удвајања објекта.

Чланска постпозиција није продрла, мада сам у великом временском распону проучавања забележио један пример истицања постпозицијом, индивидуално употребљен.

III. ONOMASTICA BALKANICA

Како се Јањево налази управо на линији размеђа римске зоне из доба романизације и грчко-византијског широког подручја, на линији од Епира до Румуније (сф. карта коју Скок репродукује), — то је разумљиво што ће се на тој линији наћи у опозитуму проплетени дometri базе **tal* (ор. *Маљен; Малча*, Ниш; *Мало Малово*, Пирот) и варијанта **tol*, са грчким чланом „о“ — ор. *(X)омоље*. Та историјско-културна ситуација се односи управо на *Јањево*. Источно од те линије налазимо зону грчког божанства *Артемиде* (Artemis), а западно римске *Дијане*

(Diana), како према њиховим светилиштима констатије Р. Марић (*Антички култови у нашој земљи*).

Ја сам идентификовао дивоним Дијана као Јана, срп. нар. *Мајка Јана*, по њеној митолошкој улози заштитнице (упор. израз *Не може му нико ђомоћи, ђа да му је мајка Јана*).¹

Према томе, узимајући у обзир микропроцес $dj > z' > j$, констатовао сам исти процес у хидр. *Ђејиња > Di(e)Tine*, гал., cf. APHL XII) а са резултатом $dj > d$ паралелно вулг. лат. *z*, а рум. *ж (Jepi Mare), adzutor, oze* у *cie < hodie* (cf. Al. Rosetti, *Istoria limbii romine I*, Bukureşti 1964, с. 91), тако да се откривају Дијаниуми, светилишта Дијане у Епиру као *Јањина*, а у Босни као назив терена *Јањ*, хидр. *Јања*, топ. *Јања*. Ту имамо један од најстаријих процеса који се у фонетској варијанти понавља са *ж* — топ. *Кожле* и сл. Тиме је допуњена слика о Дијаниним светилиштима коју је приказао Марић, као и излагања М. Чабеја (cf. M. Čabej, *Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan*. Leipzig Zeitschrift für Südosteuropa 5, 1941). Фонетском микроанализом и семантичком интерпретацијом идентификовао сам *Плана* (ж. дивоним и антропоним, Црна Гора) као базу **flan(er)*, уп. планинско подневно божанство у средњој Европи (Karl Haberland, *Die Mittagsstunde als Geisterstunde*, Z. f. Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft, XIII, 310—324). Ту имамо $f : p$, као што се показује у презимену *Пилејић* гр. φῖλος (не „пиле“), презиме у Јањеви *Филић > Пилић*, шире *Сийиан* и сл. у зонама које идентификујем као келтске.

Фонетско идентификовање микроанализом топонима *Јањево* као „*Dianium*“ имало је конкретну полазну тачку у анализи микротопонимије Јањева, где сам забележио *Старо Јањево*, са траговима рудишта; рудишта су пак по етнопсихолошким схватањима *п о д з е м љ а*, подземни свет, а Дијана има и такав статус, она је везана и за „доњи свет“, као што је и божанство месеца и заштита заљубљених и богиња лова.

У топонимији околине Јањева можемо уочити хетерохроне базе, које се одражавају јасно као елементи балканолошких појава.

Тако имамо пре свега назив *Сурњевица*, где процес „о“ > „у“ открива базу **ser-*, *sor-* (cf. S. Rospond, *Lingua Poznaniensis X*), која у вези са ротацизмом одговара бази **sal-* са основним значењем „шума“ (cf. H. Krahe, *Sprache und Vorzeit*), а у нас се јавља са значењем „грana“ у стиху „саградише сала и носила“. Као траг далеке старине база **adr-*, која се јавља у топ. *Адровце* (на карти погрешно по нар. етимологији

¹ Mil. Pavlović, *Diana*, alb. *Zanë*, serb. *Maјka Јana*, Zeitschrift für Balkanologie I, 1963. Упор. ЈФ XXIII.

Андровац), корад. *Адрани* (Краљево), *Горњи и Доњи Андровац* (Крушевац), *Адровац* (Ниш). Такође врло стару базу **cos-* идентификујем у ор. *Окоснице*, која је изразито карактеристична за келтске зоне (нарочито у Француској, а јавља се и у нас као ор. *Космај*, затим у Црној Гори, у Херцеговини, са некадашњим значењем „шума“, које се теренском оријентацијом открива. Та база чини везу и са врањским **ard-* у топониму *Ројдаце* (в. даље одељак о привидним славизмима).

Од слоја везаног за пастирски слој романизованих Влаха остао је назив локалитета *Јарбина*, cf. влашко и аром. *īarbă*, дакорум. *īarba* (Pascu, *Dictionnaire macédonoroumain* I, 102, № 811), користан је као микро-топоним за разумевање изопункте прелаза лат. „e“ (*herba*) у „a“, и то знатно раније од процеса „b“ на илирској и македонској територији, те тиме независан од српског процеса. Неколико других елемената романског типа чине прелаз ка траговима влашке групе из околине Врања, као што су *Букушевце* (cf. л. *botus*, „b“ : „b“, а „o“ > „u“), *Тибужде*. — У ове појаве треба убрајати и илир.-аром. **codr-*, које се налази у орониму *Кодру-Мар* у значењу, „голема шума“, рум. *codru* „forêt“, а у алб. измењено као **kodrà* „colline“. Ту базу Паску нетачно сматра трачком (ор. cit. I, No 1782, No 934; упор. Verneker, *SlEW* I, 605). — Ту би дошао и облик *Плићковић*, назив удољине између два брда, где је „Platte“ инфичирано српским елементом. На влашки пастирски траг указује *Козуљ*, који структурално показује разлику према врло честим оронимима типа *Козјак*, *Козара* и сл.

Теренски називи апелативске основе су чести, као уопште, и имају компарациони смер.

Нарочито се истичу извесни трагови саске терминологије, посебно *Оклај*, посрбљено, а изведено према нем. *Klapp* „Schlag“ (*Klappern*, Kluge — Götze). Села *Шапаре* код Летнице и топ. *Шашковац* с.з. од Јањева употпуњавају мрежу назива по бази **sas* (мој чланак *Ostaci rudara Sasa*, *Годишњак ФФ НС III*), а други елементи такође. Микроанализа води ка исправци објашњења топ. *Лейница*, како се по облику орониму *Лейник* изводило: да је ту био летњи двор цара Душана. Не може се искључити и такво објашњење као коинциденција, — али право значење се своди на нем. *Letten* „Lehmboden, Tonerde“ (Kluge — Götze), са ос-новом **lat-* „feucht, nass; Sumpf, Lache“ (ibid.).

Тако је утицај Саса у Јањеву оставио трага и у изразима *на уј* „на гомилу“ (нем. *Haufen*) и значењу *це* „цех“, „рударска јама“, а та реч, у поређењу са другим рудиштима где је имало Саса, открива неочекиван случај: да су рудари долазили у Србију из две дијалекатске области,

једни са „т“ — *Teche* (Zweite Lautverschiebung), а други са помереним, новонемачким изговором „z“ — *Zeche* (Dritte Lautverschiebung), како сам саопштио у чланку *Altsächsische Bergbauterminologie im Serbokroatischen* (Südost-Forschungen, В. XVIII, 1959). *Це* је као рударски термин могло бити идентификовано само тако што сам, на питање где налазе руду, добио одговор „Ми немамо *це*“. Ту је значење скривено због ишчезлог „h“, и такав случај би се могао назвати негативном микро-идентификацијом, као што је у једном можда једином примеру остатка *nan* немачке речи „hinein“, који сам разумео само тако што сам га чуо у изразу „Ајде, уђи си *nan*“. Али у Јањеву нису очувани термини цеховске организације, док у Изморнику, оближњем крају према Новом Брду, имамо породицу *Ујманци* н. *Hutmann*, по саопштењу др. А. Урошевића (теза).

Боролин и *Бургеи* чувају помен о Дубровчанима.

Микротопоними у самом Јањеву имају два турцизма (*Сарај*; *Тећа* „текија“). Има обичних, новијих назива за махале и непосредну околину, а занимљиво је и *Дућкино буншише*, са значењем „имаће старешине пастирског рода“. *Пажућ* (л. *pagus*) је интересантан што се може поредити са ретким називима, као *Пагаруша* (Македонија), *Паганово* (Пиротски крај).

Најинтересантнији био би микротопоним *Сунин-брек*, крај Сурњевичке реке, а у његовом првом делу може се очекивати једна варијанта назива Дијане, свакако у вези са њеним некадашњим светилиштем. *Цонеш*, пак, испод Велетина и Острог врха, микроанализом упућује на измењено **Dīpnysius*. А *Жабница* је са базом **gab* „камено брдашце“, „стењак“.

Глама (брдо) и *Кижница* су трагови рударских термина.

Патронимика, у вези с антропонимијом, чини веома интересантан феномен. Са по неком базом врло давнашње келтско-влашке инкрустације, као **ard-* > *rod-* (упор. патр. Родићи), имамо занимљиве *Цибара*, *Тибара*, грц. *Палићи* „Старчевићи“. *Мацукићи* су идентификовани у вези са ар. *māṭisā* рум. *măcișă* (cf. „мачуга“, у вези са начином како су товарили коње у караванима, јер су мотком подупирали товар с једне стране, док су другу страну везивали).

Гласновићи су врло старо презиме (**glāsa*, л. *glēsūm*, Tacitus, *Germ.* 45), а *Гечевих* је права етимолошка скривалица л. *Gentiū*, која је примљена при врло раној асимилацији са „en“, које је нормално деназалисано, док је иста реч код родова асимилисаних много доцније, после велике сеобе, очувала групу „en“ — *Генчић* (Војв.), поред старијег донетог са југа *Гечић*.

Дубровачки тип *Пашко*, cf. *Паскоје* и *Филићи* су изузетно драгоцени елементи.

Lja Rãmãni значи метафорски и двоверац, „шарен“, cf. alb. *l'arë*.

Антропонимика с патронимијом у Јањеви је значајна управо као нешто специфично, развијено у затвореном кругу верски и укрштеним сродствима зближених породица, при чему се, и управо због тога деца давала и по два имена.

IV. МОРФОЛОШКИ ЕФЕКАТ ФОНЕМАТСКОГ МИКСОГЛОТСКОГ ПРОЦЕСА

Микро-појаве у говору Јањева упућују на много шира трагања и разјашњења.

Психолошко-језичка оријентација показује да су заменице 1. и 2. лица уопште у опозитуму према заменици 3. лица. Постоји унутрашњи опозитум, опозитум директног акта комуникативности, као првостепени однос. Према њима се, у другостепеном односу, налази облик 3. лица **is*; и отуда има карактер усмеравања, указивања („не може се јасно одвојити од демонстратива“, Brugmann, *Abrégé de Grammaire comparée*, p. 431). Таква, демонстративска валенција је и водила супституцији „он“ м. „*u*“, које се ангажовало у структуралној постпозицији одређеног придевског вида (упор. W. Vondrák, *Vergleichende sl. Grammatik II*, S. 84). Међутим, заменице сва три лица имају једну заједничку особину, а то је одређивачка улога непосредно везана за глаголску функцију, па тиме непосредније долазе заједно са глаголима у говорним тактовима.

Ове две констатације објашњавају код облика личних заменица релативно мању отпорност према фонационим појавама говорнога тока. Таква умањена стабилност у фонетском склопу заменица веома је изражена у македонским говорима, а још у већој мери у дијалектима источне Србије. Блаже Конески у својој Историји македонског језика наводи варијанте у дативу једн. ж. рода *и* (претпостављено *xi*) и у сев. зони Македоније *ву*; у ак. мн. *xi* у неврокопском говору (с. 122—123). За говоре архаичније зоне српско-штокавских дијалеката, А. Белић (*Дијалекти источне и јужне Србије*) наводи и за ову зону карактеристичне нове облике: „Сем старих и краћих и дужих заменичких облика, има у овим дијалектима доста и нових. Они које находимо у тимочко-лужничкоме дијалекту представљају већином резултат измена које су се извршиле самостално, без утицаја са стране; они пак које находимо у јужноморавском дијалекту већ нису такви“ (с. 399). — Овде је покре-

нуто једно питање које залази у посебан проблем у формирању ових дијалеката и ми се на њему морамо задржати, али тек пошто у принципу расправимо питање о новим варијантама, које за поједине падеже наводи А. Белић. Оставићемо по страни алтернације облика *ми : ни, нас : не, ви : вас : ве*; затим *мије, није, вије*, који су, по моме мишљењу, изван унутрашњих процеса фонематских елемената.

А. Белић наводи многе примере „нових“ облика. Тако у дат. ј. ж. рода поред *јој*, налази и *јо* (*била сџм љевица јо на свадбу*), *о* (*ља да о каџеши*), са ишчезавањем „ј“ испред сугласничке артикулације; у таквим примерима само је неостварена моторична компонента фонеме „ј“, али фонематски она постоји као елемент језичког знака, и реализује се у другој ситуацији, нпр. *љака си вој име*, где је први елемент (опет „ј“) ослабио и реализован лабиодентално (о таквом појаву употребљавао се термин „прешао у в“), а и тако фонетски реформисан знак „јој“ губи своје крајње „ј“ испред сугласника (*да во кажем! на сџн во[ј] дошло*).

Он даље наводи употребу акузативских форми и у дативу *гу, ву*. Основна акузативска форма је „ју“, и у њој је такође моторичка компонента „ј“ врло лабилна, тако да се јавља интензитетски вишестепено: као потпуна реализација (*да ви ју дадем*), затим редуковано без обзира на оближњи фонем суседне речи (*љогледа ју; он ју љиља жену*); врло често пак при небрижљивом или брзом говору „ј“ се не реализује (*да у чуваши; да у видим*), а тако и у дативској функцији (*аљи ју не могу искџжем; каљ да у љрџвим; љако он ву врџви, у љљљко ву дојде*), према томе мешању облика почело се и *во* (*вој, јој*) употребљавати у акузативу. У тим случајевима је фонационо оштећење фонеме уништило функционалну карактеристичност: изједначени у изговору оштећени облици „лутали“ су од једне до друге синтаксичке функције. Међутим, ако се добро интерпретирају примери које наводи А. Белић, а ја сам то учинио за говор Враћа, намеће се закључак да је такве појаве било могуће заштити код представника који су из билингвистичке средине прелазили на српски тип (Бунушевце, Власе, Тибужде).

Констатирујући за ак. ј. ж. рода и облике *гу, г’у, љу*, А. Белић каже да се они јављају поред нормалних облика и њихових варијаната, „који би и сами били довољни да врше своју службу“ (с. 411).

Такве нове облике А. Белић наводи у вези са облицима *ги, г’и*, који су се претходно формирали. Од забележених примера навешћемо само за акузатив — *кој гу чува* (Вучедол), а *болеше г’у ног’е* (Пирот), *ља љу не може излџче* (Пирот). Та форма прима некад и дативску функцију — *кад гу залџдљи*. Облик *г’у* — *ђу* А. Белић није констатовао у јужно-моравском дијалекту.

Узимајући за полазну тачку облике *ги* и *г'и* (тј. тип *ђи*) у ак. множине, А. Белић приказује ту појаву као аналогију. „То су, каже он, енклитични облици плурала за све родове подједнако образовани према облицима акузатива замен. мушког рода: као год што се према акценатској форми *њега* употребљава *га* као енклитична форма, почело се и према акценатском *них* употребљавати *ги(x)* м. *и(x)* као енклитична форма“ (с. 412). Примену аналогије он проширује на однос *њу* (наглашено) према *ги*, *г'и*. Најзад, пошто се није могла обићи форма *ју*, он допушта контаминацију форме *ги* и *ју* као *г'у* (тј. и *ђу*).

Међутим цео сплет у процесу формирања облика типа *ги* — *г'и* — *ђи* према *гу* не даје елементе за језичку аналогију, нити се може решити применом принципа аналогије. Аналошког је вида само и ограничено — импулс синтаксичког опозитума п у н и н а г л а ш е н о б л и к : к р а ћ и е н к л и т и ч а н о б л и к . Али пут ка оформљењу краћег, енклитичког облика захтева примену другог поступка, који се односи на гласовну реализацију, на фонолошку процедуру. Према томе отпада и мишљење да је према односу *них* : (*их*) — *ги* настао однос *гу* : *ју*.

Помињући као ослонац *и(x)*, ми смо управо на тачки од које је требало поћи и трагати за фонетским, тачније фонолошким индикацијама. Говорећи о таквом типу заменичких облика, Б. Конески је наишао на прави пут. За облик *ги*, аналошки моменат према *го* могао би се узети у обзир као подстрек паралелизма; али однос према *и* (западно наречје има као старије **хи*) има велики значај за фонетску оријентацију у дискусији коју управо Конески дотиче поводом разматрања процеса сугласника *x* (§ 96) — „Данашњи западномакедонски заменички облик *и* (ак. пл.) развио се, највероватније, овим путем: *их* > **хих* > *хи* > *и*“. За закључке који ми се намећу врло је корисно што је Конески уочио у једном писму из Крушева *ха* у значењу ак. ж. р. „ја“ („Минало“ књ. I). Пример гласи „*мојѝа живоѝѝ ха некумѝ, да ми ха џкиниѝе душайѝа*“. Драгоцени су на истоме месту наведени примери из тиквешкога говора *а виде, а зеде*, где је „а“ континуанта облика ак. ј. ж. р. „ја“.

За анализу фонетскога карактера и за закључке фонолошке вредности процеса формирања типа *ги*, *гим*, *гу* даље са *ђ*, имају велики значај примери са *x* место *г*, а које је Н. Радојчић уочио у *Закону о рудницима* Деспота Стефана Лазаревића (Српска академија наука и уметности, Београд, 1962, с. 31—32). Он наводи *нехџ* или *нехо* м. „него“ у тексту самога законика „око двадесет таквих случајева“, а у додатном тексту Закону Новог Брда два. Затим наводи из текста Закона *хи* м. „ги“, у чл. 31 (једанпут) и у чл. 32 (двапут). Најзад помиње облике *хуса*, *хусе* из једне повеље Деспота Стефана Дубровчанима.

Примери које смо навели према студији А. Белића за дијалекте источне Србије, а према *Историји* македонскога језика Б. Конескога за говоре са територије Македоније, и са освртом на бугарску територију, — указују на правце у којима треба развијати дискусију, као и на то какве резултате можемо очекивати.

Пре свега јасно је да гласовне појаве истог типа, настале у облицима *ги, гу, гим* и сл. обухватају широке зоне средишне територије Балканског полуострва. Примери указују на јединство процеса. Они указују и на извесну дубину временске перспективе. Ове две студијске оријентације дају довољно ослонаца за анализу треће оријентације, која се односи на природу процеса, на утврђивање фонематских девијација, што је водило измени (не: замени) језичког знака личне заменице 3. л. у неким облицима специфичне функције.

Треба поћи од односа *ихъ : хи*, али се не може закључити да је из неког таквог процеса „г“ инфидирало ак. ј. ж. р. *ју*, стварајући форму како се претпостављало на наведеном месту. Ја мислим да треба узети и облик *ју* као помоћни ослонац за проналажење пута фонационог процеса који нас интересује. Извесну заједничку карактеристику имају „х“ и „ј“, а то су прострујност и лабилност артикулационог момента, па због своје лабилности могу имати вишестепени интензитет (артикулационог притиска и форгитетског ефекта). Други од њих интерферира са степенима вокалске валенције (*г → ј; ј → и*); први од њих има интерференције са супротним артикулационим ефектом, а то је пловив, фонема „г“. Супротно томе „ј“ и „х“ имају не само фонолошко-фонациону сличност, него и непосредну међусобну граничну зону услова прострујности. Могло би се рећи да гранични артикулациони појас између фонационих латитуда (по Сотавалти) „ј“ и „х“ управо чине варијације типа „х“. Управо, кад је реч о извесном паралелизму, тачније је узети у обзир односе *ј : γ (ĵ) : х'* (нем. „ich“, изговор *iš'*).

Однос два полуса фрикативности је управо везан за оно што се назива стабилисаним фонемама, с тим да, у два правца, имамо и два типа фонемских варијаната. Говорећи са фонетичке, а то значи принципске фонаторне тачке гледишта, Леонс Руде (Léonce Roudet, *Éléments de Phonétique générale*) интерпретира карактер јотоване фрикативности „у“ („j“) и *ç* (немачки *h'* у *ich*), као и њихове средње-језичке артикулације, истичући зависност степена умекшаности од ширења зоне додира, коју назива „région de contact“. Затим Руде даје карактеристику односа корелативних *х'* (немачко *ch*, *Buch*) и *г'*, истичући да је, при покрету, померању артикулационе тачке према „палаталној оси“ („ахе

du palais“) неизбежан прелаз у зону „у“, „ф“, тј. у зону „ј“ и нем. „ch“ (с. 132).

Овакви односи се показују и по најновијем методу, према сликама умекшавања „г“ према „ј“ са транспонованјем акустичког ефекта на визуелну зону, а у делу којим су фонологију задужили Ралф Потер, Џорџ Копп и Харриет Грин. На ефектима светлосне, фотоћелијом транспоноване акустичке слике уочавају се корелације какве одговарају палатограмима, према којима Руде даје своју анализу.

Примери показују да се у процесима који нас интересују јављају фактор „w“ и њему корелативни степен \emptyset („zéro“), односно фактор $y : \dot{z}$. То ће се у даљој анализи конкретније показати, као што је принципски јасно из општепознатих примера типа сх. *ухо* > *ушо* > *уво*, са стабилизацијом $w > v$, и супротно томе у еволуцији сх. *снаха* > *снава* > *снава* тј. *сна'а* са „зевом“ и најзад са укидањем „зева“, а то значи са развијањем међувокалског прекида — *снаја*, док се паралелно формирао дублетни облик са контракцијом $a a > \bar{a}$, дакле *сна̄*, у неким пак дијалектима са стабилизацијом $w > v$ — *снава*. Овоме одговара случај са нестабилношћу варијаната умекшаног веларног „ј“, као у процесу гр. $\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma$ у облику без аспирације н. гр. ж. $\alpha\gamma\iota\alpha$ тур. *ajâ* (cf. Аја-Sofia), с једне стране, и са друге стране, према лат. *ego*, гот. стабилизацијом k — *ik*, в. нем. *ich*, по транскрипцији како даје Руде — *iç*, тј. *iš'*, *h'* са појачаном фрикацијом ка зони „š“. — Ови примери послужиће да се утврде односи у структури самог језичког знака, однос његових елемената, а то значи самих фонема међусобно, и однос фонема према склопу целине. У примеру *ухо* > *ушо* > *уво* језички знак је задржао своју двосложну структуру, са три фонеме. Лабилна фонема је претрпела измену, али она није нестала, већ се у самој моторичкој компоненти задња, веларна фрикација модификовала лабијализацијом, управо билабијално „вокалоидном“ фрикацијом, и на тој бази је реформисана њена моторичка компонента са стабилизацијом условљених вокала који фаворизују лабијализовање на денталној бази. Фонема међувокалска није уопште губљена, већ само реорганизована.

У примеру *снаха*, процес ишчезавања фрикације „х“ као и у претходном примеру, је прва фаза поремећаја у језичком знаку, али то није фонемско ишчезавање, него само реорганизовање, тражење артикулационих могућности за поремећено стање у склопу фонеме, а индиректно самога знака фонационално-моторичке компоненте; присуство репрезентативне компоненте огледа се у структури знака. У њему се акустичко-моторички спрег у дијалектима биполаризује: 1° ка предњој фрикативности *снаха* > *снаја*, 2° у ужој зони ка лабиоденталу — *снава* > *снава*, у којој форми је $w > v$ у вези са затворенијим типом вокала, који се у

западно-македонским говорима јавља као *o* — *снова*, како наводи А. Белић (с. 162), вар. *сноа*. Исто тако „г“, гр. „γ“ у вези са вокалом „и“ може имати латитуду еластичну, са више или мање проширеним прострујним каналом према зони предњег дела усног резонатора. Такво „г“ у варијантама, експерименталном методом, приказује Русло принципски, а нарочито конкретно као појаву у говорима Бретање („Évolution du *g mouillé* en Bretagne“, *Principes* I, p. 617).

У овакве услове анализе односа говорнога знака као целине према нестабилним фонемама типа $i - j$, γ' , w — треба поставити и дискусију о новим дијалекатским заменичким формама средишних зона Балканског полуострва. — У даљем излагању ћемо утврдити полазну тачку тога процеса, начин како се испољавао, затим узроке диференцираних стабилисања.

Фонациону природу овога процеса директно показују облици *ги*, *гим*, *гу*, а први импулс треба тражити у процесу ишчезавања гласа *x* у српскохрватском језику, односно у македонском језику, и то у губитку на почетку речи, у речи нарочито у међувокалском положају, или са измењеним реализовањима фрикации на крају речи („ф“). При томе ћемо тумачење те појаве као посебан проблем оставити за посебну дискусију у једној посебној расправи, наглашујући у овој прилици само то: да је ова појава карактеристична за највећи део јужнословенске језичке територије. — Међутим, ишчезавање „х“, нарочито на крају речи, као процес постериоран према ишчезавању полугласника „б“ у слабом положају, се одразило на структуру језичког знака *ихъ*, и то пре свега по принципу одржавања енергије, у овом случају артикулационе енергије импулса.

Јединство језичког знака, а то значи енергетског спрега артикулационих психофизиолошких импулса, садржаних фонемских компонената, основни је услов. Тај принцип одржавања енергије није апсолутан у толико што се изражава у склопу датих услова, и то се манифестује преобраћањем у други вид импулсне енергије. Ово се нарочито изражава код појаве тзв. паразитског „ј“, о чему ће бити речи у даљем излагању. Ишчезавање „г“ се изразило губитком артикулационог покрета, а то се ипак ослања на фонемске компоненте аудитивности и функционалне диференцијације, а са тим ослоном импулсивно се транспонује као *д у ж и н а* претходног вокала. Тако је $их > u(x) > и$, односно *и* које се разликује од *и* у дативском знаку „им“. Артикулација тога елемента *и*, излученог из фонемског склопа, као неке врсте „лутајућег“ елемента подсвесно везаног за целину језичког знака „их“, јавља се као вокалска *а н т и ц и п а ц и ј а* у процесу $им > њим > јим$, постајући

посебном антиципираном фонемом, са ослонцем на наглашени облик *њи(x)*, односно *њу*. Са даљим развијањем и померањем фрикативности добио се облик *хи*, какав наводи Конески, и који се јавља у перспективи XVII в. у Закону о рудницима. Таква појава (*хи*) у томе тексту означава и врло вероватну дијахроно изражену дубину у перспективном развоју процеса.

Појава овде наглашене антиципације није усамљена у сличном склопу. Тако *џу кући* (конкретан облик у неким говорима Шумадије) сличан је са антиципацијом у макед. *којно*, у сх. дијал. *гројзе*, *лојзе* (в. даље). Затим, са појачањем фрикативности у знаку *хи* > *џи* > *ји* добија се осамостањена фонема „ј“ као резултат појачане фрикациије. Овако треба схватити и вредност која се јавља у новобрдском Закону о рударству. Такво *х'* значи сужавање фрикационог пролаза, а тиме значи умекшаност у зони „г“, чиме се тумачи поларизација примера које наводи А. Белић за тимочко-лужничку зону (*з'и* несумњиво, тек у даљој фази, касније *ђи*). Супротно се изразила тенденција ка стабилисању, са пловивним (експлозивним) карактером у *ги*.

Једино овако схваћено дејство могло би бити образложење за *з'и* : *ђи* у неким говорима призренско-тимочког дијалекта, као појава у њима настала, — а то се слаже са чињеницом да је тај дијалекат, замењујући говорни тип ранијег слоја романизованог карактера, донет са југа, из краја околострчане Пчиње и шире. Уношење облика *ги* са југа је самим претходним ставом индицирано.

Облик *гим* се не може директно објаснити, нити има ослонца у тексту Закона о рудницима. Он је постериоран према облику *јих* > *ји*, и свакако образован с ослонцем на тај облик, као *џим* > *х'им* > *гим*, а са ужом ареом.

Супротно овим процесима облици *гу*, *ву*, *вој*, *ој*, *о* (< *ој*) и *је* јављају се скупа као питање које захтева посебан диференциран начин расправљања.

Пре свега мора се узети као полазна категоријска спрега ак. и дат. ј. ж. рода *ју* < *јр* и *јој* — *јеј*. У дат. ј. ж. р. *јеј*, при навођењу примера, добро је запажен дублетни знак, на који се без тешкоће своди облик *је* које се јавља и са полудугим вокалом по мојим записима, у чему треба гледати траг ишчезавања „ј“ — *јеј̇* > *је̇* > *ј̇* > *је*, а узрок томе је нормална дисимилација. Облик *јој*, у зависности од реализације фонационог тока, могао се јављати у две условне варијанте — *јој̇* > *ј̇* > *јо̇*, а *џој* > *џ̇* > *џ̇*. При томе се мора претпоставити реорганизација у облику „јој“, а највероватније у фази *џој* с тим да се лабилна артикулација *џ*

предње зоне дисимилаторно изражава као лабијализовани артикулациони импулс условљен вокалском бојом: *woj* : *voj* (< „joj“), и да се пак таква фаза *woj* могла јављати са потпуним елиминисањем нестабилног елемента — *oj*, или даље свакако као индивидуална црта *voj̥* (< *woj*), односно *o* (< *oj*).

Тако се елементи које сам приказао у јединству језичког симбола — рѣчи (cf. *Језички знак*, НЈ нс XIX) овде интерпретирају као артикулационе вредности: самосталне, некад условљено модификоване, некад артикулационо еманциповане.

V. ЕМАНЦИПАЦИЈА АНТИЦИПИРАНОГ ЕЛЕМЕНТА ФОНЕТСКЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ

Једино микроанализом могу се открити микропроцеси, да би се лингвистички правилно схватила једна појава чији се резултат погрешно називао „паразитски сугласник“. Стога се, с обзиром на анализу у претходном одељку, мора посебно расправити питање о варијантама *зу* и *ву*. Мишљење А. Белића да *зу* представља појаву аналогije према *за* (resp. макед. *зо*) не може се прихватити без неопходне интерпретације. Претходно пак уочићемо да *ву* представља језички знак са реформисаном почетном фонемом, од старог облика *џр* (цсл. *џ*).

Облик *зу*, односно *з'у* — *ђу* не може се довести у непосредну везу са *ву*, дакле са резултатом где се стабиловала фонема *в* (< *w*); али се та два облика морају посматрати са њиховим фонолошким процесима, који су потпуно паралелни а супротно усмерени, са стабилизацијом у две супротне зоне — „в“ : „г“. Дакле, *зу* је могло бити стабиловано из *γ' > x* у правцу „г“. Једно припада типичним карактеристикама језичких појава Илирикума. Друго упућује на процес уметшавања средњих зона Балканског полуострва.

Облици *зу* и *ву* у дативској функцији искључују се из фонетско-фонематских процеса, и јављају се недвосмислено као појаве синтаксичког значаја, управо као појаве поремећених синтаксичких функција дати ва ус м е р а ва њ а и о б ј е к т а г л а г о л с к е п р е л а з н о с т и.

Основни процес уметшаности у средишним областима Балканског полуострва указује на утицај грчког типа, и одговара раним позајмицама, као у ст. сл. **АНГЕЛЪ** са изговором „anjel“, односно према изговору речи *παράγγελος*, *γυρεβυεις*, како наводи В. Вондрак (*Vergleichende slawische Grammatik*, I, с. 273). Ту спада већ наведени пример тур. *aja*

(ἐγώ), затим *Ајил* — *Аил* (назив острва у Преспанском језеру), и др. Али грчки језик није на народне говоре утицао директно. Губљење „γ“ и прелаз „г“ у „и“, карактеристичан за италијански језик у пр. *io* „ego“, налазимо и у балканско-романским говорима. Тако аром. *io*, *iou* одговара облику *ei* како наводи Паску.² То је облик *Iω* који наводи Нандриш³ као интитулацију у повељама бугарских и румунских владара од XIII до XVI века, и помишља да се односи на једну легендарну личност, „попа Јоана“, за кога се веровало да ће ослободити хришћане од Агарјана. У свом приказу, допуштајући контаминацију са именом, тај елеменат из титуле идентификујем као гр. лат. „ego“, ромејско-аромунско *io*, дакле „Ја“ (М. Павловић, приказ: *Mélanges André Vaillant*, ЈФ XXVI, 3—4, с. 628). Пример *io* < *ego* значајан је, јер представља завршетак процеса коме је претходна фаза била *ijo* из ἐγω. Тај се пример повезује са навођеним примерима *xi*, *ji*, што донекле указује на релативну хронологију. Ово све помаже да се разумеју облици *gu*, *hi*, и да се „г“ из облика *gu* схвати као коректурни фонематски појав према *ju* слично односу *eu* : *ju*. Може се претпоставити регроградно отврдњавање, са аналошком оријентацијом према краћем облику ак. ј. ж. рода. Много старији и општији миксоглотски процес је водио формирању нове фонеме *ɜ* / *ɛ* > *ɛ*^a (cf. мој чланак, „Orbis“ VII).

У круг алоглотних утицаја долази и скраћивање вокалских дужина, карактеристично за српско-штокавске дијалекте архаичнијега типа (*ж* > *у*). Појаву те врсте налазимо као врло значајну за разумевање постанка тзв. паразитног „ј“. Познато је, и по студији А. Белића и по другим студијама и расправама, да се у дијалектима те архаичне зоне налазе облици ј. ж. и ср. рода *īaj* (*жена*), *īoj* (*дејје*), тако и *ovaj* (*жена*), *ovoj* (*дејје*) и сл. Термин „паразитни“ је врло произвољан; о њему се мислило да га треба схватити као рефлекс облика м. рода (*īaj*), али се томе јасно противи опозитност категорије рода. Међутим, у процесима свака појава има свој узрок фонолошки или психолошки оправдан, и наука је дужна да пронађе узроке свакој појави. Тако, ако пођемо од анализе фонеме у саставу језичкога знака и од структуре вокалске фонеме у једном и другом облику, уочићемо да је у српскохрватским дијалектима старијега типа у тим облицима вокал имао дужину — *īā*, *īō*, са низлазношћу. Та је дужина била елеменат фонемске струк-

² G. Pascu, *Dictionnaire macédo-roumain* I, s. v. *iou*, No 834.

³ G. Nandriš, прилог *Sur l'Origine de Iω dans le titre des souverains bulgares et roumains*. — *Mélanges André Vaillant*, *Revue des Etudes slaves*. Tome quarantième. Paris, 1964.

туре. У облицима који значе завршетак процеса — вокал н е м а дужину — *шај*, *шој* за ж. односно за ср. род. Нормалан фонолошки закључак: по принципу релативног одржавања енергије, при процесима скраћивања вокалска дужина била је праћена еманциповањем вокалоидног завршног низлазног момента дужине датог вокала, што се изразило као *і*, а тај се елеменат стабилисао као „ј“. Тако *a + j* односно *o + j* имају у себи некадашњу фонолошку вредност дугог *ā*, односно дугог *ō*. Тако сматрам да можемо успоставити принцип д е к о м п о з и ц и ј е фонеме и у оваквом виду са „излучивањем“ елемената који ће се манифестовати као „ј“, а то стварно није „паразитски“, него дезагрегацијом еманциповани елеменат.

Анализа фонемске структуре и њихових фонематских вредности води нас још једној фонетској корелацији. У именицама са структуром збирности као диј. *гројзе* (*гроз[д]-је*), *лојзе* (*лоз-је*) А. Белић, гледа метатезу сугласника „ј“ из наставка за збирност (ДИЈС, с. 144 и д.). У ствари ту имамо два дела процеса: један је јављање умекшаности у „з“ (*з'*), а други, каснији, јесте антиципирање умекшаности и његова еманципација у самосталну фонему. Пример типа *лозје* > *лоз'је* > *лоіз'е* > *лојзе* управо одговара стању процеса еманципације елемената умекшаности.

Најзад треба констатовати да фонолошке промене у категоријама врста речи зависе од прекида етимолошке везе са основном базом. Тако према императиву несвр. *гледај*, свр. *погледај*, база *глед-* се прилагођава емотивној вредности уз фонолошку реорганизацију и као *гле!* прелази из категорије именичке вредности у категорију емотивно-изражајних узвика и усклика. У новој емоционалној функцији *гле* може у првом степену имати вредност скретања пажње „погледај!“, „погле“, али у јачем степену може изражавати и специфичне ставове емотивно диференциране с једне стране — чуђење (позитивно), дивљење; с друге стране супротно — чуђење (негативно), ишчуђавање, сумњу, недостатак задовољства (нечим), незадовољство, супротност у ставу (као у изразима *гле молим ње!*, са пребацавањем — *гле њи њега!*).

У појаве микропроцеса спадају тенденције деназализације у пољском језику (школски изговор), према саопштењу проф. Штибера (Stieber, Société de Linguistique de Paris, 20 новембра 1971). Поремећен осећај назалности на крају речи испољава се на два начина: или се губи назална инервација (свакако у првој фази укључена у вокалску дужину), или се еманципује као „м“, дакле *moge* : *megem*. Тако микропроцес доказује дијалекатски однос из венецијанског говора са чувањем *і* : *w* (*noialtri, voialtri, parlavo* и др.), који су ишчезли у говору Тревиза (*no-*

altri, voaltri, parla[v]o), како нам показује расправа Ђованија Мафера (Giovanni Mafera), *Profilo Fonetico-Morphologico dei dialetti da Venezia a Belluno* (L'Italia dialettale, XXII, Anno 1957, p. 158).

VI. АКЦЕНТИ У РИТМИЦИ РЕЧЕНИЦЕ

Студије феномена јањевскога говора водиле су ме да конкретно разјасним борбу изражајне целине према њеним реализационим елементима, а нарочито у миксоглотским процесима.

Прве резултате сам објавио на немачком језику, а овде у вези и са другим дијалекатским процесима, и са потпуним теоретским образложењима.

У реченици, која представља целовитост, налазимо и језичке знаке као аутономне језичке симболе у реализацији, или само виртуелно. Оба елемента, и реч и реченица, имају свако своју структуру. Структура речи као говорног знака је стабилисана целина у реализационим условима језичке дијахроније. Структура реченице је пак релативна и лабилна као актуализација синхронично условљене ситуације.

Ове две различите структуре су у сталној интерференцији, јер речи које имају своје акценте такође су носиоци релативно условљеног реченичног акцента, увек у конкретној стилистичкој ситуацији. Тако постоји непрекидна борба између семантичке основне вредности речи и саме мисли која је у процесу актуализације; обадве пак модулирају у датој речи њене семантичке варијанте, да би је уклопили у њену синтаксичку функцију. О овоме сам имао прилике рећи да језик појединца у једној заједници постаје саставни део општег језика те заједнице, као средство јединства. Како у језику појединаца, тако и у језику заједнице све је у току покрета стабилисања, и то подједнако и у фонацији, као и у структуралним појавама, у реченичким формулацијама, у лексичким и семантичким вредностима.⁴

Језичка социјална динамика почива на психофизиолошкој динамици појединца: социјално условљене статичко-синхроничне језичке

⁴ Die Sprache des Einzelnen in einer Sprachgemeinschaft wird zum Bestandteil der Allgemeinsprache dieser Gemeinschaft als Mittel der Einheit und als deren Merkmal. Wie in der Sprache des Einzelnen, so ist auch in der Sprache der Gemeinschaft alles in Bewegung, im Ausbau, es ist eine stäte Erneuerung und Ausgleichung im Gange, sowohl in der Phonation als auch in den strukturellen Erscheinungen, in den Satzformulierungen, in den lexikalischen und semantischen Werten! — (Zeichen und System der Sprache, I, S. 118).

апстракције нису ништа друго до пројекција динамичких покрета који су условљени тенденцијом ка заједничком ефекту. Тако се речи боре за своју самосталност, да сачувају своју специфичност симбола; исто тако и реченица: она се бори да себи потчини синтаксичко-функционалну службу речи.

У каквом је положају реч која се налази у троструко компликованој ситуацији? — Проблем језичког знака се претвара у питање о знаку и његовом односу према фонаторним елементима, гласовима заједно са квантитетом и тоналитетом, — дакле претвара се у питање структуре, али истовремено и у питање функције. При нормалном начину говора, при интелектуалним исказима, језички се знак, као носилац синтаксичких функција или стилистичког тежишта, реализује са својим нормалним лексемским акцентом, дакле — са својим нормалним квантитетом и тонским покретом (нпр., у српскохрватском језику). Али при емоционалном начину говора реч као носилац стилистичке вредности постаје агресивна и тежи за тим да свој симболички карактер наметне целој реченици. Тако нормално реализована реченица *Er ist mein Freund*, — при емоционалном ставу звучи: *Er ist mein Freund, ich weiss es gut*. А кад ова улога треба да пређе на једну синтагму, онда њу преузима на себе предикат исте синтагме као језички знак:

Er ist mein guter Freund,

Sie sollen es wissen, so wie ich es selber weiss (укључујући подређени опозитум — *Sie:ich selber*).

Реч као носилац реченичног акцента у принципу бива само појачана: њен квалитет и тоналитет постају потенцирани. Напротив, акценти других речи у реченици се изговарају нормално, некад чак и субнормално, као да остају у сенци. У таквим условима рељеф реченице се увек модифицира *ad hoc*, прилагођавајући се девијацијама емоције. У једном тако обојеном рељефу амплитуде и лонгитуде говорног тока допуштају да се запази и у њиховом ритму одблесак унутрашњих покрета. Али такве варијације немају за последицу разарање акценатског система. Посматрано са фонолошког гледишта, требало би да акценат речи и надаље задржи свој карактер.

Иако је ту у питању реч-реченица („*eingliedriger Satz*“, „*phrase à membre unique*“), којој се мора признати глобална вредност, — ипак се могу запазити диференцирани функционални елементи, као што су квантитетске варијанте и тонске варијације. Чак и речи које често сретамо у вредности речи-реченице не морају неопходно да измене или да изгубе

свој лексички акценат. Али се могу, и без рушења акценатског система, запазити индивидуалне измене, које каткад прелазе у манир; оне су каткада и дијалекатског порекла, као нпр. *маџарин* са најновијим и ужим дијалекатским померањем (ср. *маџарин* < *маџаџин*, тј. реч при уношењу у српскохрватски језик асмилована је у једном дијалекту речима које су доживеле секундарно акценатско померање). Али вршак акцената у неким дијалекатским типовима показује ове односе:

овàко : ђвако

ова̀ко : ова̀ко

Некад такве измене, у вези са семантичком дистрибуцијом, воде ка обнављању акценатских категорија.

Опозитум *занимање* : *занимање* је усклађен са семантичком дистрибуцијом. Прва нијанса, као глаголска именица (ка инф. *занимају се*) остаје привржена значењу везаном за облик („*unterhalten*“), а затим добија и значење забављачко („*Unterhaltung*“). Од ових друго значење је семантичким путем добило вредност „бављење неким сталним послом“ („*Beschäftigung*“), са акценатским диференцирањем *занимање*. Таква се тенденција може запазити код глаг. именице *заседање*, према којој стоји акценатски диференцирана форма *заседање*: прва форма је могла имати и значење „седница“ („*Sitzung*“), а друга — „држање саветовања“ („*Tagung*“). Дистрибуција значења карактерисана је померањем акцената речи: фонолошки систем акцентуације није порушен овим конкретним и упрошћеним семантичким средством.

Али је сасвим другачије са интерференцијама два различита акценатска система у миксоглотским процесима. Два различита система се међусобно боре, а као резултат увек се јавља неко упрошћавање. Систем многоструке акцентуације (нпр. у српскохрватском $A^{a+b+c+d}$, где *a* значи дугосилазни, *b* краткосилазни, *c* дугоузлазни, *d* краткоузлазни) бива потиснут другим, упрошћеним системом B^{α} , где α значи неутрални акценатски тип, — тако да ове врсте билингвистичко-миксоглотско динамизирање води ка упрошћеном резултату, израженом:

$$\frac{A^{a+b+c+d}}{B^{\alpha}} = \frac{A^{\alpha}}{B^{\alpha}} = C^{\alpha}$$

У овоме правцу смо добили у основи сличан резултат при мешавинама оних језика који припадају с једне стране већ упрошћеном акценатском систему, а са друге стране систему са диференцираним акцентом. Тако је нпр. у бугарском језику, чија је карактеристика врло сложена

ситуација супстрата, а резултат — потпуно уништен словенски диференцирани акценатски систем. Такав румунско-бугарски процес раније се манифестовао у смислу упрошћавања него други процес који се изразио у средишној, централној зони Балканског полуострва, где су прво аромунско-грчка, а затим словенска симбиоза са промењеним супстратом и другим елементима проузроковале нивелисање македонско-словенског акценатског система и његов даљи одјек.

Грчки утицај у синтакси других балканских језика већ је довољно познат према студијама Сандфелда и Ролфса. У стању нових грчких дијалеката Мирамбел (Mirambel, BSLP LVIII, LIX) утврђује чињенице које нам откривају процесе комплексних језичких контакта. Само таквим путевима може се објаснити да у македонским словенским дијалектима имамо у једној зони акценат на претпоследњем слогу (пенултима) а у другој зони на трећем слогу од краја (антепенултима). Оваква мишљења се потврђују у мојим објашњењима о „ч“ : „ш“ изоглоси, у контакту румунског језика и српске источне дијалекатске зоне (cf. мој чланак у зборнику *Omagiu lui Alexandru Rosetti*).

Како се врше ови контакти изражаја? Где треба тражити разјашњење? И још — чиме је условљен крајњи резултат? — Да би се добио одговор који може задовољити, и да би се могла разумети дијахроно-миксоглотска еволуција, овде ће бити приказана три процеса из ближе перспективе. У томе смислу ћу интерпретирати три стања у три дијалекатске типа, према чему ћу покушати да успоставим општи принцип, и поред тога што се та три пункта одликују посебним условима.

1° Пре свега наводимо српско-аромунске миксоглотске директне процесе у Призрену, где се крајем XVIII века доселило 140 аромунских породица из Јањине (Епир), бежећи од насиља Али-паше. Два столећа заједничког живота са Србима, преко двојезичности, водила су ка изједначењу, унифицирању, тако да су током времена и језички уопште србизирани. Године 1954. сам у Призрену нашао још само четрнаест лица која су имала обичај да се при сусретима међусобно на аромунском поздрављају. С друге стране, у српском призренском дијалекту (осим губитка неких падежних наставака) јавио се утицај аромунског система квантитета и акцента). Дужине су скраћене, а два кратка акцента показују тенденцију ка изједначавању по типу, а са односом краткоће у обичном говору и са продужавањем при емоционалном истицању (о тим проучавањима в. мој чланак у часопису „Orbis“ VII).

2° Други процес који нам открива дијалекатске мешавине установио сам при студијама у малом месту Јањево (на источном Косову). Стара штокавска акцентуација, која је несумњиво била једна од карак-

теристика говора у Јањеву, у наше доба показује веома интересантне интерференције. Старо становништво Јањева се махом иселило у Банат (Панчево и околина) у време велике сеобе, тако да је остао само мали број старих породица (можда само три, али разгранате). Обновљањем становништва уништен је тип западно-косовске акцентуације. С друге стране уношен је већ упрошћени систем, под утицајима балканистичким, из Скопске Црне Горе (кратак, са стилистички условљеним дуљењем). Осим тога било је и неколико алоглотних породица са акцентима \sim : \sim . Тако је настала интерференција акцената из више акценатских система. Тиме сам у току вишегодишњих испитивања, поред осталог, забележио *коване* и *коване*, *кашолнице* — *седџу*, али *којџу*, *исилеџу*, затим *џасеју* — *џасеју*, чак *знају* — *знају* — *знају*; *свањива*, али емоционално *свањива*, *мнџица* (не: *младница*) и *мнџица*: *дођоше*, *дадоше* а такође *дођоше*, *дадоше*. — Квантитет и акценатовани слогови нису стабилизовани у корелацији, те алтернације постају основном карактеристиком:

“ : ‘
 ‘ : ‘
 “ : ‘

Пропадање некадашега акценатског система вршено је дуго времена, и у самом Јањеву сусрети разних система указивали су на тенденције које су се почеле изражавати. Тај цео процес обухваћен је у дугом размаку, испитивањем говора Вице Ђурића (преко сто година, 1934), па до педесетогодишње деце (1931, 1958, 1965).⁵

3° Такође је интересантан кановачки дијалекат, са својим дуљењима краткоузлазног и кратконилазног акцента, нпр. *дукаџ*, *асџал*, *кано* („као оно“), о чему је дао прва научна обавештења Љуб. Стојановић (AfsI Ph. XXV). — Такво дуљење, према моме мишљењу, може се сматрати као стабилисање дијалекатских мешавина у XIX веку. Сасвим је јасно да овде имамо сусрет косовског, југозападног четвороакценатског система и упрошћеног „иктус“-система југоисточне зоне.

Од свих случајева је најинтересантнији други, који нам допушта да откријемо комплексни ток укрштених процеса и да објаснимо резултате.

Алтернације *слама* — *слама* (\grave{a} : \grave{a}) и *слама слама* (\grave{a} : \acute{a}) не представљају стабилисане акценте речи, као што је у кановачкоме говору

⁵ В. о томе мој чланак на француском *Les processus linguistiques et la mixoglotte*, — *Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski* 1963. P. 256 ff.

у Шумадији, где постоји само тип *сла́ма*, као у већ наведеним примерима *дукаџи*, *асџал*, *ка̀но* (*каоно*, *као-оно*). Према томе јасно је да у јањевском говору реализовања акцената не припадају једној лексеми или једној морфеми. Једна форма са таквим алтернацијама у стилистичкој функцији биће изговорена са дугим вокалом. Супротно овоме синтаксички и стилистички ненаглашен слог добија кратки, дакле слаби акценат. Тако сам ја у Јањеву забележио примере

голе́ма је с о́ б а

и

сдба је г о л е́ ма

а такође

донèја с л а́ му

и

сла̀му је д о н е́ ја

Фонациона линија реченице, дакле, одређује природу слога, његов квантитет, као и тоналитет. Психофизиолошки динамизирана фонациона линија у јањевском говору такође може проузроковати низлазни тон акцентованог слога, нпр.

У рупу се сакрија мџш

А томе одговара линија покрета тонског:

Ритмичка линија са својим акцентима интонације изражаја, општом експресивношћу ситуације у с л о в љ а в а или емоционалношћу о б о ј а в а, р е г и р а све фонаторне елементе изражаја, као што су синтагматске тактовне групе, а тиме утиче и на акценте појединих речи. *Најзначајнији* акценат слога у једној реченици се испољава и идентификује као вршак рељефа реченичне линије или тактовне групе; некада пак неки други слог постаје носилац фонационог вршка реченичне линије. Акценти појединих речи у принципу остају у сенци. На такав закључак нам указују процеси у призренском говору. Победничка реченична интонација у кановачком говору, која је проузроковала већ напред поменуте девијације, стабилизује се са новим нијансама акцената речи.

У миксоглотским ситуацијама акценти појединих речи, дакле, постају подређени општем ритму реченице, а тиме и сам акценатски систем у таквој миксоглотској борби побеђеног језика бива разорен

и његови акценти речи ишчезавају. Напротив, стилистички најзначајнија изражајна вредност добија значај апсолутног, главног принципа фонације. У томе смислу истакнути вршци говорних тактова замењују некадање акценте речи.

Миксоглотски условљена борба између лексичко-семантичких вредности с њиховим акцентима и фонационо-ритмичка линија са њеним реченичним акцентом, дакле са реализацијом по језичко-психолошким принципима, — обично се развија у три узастопне етапе:

1. Двојезична ситуација супротставља два различна акценатска система једног према другоме, подстичући њихову међусобну борбу.

2. Стилистички условљен реченични акценат отпочиње борбу са акцентима речи, које он обично побеђује и потискује. Крајњи резултат је већ поменуто уништење акценатског система.

3. Ритмички рељеф реченице и њена доминантна динамика каткада реформирају секундарни, стилистички условљен акценат речи, и каткад их стабилизују у виду нових акцената, тако да се може добити нова типолошка основа, — као што је нпр. акцентовање последњег слога („ултима“) постало карактеристично за француски језик.

Значај ових закључака потврђују лингвистички посматране полиглотске ситуације у балканским језицима, а на то указују интерпретације Сандфелда и Вајнрајха. Ја бих пак могао упозорити и на околност да она лица која употребљавају више балканских језика — обично употребљавају један тип ритмичке реченичне линије као општи изражајни ритмички „оквир“, нарочито кад говоре македонски и аромунски, или аромунски и новогрчки, нпр. аромунски:

Alghi pradzi | pi dzale lai

а македонски:

Бели њари | за црни дни!

Таква симбиоза је мање уочљива и мање карактеристична ако се тиче албанског или турског језика у односу на македонскословенски и аромунски језик.

VII. TOPONYMICA PSEUDOSLAVICA

При етничким симбиозама и језичким мешањима често наилазимо на хибридне формације које наука нормалним етимолошким поступком није могла решити, или је решење упућивано супротном смеру. За такве случајеве микроанализа је једини индицирани метод.

При данашњем стању факата и нових методолошких погледа неопходно је дефинитивно кориговати већ одавно преживели младограматичарски схваћен принцип спонтане еволутивности у језику. То се наметало конкретно по питању формирања јужнословенских језика, код којих је еволуција неадекватна према корелативно усклађеном односу интегралних и диференцијалних црта ($c : s$, resp. $\check{c} : [d]\check{z}$) у друге две групе словенских језика (упор. Meillet—Vaillant, *Le Slave Commun*, 94). Питање формирања јужнословенских језика и конкретно укључени однос црта сматраних диференцијалним ознакама објаснио сам миксоглотским процесима, дакле утицајем диференциранога супстрата (*Симбиоза њроцеса и диференцирање њрасл. t j — d j*, ЈФ XXVII; *Les Slaves du Sud d'après les Langues*, у Зборнику *La Macédoine et les Macédoniens*, Skopje 1969).

Према томе истичу се три укључена резултата, према заједничкој словенској вредности $tj—dj$, које се као далеко чување старине огледа у македонским ознакама $k — \acute{r}$.

Изразите некорелативности показују кајкавске и чакавске црте тога типа на територији словеначког и српскохрватског језика, и континуанте у односу макед. $k — \acute{r}$ и македонскословенског и аромунског $\check{c} — \check{z}\check{g}$ према бугарско-румунском $\check{s}t — \check{z}d$.

Ове континуанте се, дакле, не могу идентификовати са етничким карактеристикама, које су комплексније и одређеније (осим интарзија).

Да би се из тих мојих поставки у пуној мери уочио први, основни недостатак младограматичарског идентификовања језичких и етничких вредности, овде ћемо изнети недвосмислено диференцирање оних примера који су управо за младограматичарско гледиште *contradictio in adiectu*.

То су п р и в и д н и славизми, *toponymica pseudoslavica*. Навешћемо четири разна случаја.

1. Топ. *Рождацие*, у околини Врања, већ је истицан у дискусијама на седницама Пленума Славистичке ономастичке комисије (марта 1966) и славистичког конгреса у Прагу (1968). Са тим топонимијама је у вези хидр. *Рождачица*, назив речице која се од извора до поменутога села зове *Сџанска река*. Овај хидроним, који се односи на први део тока ове речице, указује на пут топонимске интерпретације. Назив *Сџан* је посрбљени топоним према „Катун“, а оба типа су констатована и у оним српским говорима који су на теренима западног огранка Влаха пастира; према тим називима имамо двојну семантичку групу: апелатив *кајун* уз *кајунари*, топ. *Кашун*, затим *Сџан* (планински, место летњег

пребивања и справљања млечних производа), *сѣанарица* уп. патр. *Сѣанаревићи*. У близини села *Рождаце*, налазимо и топ. *Власе* (Врањска околина), који се јавља и у близини Ниша и Пирота, и стоји у супстратној вези са топ. *Власојинце*, са хидронимом *Власина* и називом краја *Власина* (упор. Р. Николић, *Власина и Крајшине*). Према томе *Рождаце* је у вези са групом Влаха пастира источне гране, управо на путу од влашких станишта Косова Поља, и има везе са већим бројем локалитета, антропонима и патронима, који се помињу у повељама даровницама српских владара (в. пробну топонимску карту Историјског института САНУ).

Према оваквој теренској и ономастичкој оријентацији намеће се једини правилан пут за тумачење топонима *Рождаце*. Супстратна галска компонента унела је у оронимију Илирикума базу **ard-*, која се налази и у лат. *arduus* (*W-H I*, 66), али која је у оронимској вредности гал. *Arduenna*, *Arduinna* (*Dottin, La Langue gauloise*, 61, 112) пренета у Илирикум (упор. ор. *Радан*). Дакле галска база **ard-* је паралелна са **gel-* (упор. мој чланак *Une Isoglosse serbe conditionnée par le substrat proto-roumain*, у зборнику *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, с. 677 и др.).

При прелазу апелатива у састав оронимске синтагме индициран је фонетски процес, уз метатезу ликвида **ard- + *gala / *gela*, са асимилацијом **arž-gela*, а са односом *a : o*, и секундарном дисимилацијом **rož + gela > *rož + džela > *rožd[žela]*, дакле са реконструисаном базом **rožd-*, а са српским топонимским формансом — *Рожд-а-це* „Планинци“, село Плавиница. Предвиђам евентуално и контаминацију у првоме делу **ard-u : arg|i|*, упор. лат. *argilla* „weiser Töpfererde, Mergel“ (*W-H I*, 66), **arž + *g|ella| > aržd- > rožd(ace)*. Тако видимо изразиту оронимску сложеницу у топонимској бази, без икакве везе са слов. *rod*, где би *жд* било у опозитуму према *ђ* у срп. речи *рођаци*, при чему није потребно истицати да је у топонимији непознат тип „Род-јаци“, и нема везе са буг. „рожден“.

Рождаце је, дакле, изразит пример псеудославизма.

2. Топ. *Тибужде* на први поглед представља несловенску реч, и по томе већ не би могао бити сматран мерилом за језичке односе, а још мање за одређивање етничке словенске припадности.

Тај топоним по својој структури према бази а и према наставку представља комплексну и интересантну ономастичку загонетку. Део који се овде осећа као семантичка база, чак и кад се узму у обзир девијације изазване међујезичким процесима, не упућује никако на словенску оријентацију, а исто тако ни форманс, који се приказује у две евентуалне варијанте. Стога треба и у овоме случају за анализу потражити полазну

тачку у општој теренској ситуацији. То се намеће, иако у овоме случају не очекујемо у бази неку оронимску вредност, јер је то врло значајан принцип при топономастичким проучавањима. Релациони однос у вези са једним хидронимом довео је проф. Смитлена (Smittlein) да нелогичан хидроним *Savreuse* (диј. „Слатка река“) сведе на значење „Supérieure“, јер је уочио да је река прво текла горњом терасом, па променила ток, а њен назив био је теренски мотивисан. У овоме смислу према теренској оријентацији запажамо у околини села *Тибужде* већи број оронимских апелатива и назива локалитета који указују на пастирски живот. То су: *Бубањ*, назив оближњег већег брда (као и близу Ниша *Бубањ*), у коме имамо базу **bobus* (*bovis, bibus*, а та се база изразитије јавља у локалитету *Бубањца*, уз који иде *Бакушица* (упор. л. *Васса*), и најзад *Бачин* и *Бачевишиће*, који се сведе на изразити пасторални апелатив. Уз друге називе локалитета који се односе на пастире, имамо два интересантна: *Парчинце* и *Деленице*, из којих видимо да је у два маха вршено дељење, парцелисање плодног земљишта, а ово указује на то да је у томе крају земљиште раније представљало колективну својину, каквог су карактера били теренски поседи родова Влаха пастира.

Према томе *Тибужде* треба посматрати уопште као топоним условљен пастирским животом. Ово нас већ одређеније упућује на базу грчкога глагола $\delta\alpha\beta\acute{o}\sigma\kappa\omega$ „pourir; se disperser pour chercher su rature“ (Alexandre, *Dictionnaire de la Langue grecque*) уз префиксно значење спецификације („на разне стране“), дакле $\tilde{u}i$ — грч. партикула $\delta\alpha$, а суфикс de , гр. $\delta\epsilon$ је познати грчки елеменат. Структура би била $\delta\iota(\alpha) + \beta\acute{o}\sigma\kappa\eta + \delta\epsilon$, resp. $\delta\iota(\alpha)\beta\acute{o}\sigma\kappa\alpha\varsigma + \delta\epsilon$, показујући: 1° да је влашки елеменат као романизиран слој примио грчку реч пре преласка β у v и несумњиво пре преузимања топонима *Βαβαί* ($\Delta\iota\beta\alpha\tau\acute{o}\varsigma$) из грчког у македонски; 2° да је терен на коме је постао овај топоним био обухваћен изоглосом $o > u$ (упор. хидр. *Буна*, Далм.), а томе одговара топ. *Бунушевце* (упор. ар. *bin* л. *bovis*), а треба уочити редукцију кратког вокала испред акцентованог слога; 3° да је *sk* дало $s' > z'$ што одговара гласовном процесу варијанте *Scer(d)*- у данашњој сложеници *Шар-џланина*. Ако је пак у процесу скривена варијанта — $\beta\acute{o}\sigma\kappa\alpha\varsigma + \delta\epsilon$, онда је условљен прелазни ступањ $z'd'$ као у Олимпо-Влаха (Weigand, *Die Olymptowalachen*). У првом случају је једначење по звучности, у другоме случају имамо коректуру артикулације умекшаношћу.

Тибужде, дакле, представља такође један псеудославизам, и то функционалног типа.

3. Поменућемо већ познати случај *Шар-џланина*, који нема никакве везе са прид. „шарен“, него представља варијанту **Scerd-* према **Scord-*, упор. *Scordi coi*, *Scordistai* и топониме *Скрадин*, *Скрад* (А. Mayer).

То је такође псеудославизам.

4. Један случај из симбиозе македонско-словенског језика и влашког супстрата налазимо по Ватрославу Облаку (*Einige Kapitel au: der bulgarischen Grammatik*, Afsh Ph XVII) у костурском говору, при чему микроанализа открива хибридне облике *vašĉea*, *našĉea*. Ватрослав Облак то тумачи као здруживање, спајање макед. облика *vaš*, *naš* са *šĉe*, *šĉa*. Међутим, тај случај је много занимљивији, а тиме и много значајнији него што је мислио Облак. У ствари ту имамо словенске посесиве појачане аромунском демонстративском постпозицијом *cea* (*ĉea*) „*celle-ci*“, упор. *acel*, *acea* (Mihaileanu, *Dictionar macedoromân*, s. XII; G. Pasesu, *Dictionnaire macédo roumain*, s. v. *atel*). Дакле ту имамо једну функцију типа „*votre + celui-ci*“, „*notre + celui-ci*“. Ово нам пак открива сам миксоглотски процес симбиозе. При славизирању, Власи су словенском посесиву додавали за појачање аромунски облик: *naš[a]ĉ[e]a*, *vaš[a]ĉ[e]a*, што је било за њихово језичко осећање еквивалентно појачаним облицима *vašava*, *našava* (cf. мој чланак наведен на с. 39).

Тај случај представља такође један псеудославизам, и то структуре хибридног типа, који омогућава потпуније разумевање хибридитета у етнониимији.

5. Ороними *Облик и Св. Илија* су веома интересантни за примену микроанализе.

Северно од Врања налази се планина *Облик* (1310 м), и према њој планина *Св. Илија*. И један и други ороним су занимљиви са психолошко-језичке тачке гледишта, а први нарочито с обзиром на супстратне предсловенске односе.

Ороним *Св. Илија* иде у круг народних етимологија. Чуо сам, и то веома давно, од старијих људи објашњење: да је српска војска у време српско-турског рата ту, на планини, поставила највећи топ, топ градске артиљерије, великога калибра. Кад се пуцало, грмело је као кад Св. Илија баца громове, па су зато и планину прозвали *Св. Илија*.

У ствари тај ороним почива на бази коју налазимо у неким грчким оронимима, као *Ἐλιών* у Беотији (1749 м.), станиште Аполона и муза грчке митологије, јер је *Ἥλιος* бог Сунца, који се на четворопрегу вози по небу од истока до запада у току дана, а око главе има круг сунчаних зракова. По моме мишљењу грчкој бази оронима овог типа при-

падао би и ор. *Јелница њланина*, управо одговарајући грчком Ἠλιθενής „haut“, „élevé“.

Други тип, ор. *Облик* је права ономастичка загонетка. У Речнику Вука Караџића налазимо *обличје* везано за *облик* са значењем „das Antlitz, das Gesicht, facies“. У речнику Ристића и Кангрге ми немамо Вуково значење које почива на бази „лик“, „изглед“, ми се ту дају три померена, шира значења за „форму“: — 1. „Form“ (земљин облик; облик у коме се јавља кристалисање минерала; облик, изглед шешира, тј. неизгужваног; форма, облик речи у граматички, тј. у структури језика); 2. „Gestalt“ (за облик Земље (!), за изглед човека, за изглед лека — у прашку или пилулама); 3. „Gestaltung“. Сва ова значења и варијанте не могу се примити као база за настанак првобитне мотивисаности оронима *Облик*.

При ономастичким дискусијама трећа полазити од семантичке оријентације, од основне мотивисаности, па и ако је избледела, за њом треба трагати, чак ако је и ишчезла. Теренски изглед најчешће је основа за оронимске формације. Према *ком*, *кук*, *чука* формиран су планински називи *Комови*, *Кукавица* (не по птици кукавици), *Чукарица*. Према средњеевропском и илирском *tal* формиран су називи *Малеш*, *Малован*, *Малча* (зб. **Maltia*). Назив *Дебело брдо* открива широки заобљени изглед; *Широки брег*, у Херцеговини, открива сличну особину, а *Тусио брдо* управо значи „Дебело брдо“, и указује на један веома редак лексемски траг.

Заобљеност је у случају врањског оронима основна карактеристика. Али назив *Облик*, по данашњем језичком осећању, као и према значењима која дају речници Вука Караџића и Ристића — Кангрге, не можемо везати за „облину“ као карактеристику. Већ у Вукову речнику се показује да је *облик* „Gesicht“ везано за „лик“, а то је девијација према значењу „gewölbt“, „обличаст“. Управо већ у Речнику Вука Караџића имамо прекид етимолошке везе између *облик* „Gesicht“ и ном. *облица* „Walze“ и *облић* „грашак“.

Међутим, у речи *облић* имамо правилну првобитну структуру, пре него што се свела на уже, специфично значење „грашак“, јер основа томе одговара, а деминутивско „-ић“ означава општи колективски сингулатив ситних предмера са квалификативом обрине, облости. — Томе се пак противи основна карактеристика српске оронимије, јер за значење заобљености то би био усамљени изузетак, пошто се таква квалификација у српској оронимији постиже семантичким квалификативима „дебели“, „тустии“, „широки“. Ова нас чињеница упућује на то да тражимо разјашњење на другој страни.

Семантичку вредност „округласта планина“, „обла планина“ ја сам констатовао у орониму *Авала* у чланку *Onomastica illyrica — Onomastička studijska orijentacija, problemi i metodi* (*Onomastica Yougoslavica I*, стр. 41 и д.; упор. М. Pavlović, *Tara, Mal, Maja*, communication, VIIe Congrès International d'onomastique, Firenze, Atti II). Имамо базу са *o : a*, тј. са односом словенског *облз* „rund“ (Miklosich), према келтском *aballo, avallo (b : v)*, како наводи Дотен (George Dottin, op. cit. p. 86; 67, 124, 131, 214). *Avallon* (са основним значењем „јабука“, тј. сферични облик тог плода) је констатован као назив једног малог острва у каналу La Manche, а у Француској постоји са умереним значењем варош *Avallon*.

Ороним *Авала* (келт. *Avallo*) донела је на Балканско полуострво она група Келта која је основала *Singidunum*, тј. Београд, и која је оставила трага у називима око Космаја, као што су топ. *Неменикуће*, хибридна формација: *nemed-* (како су Келти називали светилишта са жртвеницима на неком пропланку), и *kuč* „дрвен“, затим хидр. *Turija*, и др., поред несумњивих римских остатака.

Значи да је назив планине из околине Врања првобитно био *Aballo* — дат од стране келтске групе која је у процесу романизације формирала *Влахе* као етнимон, управо у зони у којој су, поред процеса србизирања, одржани данашњи српски топоними *Тибужде*, *Бунушевце*, *Власе*, пл. *Влаиња*, *Власина* и др., и какве налазимо у јужнијем појасу, нпр. око Јањева (упор. моју студију *Говор Јањева*, овде већ анализирану). У процесу симбиозе са Србима, такав ороним у билингвистичкој фази, замењен је српском формом, али са келтском ономастичком вредношћу.

Потпуно паралелан пример имамо у топониму *Облик*, у старој Зети, у Црмници, са називом оближњег села у логично постављеној деминутивској формацији *Облић*, на реци истога имена. Оба топонима су могла настати једино према некадањем, ишчезлом предсловенском орониму, а према топониму настао је хидроним. Топоним *Облик* означава стари град у коме је владао српски краљ Владимир, када га је заробио македонски цар Самуило (упор. легенду о Владимиру и Косари, као и студију о тој теми од Стојана Новаковића). Топоними *Облик* и *Облић* из тако далеке старине (по Народној енциклопедији, III, s. v. *Облик*) припадају дијалекатској зони са старијом акцентуацијом, нарочито са акцентованим крајњим слогом, како потпуно одговара умереном акценту у деминутивском апелативу *дблйћ* у значењу зб. „грашак“, како је наведено у Вукову речнику, тј. заобљена, округласта зрна. Такав акценат потврђује супституцију, замену раније насталог, Келтима донетог назива у две варијанте — **Aballo*, **Avallo* > *Авала* и *Aballo* > *Облик*. У првом

случају назив који су донели оснивачи *Singidunum-a* са прелазом $b > v$ прво је подлегао романизацији, те у вези са прелазним w ($b > w > v$) **Aval-* није дало *обџл* (по закону ие. $\bar{a} : \text{сл. } \delta$) већ се показало ослањање на *јавџл(ка)*. У другој случају a тј. „ \bar{a} “, уз неизмењено „ b “, дало је o по типу словенског $o < \bar{a}$. Микропроцеси при прелазу $b > v$ преко нестабилне фонеме „ w “ указују на то као на процес који је у вируленцији донет на Балканско полуострво и ту био стабилисан у једном или у другом правцу, а иза тога се указује секундарни закључак. Српски, односно хрватски глас „ v “ у тој фази није имао прецизну лабиоденталну артикулацију (упор. одељак IV).

Независност ова два начина уношења исте галске лексеме у српску оронимску групу показује се у виду два наставка (a ; *ик*). Како је семантички већ показано да ор. *Облик* није славизам већ калк у пуној мери прилагођен српском језику, онда идемо према закључку: да су форме *Авала* (*Avallo*) и *Облик* (*Aballo*) хетерохроно диференциране.

Облици овде анализирани показују јасно да се при топонимским и другим анализама мора имати много опрезности, и да се облици који се привидно јављају као славизми ни у ком случају не могу узимати као етничка еквиваленција.

На ово упућују и примери топонима са *ши* и *жд*, а које врло објективно само наводи Б. Конески у својој Историји македонског језика. Међу њима има примера из разних области, чак из Херцеговине и Славоније. Код многих од њих су базе несловенске, дакле и ту бисмо имали псеудославизме. То у великој мери смањује оно што би се хтело тумачити да су наносни елементи. У сваком случају наведени примери у пуној мери показују пут којим су миксоглотски процеси довели до диференцирања јужнословенских црта, те такве данашње црте губе вредност ознаке за етничко идентификовање.

VIII. ФУНКЦИОНАЛНИ ТОПОНИМИ КАО ПРИВИДНИ ЕТНОНИМИ

Микролингвистичка анализа допушта да правилно одредимо знатне девијације управо код неких топонима који имају шири, екстралингвистички значај.

Топоними, називи насеља и локалитета, јављају се најчешће као теренски квалификативи, било као директна, именска ознака, било у виду синтагме. Други вид чине топоними антропонимске оријентације углавном као посесивна ознака. Овима су блиски они који упућују на функционалну оријентацију (*Сиреоци*, *Шийијаре*, *Коларе*), а други на етничке карактеристике.

Према већ разгледаним миксоглотским топонимским комбинацијама које се у језичком осећању јављају као привидни славизми, при микро-анализама запажамо девијације и друге врсте, у правцу етнонимских вредности. Семантичка кретања су две врсте. С једне стране имамо од етнонима прелаз ка апелативским вредностима са губитком етнонимске специфичности. С друге стране имамо случајеве да од теренских назива настају етноними и да се јављају инверсни формацијски анаколутути.

1. Карактеристичан случај представља укрштање теренских назива са етнонимским корелативима, нарочито групације типа *Latium* (Paulis-Wissowa RACI² 121; W-H I, 770), према коме се формирао етн. *Latinus*, али им је веза прекинута због стабилизације и семантичког ширења етн. *Romanus* и формулисања Римске империје, тако да је *Latium* остало у свом семантичком теренском опсегу. Међутим, Никола Вулић у својој расправи о географским називима у античко доба у средишним областима Балканског полуострва (Гласник Скопског научног друштва XIX, ДН св. 11, с. 1—5) говори о македонском племену Линкеста и наводи називе њихове земље. По микроанализи структуре протумачио сам да је према теренском називу области *εἰ Λυκῶν* настао назив *Linkesti* (Ἀρχὴβασις Λυκεστῶν Μακεδόνων βασιλεία), а затим да према Птолемеју имамо реципрочно инверсно *Linkestia* — *Λυκεστία*, у анаколуту *Λυκεστία* (cf. *Најстарији македонско-џлеменски називи и њихови етнонимски називи*. — *Словенска ономастика*, Скопје 1969, с. 104 и д.).

2. За реч *Влах*, мн. *Власи*, супротно мишљењу немачке науке да је тај етнимон дошао к нама према немачком, констатовано сам у вези са словенском метатезом у Илирикуму да смо тај етнимон добили преко Гала (који су ушли у састав романизованог слоја Влаха), дакле са процесом **Welsh* > *Влаш-*, *Влах-*, и то у обе групе (cf. *Стари Влахи, Власини, Власинско Блајо, Власојинице, Влахе* и др.). Али у вези са процесом *v : w : b* и са упрошћавањем групе *вл > л* (*Лаша*, cf. *Лашко* < *Влашчо*) могла се утврдити репартиција Влаха, њихова диференцирања и кретања, у вези са процесима ромачизације, славизације, симбиозе и асимилације са Србима. Ефекти диференцирани указују на појединости хетерохронних микропроцеса, који се откривају испод каснијег слоја крупних семантичких појава везаних за социјална померања у саставу и животу Влаха пастира, који су за Законик цара Душана (XIV в.) „*corpus separatum*“, специфичан слој у феудалној структури државе, са специфичним социјалним одредбама; касније пак, по турским освајањима српских земаља, у вези са последњим таласом симбиозе и језичког србизирања, назив *влах* добијао је апелативно-етнонимску вредност, из чега се скристалисавала варијанта *влах-џасинир*, са значењем

за католике „православни“, за Турке и домаће муслимане „хришћанин уопште, поглавито православни“, за Хрвате „православни Србин“, као у спеву И. Мажуранића. Такве фазе семантичког превирања потврђује и *Pravno-povjesni rjesnik* Вл. Мажуранића, а у детаљима је занимљив материјал из етнографских зборника (*Насеља САНУ; Zbornik za narodni zivot i obicaje JAZU*). Cf. мој реферат на Конгресу ономастике у Амстердаму *Les Traces des Celtes en Illyricum (Proceeding of the Eighth International Congress of Onomastics sciences, 1966)*.

3. Међутим, посебан проблем и посебан семантички вид чине етници који се јављају не само у скристалисаним етничким зонама, него и у иноплеменским, инородним етничким областима као етнонимске инкрустације.

Такве су инкрустиције често настајале при формирању насеља и пресељавањима, било после ратова, било по хрисовуљама — даровницама, које су манастирима задужбинама издавали стари српски владари; такође при масовним миграцијама и посебним појединачним пресељењима. У такве појаве иду примери као *Србиново* (Тетово), *Србљани* (Охрид), *Србица* (Дреница; Дервента), *Срб* (Госпић). *Грк* је у алоглотним зонама „дућанџија“, „трговац“, „механџија“; топ. *Грк-Ислам — Грчки Ислам* је такође инкрустација на граници Далмације, као и *Арбнеши* (крај Задра, у XVII в. досељени са бискупом Змајевићем), тако и *Лашин* (Плашко, Огулин). Презиме *Бугарски* придавано је некад и понеком досељенику из неослобођених крајева (из Турске). Неке сличне формације се уопште не осећају као етноними, нпр. *Грчић* (Лозница) или *Грчишиће* (Т. Велес). Неки су пак несумњиво псеудоетноними, привидни етници. Такви су несумњиво теренски назив *Грч врх* (Ново Место), *Грчац* (Младеновац), *Грчак* (Крушевац), *Грчачевоц* (Љубљана), *Грчарице*, *Грчарске Равне* (Кочевје), а можда и *Грчин* (Призрен), чија би база могла почивати на облику л. **Gartius*.

У Крушеву (Макед.) *Vurgur* (*v — b*; ротацизам) „Бугар“ има значење социолошког типа, по функцији у микротопониму *Вургур-Маало* на периферији, са ниским кућицама, супротно називу једне махале из центра насеља — *Мижак-Маало* „Мијачка Махала“, са кућама на спрат, где станују печалбари, грађани, грађевинари и трговци. Тако се на овај начин уочава етимолошки продор неетнонима у етнонимску зону. То би били псеудоетноними.

4. Утврђивање псеудо-етнонимије почива на врло утанчаним анализама, на комплексној „вивисекцији“ таквих језичких феномена, који се обично могу наслутити само по неком детаљу, било фонемске, било семантичке природе.

Најинтересантнији случај привидне етнонимске топонимије чине два примера топонима — *Рвајши* на Ибру (Рашка) и *Арвајши* (Треспанско језеро). Међутим, један пример семантичком нелогичношћу подстакао је сумњу да су ти примери топонимске инкрустације. Наиме, Мићун Павићевић, продуктор великог броја књига — анегдота о Црногорцима, а најчешће лично срочених причаца, наводи да Турци старешину Црногораца у Цариграду називају „Хрват-баша“, а П. Скок (*Етимологијски рјечник*) то помиње за Шпичане „који су служили у Цариграду“, да су их Турци звали „Хрвати“. То су били обично аргати, физички радници, а њихов „еснафски“ старешина називан је „хрват-баша“, управо „рват баша“, „арватбаша“. Како је сваки еснаф имао свог старешину и заступника пред турским властима, тако су и обични радници, аргати имали старешину. А како је у Цариграду било релативно доста Црногораца, разумљиво је да је семантема „црногорски“ ушла у синтагму која означава старешину, у романско-илирском виду „арват“ „arvatē“. Тако су називи села који се помињу у Скоковом етимолошком речнику били топоними функционалног карактера, што је нарочито одговарало средњовековном специјализовању становника по насељима. А. др. Е. Перуничкић констатује привремено насеље (*Макиш*) Срба из Хрватске у време Кнеза Милоша (Политика, 6. XI 1964). Са реконструисаним обликом (са „х“) била би села царских или манастирских тежака, орача са називом *Рвајши* у некадањим окрузима *Крушевачком*, *Рудничком*, *Ваљевском*. Поред опште опрезности Петра Скока при давању етимолошких објашњења, ипак запажамо да он није уочио значење које му је сугестивно наметало арбанашко село *Нагвати* близу Атине. Он сам помиње пример *Хрвајшац*, за који каже „њива“, *Прњавор* — *Бешеновац* у Фрушкој Гори, а назив *Бешеново* одговара арб. *beshnik* „земљани суд за печење хлеба, црепуља“ (cf. топ. *Бешка* „овчара“), па би се све то могло довести у везу са арб. селима из времена Сеобе, а формираним од Арбанаса. Скок, идући за Маретићем, скреће дискусију на питање о суфиксу, али се не одлучује за Порфирогенитово објашњење „они који поседују много земље“. Довољно је нагласити да имамо арб. *arvatē* (Лукај) у значењу „радити, занимати се, забављати се радом“, а у директној вези са овим је лат. *arvalis* „qui concerne les champs“ (cf. *fratres arvales*, Chatelain), *arvus*, *arv* (W-H I, 71); а та се база рефлектује бочно и у аромунском. Ту је и основа функционалне вредности ових псеудоетнонимских топонима. (О томе моје саопштење: Société de Linguistique de Paris, 20 octobre 1971).

Да у оваквим случајевима имамо функционалну вредност топонимске базе, најбоље видимо по Скоковим примерима са хрватског етничког терена. На истом етничком подручју не могу бити етнонимске

инкрустације, те нису етнонимски мотивисани, нису логични топоними исте базе. Дакле на терену Хрватске топоними типа „Рват“, немају везе са етнонимском базом „хрват“. Топоним *Рвајковић* (Осик код Госпића, Лика), хидр. *Рвајска рјечица* (с. Бучје, Бродски котар) носе у себи функционалну карактеристику, какву несумњиво има топ. *Рвајско село* (под Авалом — ?) које такође наводи Скок. Вук наводи апелатив *рвајишина* (Далм.) за вино „које није добро као приморско“, дакле првобитно, основно значење је квалификационо „које пију прости људи“, „простачко вино“. И ту имамо само етнонимски привид, а тај пример Скок не узима у обзир.

При микроанализи, при трагању за конкретним вредностима базе, треба упоредити семантичку вредност изведенице. Тако *рвајка* означава „простонародну капу“ по Јукићу (Развитак, 1938², с. 172), тако и по примеру из Бања Луке (ЗНЖ IV, 1893). У овим примерима реч означаје *народску кају*, свакако веома лепу, али у опозитуму (од средњег века још) према украсима за главу, какве су носиле властелинке. Ово нарочито јасно показује пример из доба народног препорода, од Мих. Павлиновића: „*Марија...одликовала се својим ујлејњацима, ћерданима и хрвајком*“ (Путоп. 1888, с. 103). Али је значење већ патриотско кад се чланови хора приказују „под црвеним хрваткама“ (Вј. Новак, *Два свијета*, 1905, с. 214). Романтичарски је лепо значење, непеворативно у речи *Хрвајуље* за збирку лирских песама А. Шеное (упор. Хрв. коло XVIII. с. 57).

Базе романског типа *aro, arvis, arvatus*, дакле мисао „орати“, „работати земљу“, „аргатовати“ и према томе арб. *arvatē* „аргат“ нашле су одјека и у једном српском дијалекту, у непрелазном глаголу *рваји*, независно од *рваји се*. Тако са значењем „борити се“ имамо у народној пословици *Био рваји на Косово!* (Вук), тј. „Што се ниси борио кад је требало“; други примери значе „тешко радити“ — *Рве он шио мора и саицире се као мрав* (С. Шобајић, *Из завичаја*, с. 21), као и у песничком језику кнеза Николе Петровића — *Никад нијесам шиједио главу! | Ни њо сад нећу | ња хвала Богу! | Рваћу њако све док могу!* (*Балканска царшца*, с. 96).

Ова анализа показује да топоними о којима се овде расправља нису етничке ознаке. Одстрањујући такве примере, не умањује се, него се напротив појачава вредност етника *Хрваји*, који је понос једне хиљадугодишње културе. То је одбрана историјски формираних етника од семантичке вулгаризације. — Међутим, очигледни псеудославизми не искључују инкрустације какве би евентуално одговарале извештајима Порфиригеновима и какве наводи Niederle (*Rukověť slovanských starožitnosti*, Praha 1953, с. 78 id.). Разуме се, питање о истој бази у

антропонимији и патронимији представља се другачије. — Од више нијанси, нагласићемо да се патр. *Хорваи* јавља на свом терену врло често (као етно-афирмисање у асимилаторском процесу етничке симбиозе), а да сам констатовао само једну породицу са презименом *Срб* (у балканским ратовима храбри официр *Александар Срб*). Међутим *Хорвајтовић* (*Ђуро Хорвајтовић*, ђенерал српске војске у време ратова Србије против Турака) управо означава порекло, „из Хрватске“, тј. са Кордуна; други тип, *Хрвајинић* (cf. антр. *Хрвајин*) је хрватски ендеген, настао као етнонимска афирмација.

5. — Из области етнонимије мунициозна микроанализа допустила је да се коригују мишљења о називима неких најстаријих словенских племена, управо оних која су вршила нападе на Солун (VI—VII в., *Miracula S. D.*). Несумњиво су етн. *Сѣрмонци* и *Ринхинци* теренски условљени; али *Сакулаици*, *Велегесѣици*, *Вајунѣици* су квалификативног карактера; *Друговѣици* имају словенску базу, а *Драговѣици* метафорски значај (cf. л. *draco*, келт. *drangos* у контаминацији са „друг“, „саборац“); *Верѣици* не би били „Брсјаци“, ако се не узме могућност решења са *брѣи* „шума“; иначе би тај ентоним значео „они с друге стране“, база **ber*, cf. л. *versus*. (О томе мој чланак у зборнику *Словенска ономаѣика*, 103—126; тамо има потпуна литература о овим питањима).

Међутим, при студирању грађе о најстаријим словенским племенима, трагање за најстаријим, скривеним, притајеним појавама, открило је два проблема, који могу бити корисни управо за карактеристику македонско-словенског језичког типа. У наведеној расправи (с. 126) само сам поменуо таква два случаја, а овде желим да укажем на њихов значај и да даћм образложење.

1. Хроничар (*Miracusa II*), по наводу у студији Ф. Бариѣића (*Чуда Св. Димѣирија Солунског као истѣоријски извор*, с. 117, упор. с. 120, 123), помиње два словенска етнонима — *Ῥυγγῖνοι Σθλαβῖνοι*, а у загради наводи дублетне форме *Ῥυγγῖνοι*, *σθλαβῖνοι* (cod.). Ту сам констатовао двојност по квалитету акцента у два текста. Двојност друге врсте, двојност по месту акцента показују примери *Ῥεταροι* (*Miracula*), а *ταταροι* (cod.). На тај начин видимо да се налази полазна тачка за евентуално ближе решење симплификоване акцентуације македонског језика. Стање у македонским говорима показује један акценат, који условно добија стилистичко дуљење. Појава два квалитета акцента наводи на жељу да се трага за другим примерима у старијим грчким текстовима, и да се исто тако контролише у словенским говорима центра Балканског полуострва однос према овој значајној појави. Други пример, *Ῥετροι*: *ταταροι* отвара увид у проблем односа два дијалекатска

типа македонско-словенске акцентуације. Источна група говора у принципу има акценат на претпоследњем слогу (пенултима), а западна — на трећем слогу од краја (антепенултима). Наведени грчки примери двојне акцентуације означавају дубински пресек у односу на једну значајну балканистичку црту, свакако са грчког изворишта, како мисле и Сандфелд, Белић, Ролфс и Мирамбел.

Друга појава значајна за балканистички фонетизам почива на примерима *Σκλαβητίας* (Баришић, 121), *Σκλαβηνοί* (Георгијев, *Вокалниџа сисџема...* 92, 93), а са друге стране *Σθλαβῖνοι*, *σθλαβῖνοι* показују доследност диференцирања две варијанте базе **sclav-*: **sthlav-*. Те две варијанте очигледно указују на траг у говору носилаца грчког језика (језика писарâ у првом реду) као *двојсџџа* репродукције основиног „л“. У првом случају је несумњиво „л“ нормално. Али „th“, гр. „θ“ свакако означава варијанту у којој се не само слуги, но и запажа изражен акустички утисак који прати „л“ (високо). На тај начин микроанализом се отвара увид у објашњење „л“ високог, балканистичке црте, која се рефлектује и на велики део македонско-словенске језичке територије.

IX. МЕТОДОЛОШКА КВАЛИФИКАЦИЈА МИКРОАНАЛИЗЕ И МИКРОЕЛЕМЕНТА ГОВОРНИХ ПРОЦЕСА

Са методолошке тачке гледишта значајно је утврдити који су видови *микро*-појава индицирани за примену микроанализе и — од каквог је ефекта њихова међусобна условљеност.

При овом расматрању као полазну тачку узећемо неопходност да се постави разлика у констатовању језичких појава, факата као таквих с једне стране, а с друге стране самих процеса, који воде измени језичких појава, дакле који воде новим фактима. Сами процеси, фонетски у главном, али и међукатегоријски и семантички, у ствари су изражаји језички дисконтинуиране динамике. Сваки процес у себи је дисконтинуирани низ микро-појава, које изражавају управо *сџејене* језичких процеса, а тиме нам откривају и евентуалне тенденцијне. У овоме правцу усмерена проучавања захтевају адекватан поступак, микроанализу. Али се одмах поставља питање да ли се одлучити да тај методолошки поступак буде заснован на артикулационим линијама с фреквенцијама какве нам дају палатограми и инскриптори експерименталних фонетичара, или на анализи импулса говорне реализације, примљених преко пасивног говорног органа, преко слуха.

Абе Русло (L'abbé Rousselot) је вршио испитивање говора Парижана, и при томе запазио да се јављају неслагања у линији додира на палатограму истога лица (*Études des prononciations parisiennes — Les articulations étudiées à l'aide du palais artificiel*. La Parole 1899, p. 81). На фоно-регистраторима се добијају фреквенције и линије комплекса конструктивних фонаторних елемената моторичке компоненте фонеме (L'abbé Rousselot, *Principes de Phonétique Expérimentale* I, p. 315 и д.). По најновијим фонетичарским достигнућима, транспозицијом акустичких ефеката на визуелну зону добијамо визуелне слике гласова, али у изразитом комплексу неиздвојених елемената (cf. Ralph K. Potter, George A. Kopp, Harriet C. Green, *Visible Speech*, New York, 1947). — Ни један ни други начин анализе не даје, и не може дати директну а комплетну слику гласовне вредности, каква се слухом синтетички прима (cf. Prof. Dr Johannes Ranke, *Der Mensch* I, S. 617—627). На тај начин ми се намеће једно објашњење факта да је Фердинанд де Сосир осим реаговања на младограматичарски историзам, имао ослонаца и у овој чињеници, а према чему је Н. Трубецкој дао теорију одвојености фонеме и самога гласа. Међутим, ни ова чињеница не може бити образложена за фонолошко-фонетску дијатомију. Општим а одлучним ставом Н. Трубецкој је пошао управо од појмова које ја означавам терминима *компонентна* : *аудитивне*, *моторичке* и *асоцијативне*. Шира психичка вредност, психофизиолошки ефекат говорне функције, обухвата све три компоненте, па тиме и акустичку и артикулациону. Али то не искључује наглашену разлику *активне* и *пасивне* слике гласа, у чему су изражене функционалне специфичности две компоненте. Стога, не западајући у крупну грешку Сосира и Трубецког, можемо нагласити да је за дијалектолошке студије непосреднији ослонац у аудитивној компоненти.

Таква разлика две компоненте и допушта и потврђује појаву коју је сам Русло запазио: да се на ваљку апарата инскриптора запажа декомпозиција вокала, ако се у току фонације нагло измени један од два битно условна елемента, интензитет или висина.⁶ Те врсте а у супротном смеру је ефекат скраћивања, акустички констатован као еманципована, издвојена сугласничка артикулација (*ӣб* > *ӣој* [дете] и сл.). Сличну принципску напомену чини Пол Паси и то не према фонетском апарату него преко слуха као анализатора (Paul Passy, *Étude sur les changements*

⁶ Ainsi, en supposant une articulation unique, ce qui exclut toute idée de diphtongaison, les voyelles gardent leur individualité aussi longtemps qu'on les tient. Mais elles apparaissent redoublées si elles viennent à éprouver un brusque changement dans leur intensité ou leur acuité (p. 349).

phonétiques et leurs caractères généraux. Paris 1891). Он наводи за вокалску декомпозицију, поред других, још и пример **ári* зенд. *airi*, **kōnos* > гр. *κοινός* с. 209, § 517), а констатује развијање прелазног „независног“ гласа између вокала и сугласника (за такав глас он каже „fait souvent l'effet d'un son indépendant“ § 516).

Иако је микроанализа најчешће индицирана при проучавању фонолошких вредности фонационих процеса — ипак је она не само корисна, него и неопходна за разумевање структуралних, категоријалних и семантичких поремећаја, за уочавање нових тенденција. Тако је, у односу на балканистички синкретизам, било могуће уочити у говору Јањева обновљен процес синкретизма, потпуно изражен за инструменталску функцију, а неутралисан функцијом посесивности у дативу, па у знатној мери и у генитиву, уз неугашену аблативску валенцију. — Метод микроанализе указује на низ категоријских поремећаја у топонима: колективне формације назива за становнике неког места на *-е*, *-це* (*Адровце*, *Бујановце*, *Власојинце*, *Дољане*, *Коларе* итд.) уступају пред категоријски јаснијим обликом множинске формације на *-ни*, *-ци*, *Власојинци* и сл. или прилазе једнинској категорији на *-ац* (*Адровац*, *Лајковац*, *Губеревац* као *Милановац*, *Душановац*). Али ја сам уочио случај који указује управо на процес који није завршен, који се изражава суплементно. У једном кутку испод планине Козаре помиње се, у самом наслову и индикацији истог наслова, то место у једнинском облику *Козарац*. У самом тексту четири пута се помиње локатив у једнинском облику — у *Козарцу*. По проверавањима наишао сам на акузативски облик („иде у Козарац, тамо има посла“), у дативу — несигурно — („према Козарцу“). Али је за генитивску функцију очуван множински облик — *од Козараца* (Илустрована Политика, 24. XII 1971). Топономастички формациони вид је дакле идентификовао облик на *-ац* са значењем насеља, у опозитуму за вршиоца функције (козар), — али та нова оријентација није обухватила и генитивску функцију, чија је стара форма отпорнија због неугашене аблативности. Закључак: категоријско померање задржало се на хибридном међукатегоријском односу: на суплементацији.

Х. ЗАКЉУЧАК

1. Микроанализа као метод наметала се нарочито за испитивање миксоглотских ефеката балканистичких језичких процеса. Миксоглотска испитивања упућују несумњиво на поређење ефеката, дакле на једну врсту компаративног вида, са тежњом да се схвати динамизам процеса условљен контактом дијахроно израженим.

2. При дијалектолошким студијама овако се полази од стања језичких црта, па резултати испитивања служе да се добије објашњење компонената, састава становништва и комбиновања црта. Такав се метод задржава на фактима, претпостављајући, некад слутећи саме процесе.

Напротив, полазећи од чињенице да су у највећем броју познате компоненте, — онда је дата подлога за посматрање и проучавање процеса.

3. Испитивања вршена у Јањеву омогућила су праћење самих језичких, миксоглотских, посебно међудијалекатских процеса, на великом броју представника разних дијалеката, и са развојном дубином вршења процеса у перспективи једног и по столећа.

Како сами језички *процеси* у себи *садрже* језичку *динамику*, то испитивање процеса као таквих значи контакт са језичком динамиком и увид у условљену дијахронију.

4. Испитивање самих процеса у говору Јањева управо је омогућила свежина тих процеса. Јањевски говор је у ствари доживео обнављање балканистичке језичке симбиозе. Извесне миксоглотске појаве су у ствари реприза балканистичких процеса, који су се најизразитије испољавали од краја XV века.

5. Главни резултати анализе посматрани су и у другим дијалекатским ситуацијама, и као опште појаве. Тај метод микро-лингвистике одговара схватању о трипартитном односу у фонеми (три компоненте). Неочекивано јасне резултате дали су: посматрања умекшавања и констатовани трансфер умекшаности, као и еманциповање артикулационих елемената; однос акцената и ритмике реченице; најзад хијерархија у синкретизму, а то овде значи степеновање полазећи од најмање стабилних, најмање отпорних елемената. Најзад су микроанализом могли бити контролисани и издвојени псеудославизми миксоглотских формација, а код фонетских вредности које су при миксоглотским симбиозама на механички начин добиле словенски вид, мада њихове респективне базе указују на функционалну семантичку оријентацију, а не на етнонимску.

Таквим рашчлањавањем, уз трагање за микро-појавама у изговору, односно у траговима изговора, идентификоване су у овој студији и неке занимљиве појединачне појаве изговора рудара Саса на српском подручју, а са македонског језичког подручја — симбиозни реликти влашких и аромунских говора.

6. Микроанализа је корисна и при проучавањима тзв. спонтане еволуције, изазване минималним неадекватним одступањем у акустичко-моторичком спрегу, као што је показано у већ помњетој тези Русло-а. Међутим микроанализа је неопходна при проучавању миксоглотских процеса; некоординиране језичке појаве нам микроанализа открива као

миксоглотским процесима условљене импулсе поремећаја. И у једном и у другом случају, мада у два вида, микроанализа нам открива динамизам језичких појава: а) динамизам „ендогени“, унутрашњи, јасније запажен него при проучавању низа промена већ изражених факата тј. резултата процеса; б) динамизам „ексогени“, изазван спољашн им сусретом вирулентних процеса, и то типично акустичког усмеравања, према ономе како се „примају“ појаве структуралних односа и лексеме у реципрочном односу. На такве оријентације нам указују појаве дечијег језика, посматране унилатерално и билатерално, у чему и јесте највећи значај проучавања дечијег језика.

Ово све нам показује у правој мери динамизам језичких појава, изазваних синхроно, а изражених дијахроно. То све пак условљава и динамизам проучавања, најизразитије у миксоглотским ситуацијама, у примени микроанализе на дијахроно појаве, а указује на динамично схватање лингвистике, дакле на *динамичну лингвистику* динамогених процесâ.

Управо у трагању за констатацијама, проверавањима и уобличавању ових схватања настала је моја студија *Говор Јањева* (1970), овде интерпретирана, уз анализу и неопходна обнављања из других мојих радова усмерених истоме циљу.

Мил. Павловић

R é s u m é

M i l i v o j P a v l o v i ć

MICRO-ANALYSE ET LE DYNAMISME LINGUISTIQUE

1. La méthode de micro-analyse est indiquée surtout dans les recherches de mixoglotte balkanique, pour corriger les effets du synchronisme statique et pour expliquer le dynamisme des changements.
2. Dans les études dialectologiques la micro-analyse nous dévoile les éléments composants démographiques, dans lesquels on retrouve les causes des processus linguistiques.
3. Les études sur le parler de Janjevo font remarquer aussi les degrés de mélanges des dialectes à l'état de virulence dynamique.
4. La composition du parler de Janjevo dévoile la reprise des processus mixoglottiques balkaniques (f. XVIIe s.).

5. Le procédé de micro-analyse fait constater: le transfert de palatalisation, qu'on cherchait à expliquer par la métathèse (*grojze* < *groz-je*), aussi l'hierarchie des processus mixoglottiques et l'identification des pseudo-slavismes.

6. La micro-analyse fait expliquer également certains résultats de l'évolution spontanée, surtout les processus de la formation du langage enfantin.

О МЕСТУ FERDINANDA DE SAUSSURA, АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА И LEONARDA BLOOMFIELDA У ЛИНГВИСТИЦИ XX ВЕКА

1. Тематско повезивање ове три крупне научне индивидуалности јединственим системом изучавања није једноставно. Временски фактор је у овом случају најмањи проблем. Могло би се чак рећи да би управо време у коме се Фердинанд де Сосир (F. de Saussure), Александар Белић и Леонард Блумфилд (L. Bloomfield) јављају било један од аргумената који такво изучавање оправдава. Седамдесетак година научне делатности F. de Saussura и А. Белића тече паралелно.¹ L. Bloomfield је рођен 1897. године. Једанаест година је млађи од А. Белића, а своје научне погледе на језик први пут је експлицитније изложио 1914. године²; дакле, годину дана после смрти Saussurove.

У ово време догађају се крупне, квалитативне промене у развојним токовима лингвистичке мисли, па је од несумњивог интереса указати на ставове и опредељења изразитијих носилаца идеја и стваралаца у лингвистици тога времена.

2. Велик део научних активности А. Белића и L. Bloomfielda падају у исто време, али се ипак ретко подударају. И један и други очигледно одлично познају Saussurovo учење, али по правилу експлицитно не прихватају ни резултате тога учења, ни метод који је Saussure изградио. А. Белић, додуше, признаје значај Saussurovog лингвистичког

¹ Први рад Александра Белића, објављен 1897. године је: Замјтка о славянскомъ житиу св. Пятки-Петки. Известія отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи, наукъ II, 1045—1047.

F. de Saussure умро је 1913. године када је Белић био већ формиран научни радник, добро познат у тадашњој Србији, а и у словенском свету. До 1913. године имао је већ педесетак објављених радова, од којих су неки били у теоријској вези са новим струјањима у лингвистици, нпр. Из новије лингвистике I—III, СКГл VI, 742—749, 996—1006, 1246—1255. и др.

² В. Introduction to the Study of Language, New York 1914. г.

учења, али углавном вербално, без чвршћег ослоња на то учење.³ Понегде интерпретира неке делове Saussurovih схватања, али пре с циљем да критички оповргне неке елементе учења Saussurovog ученика Ch. Ballija,⁴ него да истакне Saussurovo учење. У извесним случајевима Saussurova схватања му служе да докаже властите погледе на извесна питања језика.

Кад се Белићево и Bloomfieldovo дело компаративно изучава, стиче се утисак да су ова два научника један другом непознати. Лингвистичка испитивања су им, по правилу, супротне оријентације, иако је у крајњој линији циљ исти. Тамо где у тим учењима има додирних тачака, нема материјалних доказа да постоји нека свесна конкретна веза између њих.⁵ Међутим, сигурно је да су један за другог морали знати. Поједини чланови Прашког лингвистичког кружока непосредно су сарађивали са А. Белићем⁶, а L. Bloomfield је и непосредно присуствовао састанцима групе лингвиста у Прагу. Белићу је, по свој прилици, могло сметати и недовољно познавање енглескога језика у време Bloomfieldove највеће научне активности да детаљније упозна његов рад. Што се Bloomfielda тиче, он није могао и да је хтео познавати Белићев рад из опште лингвистике. Белићеве обе књиге О језичкој природи и језичком развиту изашле су после Bloomfieldove смрти. Тешко је претпоставити да би Bloomfield изучавао један мали језик, као што је наш, да упозна оно што је Белић фрагментарно писао о појединим питањима из опште лингвистике у време док је Bloomfield био жив.

3. F. de Saussure, A. Белић и L. Bloomfield у своме научном раду бавили су се разним питањима. Велик део, иако неједнако распоређен

³ Нпр. у својој књизи О језичкој природи и језичком развиту I, Београд 1941, на стр. 5. каже да F. de Saussure „у познатој својој књизи износи недовољност научног историзма за општу лингвистику“.

⁴ У свом чланку „Стилистика у светлости Женевске школе“, НЈ VII, св. 2-3, Београд 1940, 33, говори о начину како је Saussurovo основно и главно дело угледало свет и додаје следеће: „Познато је колико је она (Saussurova књига) имала значаја за развитац целокупне лингвистике.“

⁵ Интересантно је да Белић има потпуно обрнут став према делима E. Sapira, чији рад има много заједничког са Bloomfieldovim радом. Белић се веома често ослања на Сапирова мишљења.

⁶ Белић се са представницима Прашке школе сретао на многим међународним и славистичким научним састанцима. Нпр. на Међународној фонолошкој конференцији у Прагу учествовао је и Белић, а њој су присуствовали и готово сви најпознатији представници Прашке школе. В. Пражский лингвистический кружок, Москва 1967, 21—22.

код све тројице, посвећен је питањима опште науке о језику. Сва тројица настоје да створе властити систем погледа на језик, да изграде посебан метод. Њихова одређивања за проблеме опште лингвистике нису имала исти развојни ток. А. Белић се у почетку најмање бавио општим језичким проблемима. По завршетку студија вратио се у земљу где су многи послови у изучавању нашега језика били у зачетку. Огроман неистражен простор у дијалектологији, историји језика, савременом књижевном језику и другим областима очекивао је научне раднике. А. Белић је дошао у том тренутку, својим радом и својом личношћу испунио је један од најзначајнијих периода у развоју науке о нашем језику.

Његова интересовања нису се, ипак, ни упочетку задржала на изучавању питања која се тичу само српскохрватскога језика. Своју научну активност проширивао је прво на изучавање појединих питања сродних словенских, а онда и шире — индоевропских језика. Уколико је веће успехе постигао у проучавању свог родног језика, утолико се круг његових интересовања проширивао и на општу теорију о језику. Последње деценије свога живота највише пажње посветио је општој лингвистици, а резултате тога рада изложио је у две своје познате књиге О језичкој природи и језичком развоју.⁷

4. Готово потпуно супротан развој у овом погледу имао је F. de Saussure, а исто тако и L. Bloomfield. Saussure је веома мало публиковао. Као што је познато, његов *Cours de la linguistique générale* изашао је посмртно као резултат жеље и залагања његових ученика. Оријентација на општелингвистичке проблеме код Saussura постојала је већ у почетку његова рада. Док је већи део Белићевог опуса посвећен дијалектологији, историји језика и др., дотле је претежни део Saussurovog рада из домена опште лингвистике. Оваква оријентација је потпуно разумљива. Већ до појаве F. de Saussura доста се одмакло у изучавању францускога језика и других романских језика. Ситуација је сасвим друкчија него што је са српскохрватским језиком Белићева времена. Према томе, за научника Saussurova кова и способности било је потпуно разумљиво што се брзо оријентисао на општу лингвистику. Уз то, треба додати да су лингвисти XIX века сакупили огроман материјал, углавном из индоевропских језика. Младограматичари су настојали да тај материјал уобличи и интерпретирају. Saussure је одлично познавао дотадашња достигнућа науке о језику. Кад овоме додамо изузетну способност његову за научну син-

⁷ Прва књига изашла у Београду 1941, Друго издање 1958. г. Друга књига изашла у Београду 1959. године.

тезу, сасвим је разумљиво што се пре свега одређивао за општелин-
гвистичка истраживања.

5. Bloomfield је, као што смо рекли, већ 1914. године публиковао своје основне погледе на језик.⁸ Дакле, и он као и Saussure почиње, пре свега, од општелингвистичких питања. За разлику од Saussura Bloomfieldovo прво веће дело је истовремено и његова програмска оријентација. Bloomfield се није задржавао само на општој лингвистици. Доста његових радова тичу се изучавања појединих конкретних језичких питања.

6. Сваки од ових научника је на свој начин прилазио лингвистичким изучавањима. При томе су неки фактори средине имали битног утицаја на појединачна одређивања, а и на карактер и вредност њихових дела. Данас се лако може доказати да је из Белићевог опуса најзначајнији онај део који се тиче изучавања појединих феномена дијалеката или књижевног српскохрватског и других словенских језика. За Saussura и Bloomfielda најзначајније је оно што су урадили у домену опште лингвистике, мада Bloomfield и у овоме смислу има специфично место, о чему ће се касније говорити.

7. Европска лингвистичка мисао традиционално је повезана са филозофијом или логиком. Оно што је започело у античкој Грчкој с малим изузецима наставило се до данашњих дана. Исти принцип мање или више прихваћен је и у лингвистичким изучавањима F. de Saussura, A. Белића и L. Bloomfielda. Сматра се да је ослонац њихових лингвистичких истраживања такође на неки филозофски систем или социолошку теорију.

За Saussura је сигурно утврђено да је посебно био импресиониран радовима француског социолога Émilia Durkheima (1858—1917). Durkheim је у својим теоријским радовима приоритет давао колективном мишљењу над индивидуалним. Мисли се да је Saussure од њега позајмио идеју о диохтомији *langue-parole*.⁹ Међутим, на овакву оријентацију могли су утицати и неки лингвисти XIX века. Добро је познато истицање тзв. психологије народа над индивидуалном психологијом. Особито утицаја могао је имати W. von Humboldt. Он је већ раније успоставио диохтомију *Ergon-Energia*, што се до извесне мере поклапа са Saussurovim основним методолошким принципима.

⁸ В. о. с. дело у коме Bloomfield излаже своје основне погледе на језик, али везујући се веома често за лингвистичку мисао W. Wundta.

⁹ В. Milka Ivić, *Pravci u lingvistici*, Ljubljana 1970, 109.

Saussurov ослонац на теоријске концепције Ђ. Durkheima није случајан. Као што је познато, Saussure је ученик младограматичара, а у основи младограматичарских схватања, како многи сматрају, заступљене су идеје позитивизма. Durkheim у својим делима, особито у „De la division du travail social“, у ствари, покушава да корегирајући неке позитивистичке идеје, да томе правцу што реалнију теоријску основу. Durkheima позитивизам није у целини задовољавао. Saussure је, опет, био незадовољан младограматичарским учењем иако је многе од тих идеја прихватио. Према томе, било је сасвим природно што је прихватио извесне елементе учења оснивача француске социологије. У овом смислу Saussure на изванредан начин опонира и позитивизму и младограматичарима. Он у своје учење уноси извесне социолошке критерије. На тај начин додаје још један фактор низу екстралингвистичких карактеристика којима су била проткана лингвистичка учења у XIX веку. Ово је и чврста полазна основа за настанак оне лингвистичке гране коју многи називају социолингвистиком.

8. Белићу су раније многи пребацивали, а и данас се мисли, како је у основи његово учење позитивистичко. Ова тврдња се природно претпоставља, али се често недовољно аргументовано и механички понавља. Чињеница да у младограматичарском учењу има позитивистичких елемената аутоматски и Белића сврстава у исти ред. Изгледа, међутим, да се ни младограматичари, а још мање А. Белић, могу једноставно и без тешкоћа проглашавати неким слепим приврженицима идеја позитивизма. Многе компоненте у теоријским радовима младограматичара, а и у Белићевим, немају стварне везе са позитивизмом. Учење Hermanna Paula, главног теоретичара младограматичарског правца, теоријски је недвосмислено повезано са психологијом, а врло често је интуитивно. Тако је и са теоријским радовима А. Белића. Он, нпр. не једном каже да је језик производ људског духа, да успешна решења многих суштинских питања језика зависе од властитог осећања. Тако је нарочито у синтаксичкој анализи.

Тешко да се ове фундаменталне позиције младограматичара и А. Белића могу уклопити у позитивистичка схватања. Пре бисмо могли рећи да ни у Белићевом учењу, као ни у младограматичарском у целини нема никакве чврсте полазне филозофске позиције, мада се природно може претпоставити да има извесних елемената који говоре о парцијалној повезаности овога учења са позитивизмом. Та чињеница понекад умањује значај овога метода. С друге стране, свесно издвајање лингвистике испод окриља и tutorства других наука било је неопходно да се лин-

гвистика конституише као посебна самостална наука. Белић је тај захтев не једном постављао.¹⁰

9. L. Bloomfield се експлицитно и врло одлучно опредељује за примену теоријских основа бихевиоризма у лингвистици. По тој одређености и одлучности битно се одликује и од Saussura, а још више од А. Белића. Усвајајући идеје бихевиориста Bloomfield је уједно одлучно против ментализма, а за примену тачних метода у науци о језику. Управо у овоме, једном од најбитнијих компонената савремене лингвистике, Saussure није довољно одређен, иако у пракси инсистира на тачности у изучавању језика, што би уједно било и против ментализма и против интуитивизма. Међутим, у учењу Saussurovom има још увек доста интуитивнога. Белић никад није ни одрицао нити одбацавао ментализам.

10. Bloomfieldovo лингвистичко образовање било је традиционално као и у F. de Saussura и А. Белића. Ваља, међутим, истаћи да никада није био превише везан за младограматичаре. Далеко је мање усвајао елементе њихова учења него Saussure, а поготову мање него А. Белић, мада је добро познавао рад научника ове школе. Познато је да је Bloomfield провео у Лајпцигу време од 1913—1914. године и радио код Augusta Leskiena. Bloomfield је у првим својим радовима био под непосредним утицајем Вунтовим, али је у своме капиталноме делу „Language“¹¹ своје учење дефинитивно подредио теорији бихевиоризма и механицизма. На Bloomfieldovo теоријско формирање посебно су утицале идеје А. P. Weissa и Weissovог учитеља Маха Meyera, па чак и Lazarusa Geigera. Никада неки теоријски систем није имао толико снажног утицаја на Saussura и А. Белића као што је Weiss утицао на Bloomfielda. Weiss и Bloomfielda је, уосталом, везивало дуго лично пријатељство и заједнички рад.¹² Врло је карактеристично да није само бихевиоризам утицао на Bloomfieldov рад, већ је и изванредан део психолога бихевиориста преузимао многе Bloomfieldove идеје.¹³ И управо чињеница да Bloomfield никада није био чвршће везан за младограматичаре, за њихов систем

¹⁰ Белић каже следеће: „можда се никад нису толико колико данас у лингвистичка размишљања савремених лингвистичких стручњака — свесно или несвесно — увлачиле филозофско-метафизичке спекулације. Каткада изгледа да је лингвистика постала део психологије, логике, филозофије или чак — социологије.

Ово истраживање је далеко од тога“. О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 3.

¹¹ Дело је изашло у New Yorku 1933. године.

¹² В. В. Bloch, Leonard Bloomfield, Language, 1949. г., 89.

¹³ В. Erwin A. Esper, Mentalism and Objectivism in Linguistics. Foundations of linguistics, Number 1, New York 1968, 3.

који је у почетку био веома атрактиван као реакција на многе заблуде лингвистике XIX века, био је предуслов да Bloomfield створи властити научни метод. Није без основа претпоставка да је Bloomfieldov чвршћи ослонац на Вунтово учење имао одређену вредност у стварању властитог метода.

11. Судбина ова три учења врло је различита. Лингвистика F. de Saussura директно се улила у рад научника Женевске школе, а имала је изванредну експанзију и на другим странама. Ваља рећи да је Saussurova мисао у много чему остала недоречена, многа питања су обрађена тако да не дају целовитији одговор. Међутим, Saussurove идеје имале су велико дејство на развој касније лингвистике. То је управо једна фаза када се прелази из интуитивнога посматрања језичких феномена на третирање лингвистике као тачне науке. Управо су те идеје, иако не посебно истицане и подвлачене сваки пут, биле најбитније за даљи развој лингвистичке мисли. Могло би се рећи да готово нема лингвисте XX века који директно или индиректно није био суочен са новинама Saussurova учења. Ово учење постало је симбол модернога у светској лингвистици и основа за многе касније правце, не само у лингвистици, већ и у књижевним теоријама.¹⁴ Saussurovo време је постало демаркација која одваја традиционалну лингвистику од структуралне, мада та два метода и у нашој епоси живе и развијају се паралелно.

Па и данас, без обзира на буран развој лингвистичке мисли, Saussurovo учење остаје основа која се готово никада не мимоилази.

12. L. Bloomfield се са E. Sapirom сматра оснивачем америчке дескриптивне лингвистике. На основама овога учења, у много чему друкчијег него што је Saussurovo учење, дошло је до веома интензивног развоја лингвистике у Америци. Развој лингвистике у овом делу света је у много чему постао авангардан, у извесним правцима је отишао даље него европска лингвистика, која је дуго имала примат најмодерније. Два фактора су имала пресудну улогу у овоме.

1° Долазак једног дела припадника Прашког лингвистичког кружока у Америку после хитлеровске најезде у поједине земље Европе. На америчким универзитетима и научним установама дошло је до веома плодне сарадње научника из Европе и представника америчке дескриптивне лингвистике. Такву сарадњу није било тешко остварити јер су обе те лингвистичке оријентације за основу имале тенденцију да у лингвистичка испитивања унесу што више од тачних метода, да лингвистици дају статус тачне науке, као што су математика или логика.

¹⁴ Нпр. структуралистичке теорије у књижевности.

2° Појава појединих врста генеративне и трансформационе граматике. Настанком ових метода долази до квалитативно новог раздобља у развоју светске лингвистике, несумњиво најзначајнијег догађаја после појаве учења F. de Saussura. У неким од ових учења налазе се и елементи Bloomfieldovih идеја. Основи теорије о класама речи и других језичких феномена, теорије о непосредним конституентима имају и данас одређене вредности. Модерна лингвистика у многим правцима мора водити рачуна о појединим достигнућима које је Bloomfield унео у теорију о језику. Bloomfield остаје један од оснивача дескриптивизма у лингвистици, али је у неким областима ово учење превазиђено, што је сасвим природно с обзиром на веома брз напредак у развоју лингвистике у свету, посебно у Америци. Јавио се велик број нових учења и нових имена у науци о језику. Bloomfield је решавању многих питања дао почетни импулс, покренуо их. Други су наставили истраживања у том правцу и отишли даље. Ипак се никако не може рећи да је ово учење имало онолико утицаја као Saussurovo. Оно је и тематски ограничење, а и пројекција његова на даљи развој лингвистичке мисли мањег је обима.

13. Белићево учење имало је такође претензија да буде основа посебне школе. Постојали су и веома повољни објективни услови да се то оствари.

1° Недовољност и многе противуречности младограматичарског метода већ крајем XIX века биле су уочљиве. Белић је имао прилике да се у то конкретно увери јер је будно пратио развитак лингвистичке мисли тога времена, а непосредно је познавао и све главне представнике младограматичарскога покрета.

2° А. Белић је после завршених студија врло брзо избио у врхове српске науке о језику, а после и општејугословенске. Позиције које је током дугог наставничког и научног рада заузимао омогућавале су му да готово у свим кључним тачкама одређује токове развоја лингвистике код нас, да методолошки и теоријски утиче на индивидуална опредељивања, да пре свега на нашем терену постави основе једне нове научне оријентације. Па ипак, то учење, бар кад је реч о теоријском доприносу у домену опште науке о језику, имало је ограничен домет. Зауоставило се углавном на нашем југословенском терену, али и ту није остварило потпун утицај. Извесни елементи тога учења прихватани су парцијално на ширем словенском терену и у славистици уопште. Белићево учење исказало се у теоријском и методолошком опредељивању извесног броја наших лингвиста; то учење рефлектује се и данас у радовима појединих научних радника, али се примена његова реализује с доста корекција.

Тако је у Београду, где је Белићев утицај био најпотпунији. Поред тога данас у свим универзитетским центрима живе и развијају се и друкчији лингвистички правци.

Белићево дело у целини има једно од најзначајнијих места у нашој лингвистици и славистици. То дело је огромно и по обиму и по теоријском доприносу науци. Његови општелингвистички погледи су у решавању конкретних питања имали много успеха. Међутим, Белићево учење оставило је несразмерно мало трага у светским релацијама. Свођење његово у локалне оквире учинило је да и његова вредност буде углавном периферна и локална. Многи фактори учинили су да судбина тога учења буде таква. Ми ћемо овога пута навести само два, која нам се чине најзначајнија.

1⁰ Белић је један од научника који се декларисао за даљу примену младограматичарскога метода када су струјања у светској лингвистици била таква да се тешко могао претпоставити пуни интензивнији развој тога метода. Показало се управо да и поред свега талента, огромнога рада и знања А. Белић томе методу није могао повратити онај значај који је имао у прве две деценије после своје појаве. У том смислу је врло карактеристичан и лични развој теоријских схватања Белићевих. Постоји доста разлика између Белићеве прве и друге књиге О језичкој природи и језичком развоју. Иако је у другој књизи највећи број одељака исти као у првој, и ако Белић наглашава да је прва књига била анализа, а друга синтеза, иако недвосмислено подвлачи своју приврженост основним принципима младограматичарскога метода, он ипак у овој књизи прави низ компромиса са модернијим учењима у језику. Он чак оперише појмовима модерне лингвистике, али успева, наравно, да их употреби само са садржином како је сам схвата. Очигледно, било је сувише касно да се генерално мења једно учење и један начин понашања и мишљења у научноме раду, али је исто тако јасно схватао да модернија учења не могу бити прећутана или одбачена.

2⁰ Постојао је и један проблем, чини се, чисто техничкога карактера. Белићеве књиге из опште лингвистике нису никад превођене на неки од већих светских језика. Према томе, биле су намењене за наше језичко подручје и за слависте који су добро знали наш језик. То практично значи да је сфера утицаја овога дела, чак и да је било сасвим друкчије вредности, морала бити ограничена. Врло је тешко претпоставити да би лингвисти великих центара у свету учили наш језик једино зато да би могли разумети Белићеву мисао. Напоменимо само да многи научници мањих земаља, уколико желе да им дела буду позната у свету,

штампају на неким од светских језика. Да наведемо само L. Hjelmsleva, који је највише писао на француском иако је предавао на универзитету у Копенхагену.

14. Компаративно изучавање идеја и дела споменутих научника посматрано са основе досадашњег излагања имало би оправдања и сврхе. Међутим, и неки други методолошки принципи, готово примарног значаја, заслужују да буду паралелно изучавани. И управо да овај комплекс питања буде што потпуније размотрен, захтевао је претходно излагање.

15. Видели смо да и F. de Saussure, и A. Белић, и L. Bloomfield, вођени истим императивом тренутка, настоје да ону силну количину феномена и њихове релације, накупљених и уочених у ранијим епохама, поново, на нов начин размотре, повежу у систем, класификују, утврде њихове вредности. При томе, неки више, други мање, настоје да се одвоје од устаљених методолошких основа. Уз то, сваки од њих тражи релативну подршку у друкчијим идеолошко-филозофским системима и схватањима.

Није од малог значаја што им ни језички материјал није исти, а разуме се, ни могућности. За Saussura и Белића је индоевропски језички материјал у ширем смислу ослонац за теоријска разматрања. Bloomfieldov материјал има шири маневарски простор јер је проширен великом количном феномена индијанских језика Америке, што му је давало веће могућности за свестраније анализе. Међутим, у крајњој линији, матерњи језик свакога појединца основни је извор лингвистичке анализе и синтезе. Према томе, мора се претпоставити да извесни резултати научних испитивања морају и због тога бити различити или слични, иако је циљ увек исти: испитати суштину језичкога феномена.

16. Bloomfieldova научна разматрања највише теже егзактности. Он експлицитно истиче и опредељује се за изучавање језичких феномена с материјалистичко-механистичке тачке гледишта. Saussure и Белић су многим нитима, сваки на свој начин, везани за психолингвистичка изучавања методолошки иста или слична са онима из XIX века, па принцип егзактности, према томе, по правилу не истичу. Bloomfieldovo учење такође има елемената психолингвистичких, али је тај феномен бихевиористички одређен, а то је крупна квалитативна разлика према учењу F. de Saussura и A. Белића. Али Saussure и A. Белић, више него Bloomfield, настоје да створе чврсте системе језичких испитивања, да проучаване феномене супротставе једне другим, да њихове релације сведу на дихотомијске односе, уколико је то могуће. Разуме се, резултати

тих настојања нису ни у њих подједнаки. Врло је интересантно како и где се такве тенденције укрштају и где је њихова генеза, па и тај захтев оправдава њихово заједничко изучавање.

Укључивање Белићевог рада на општој лингвистици у компаративно изучавање са Saussurovim и Bloomfieldovim има и један субјективан разлог који може изгледати секундарног значаја. Циљ нам је да колико је то могуће утврдимо место нашег лингвисте у времену крупних прелома и промена у развоју лингвистичке мисли у свету. То је дуг наше науке, а и потреба. Научно мишљење се не може зауставити на једном моделу, јер би то значило и непостојање научнога мишљења. Али исто тако се не може оно што је ново прогласити као нешто што је потпуно одвојено од свега што му је претходило, особито не од онога што му је непосредно претходило.

17. Истина, Белићев рад је и за његова живота, а и после не једном оцењиван. О његовом доприносу лингвистици писали су проф. Р. Бошковић¹⁵ и проф. М. Стевановић.¹⁶ Изашла су и два зборника у част његова рада још док је био у животу.¹⁷ Међутим, не може се рећи да су методолошки принципи Белићеве лингвистике као и утицај његова рада на развој науке у нашој земљи били предмет темељитијих студија. Ако изузмемо студију Ф. Микуша¹⁸, у којој се углавном негативно говори о Белићевом раду, и осврт Милке Ивић на Микушеву књигу¹⁹, све остало или парцијално говори о Белићевом раду или је на неки начин у складу са јубилејима који су пратили тај рад.

18. У претходном излагању побројани су битнији моменти који су за сва три споменута научника заједнички, а и изванредан део феномена по којима се разликују. Рекли смо да им је заједничко у почетку научног рада што су полазили од истог научног метода. Белић и Saussure су ученици младограматичара, а Bloomfieldovo лингвистичко образовање мало се разликовало од младограматичарског. Оправдано се сматра да је Saussure имао извесног ослонца и на теоријску мисао Казањске школе,

¹⁵ Изводи из говора који је одржао Р. Бошковић поводом педесетогодишњице наставничког рада А. Белића, ЈФ XVIII, Београд 1949—1950, 224—230.

¹⁶ В. Између осталог, Александар Белић, НЈ, Београд 1960. г., књ. X, св. 1-2, 69—81. Проф. Стевановић је у више наврата писао о раду А. Белића.

¹⁷ Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу, Београд 1921. год. и Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу, Београд 1937. године.

¹⁸ В. A propos de la Syntagmatique du professeur A. Belic, Ljubljana 1952.

¹⁹ В. F. R. Mikus, A propos de la Syntagmatique du professeur A. Belic, JF XIX, 344—372.

особито на радове Бодуена де Куртене. С много вероватноће се тај утицај може претпоставити и у раду А. Белића. Представници Казањске школе нису имали изграђен целовит метод у лингвистици, али су њихове идеје и резултати били врло стимулативни за даљу теоријску надградњу.

Ю. Д. Апресян (Ј. Д. Апресян) придаје велику важност значају Бодуена де Куртене за развој модерне лингвистике.²⁰ Он сматра да су Б. де Куртене и F. de Saussure оснивачи онога што називамо модерном лингвистиком.²¹ То мишљење данас не деле сви, јер је домет утицаја једнога и другог свакако врло неједнак. Уз то, ни обим и квалитет теоријских радова њихов није идентичан. Апресян сматра да у учењу ова два научника има много сличнога²², али се ипак чува да говори о непосредном утицају једнога на другог.

19. Идеје Бодуена де Куртене дале су, свакако, велико освежење устаљеним токовима лингвистичке мисли његова времена. То је један од покушаја ослобађања теоријских кретања у лингвистици од устаљених шема, да се лингвистичким изучавањима да шири замах. Међутим, Бодуен де Куртене је ипак само претходник великим догађајима који су настали појавом учења F. de Saussura и делује помало усамљено у смењивању имена и школа у науци о језику.

Никако не изгледа да су конкретно Saussure и Белић просто преузимали идеје и систем мишљења Бодуена де Куртене, мада је сасвим сигурно да су његово учење добро знали. Теоријски рад његов могао им је бити само подстрек за властите прилазе, само импулс за покретање нових питања у лингвистици, за проверавање и конституисање властитих погледа на поједине проблеме и за изграђивање нових методолошких принципа. Само су парцијално могли бити преузети поједини ставови тога учења, али су и они интерпретирани на специфичан начин. Познато је, нпр. учење о фонему Бодуена де Куртене, које је извесним делом послужило представницима Прашке школе, особито Николају Трубецком да фундира основе фонологије, али се никако не може рећи да је много од тих идеја нашло места у учењу Saussurovom или Белићевом. Или нпр. Б. де Куртене сматра да треба строго одвајати „...језик као одређени комплекс извесних саставних делова... од језика као непрекидно понављаног процеса“.²³

²⁰ В. Идеи и методы современной структурной лингвистики, Москва 1966, 24—27.

²¹ Н. дело, 24.

²² В. о. с. 30. et passim.

²³ В. А. А. Леонтьев, общелингвистические взгляды И. А. Бодуена де Куртене (К 30-летию со дня смерти), ВЯ, No 6, Москва 1959, 116.

Ј. Д. Апресјан пише да је та мисао послужила касније Saussuru да тачно формулише дихотомију језик-говор.²⁴ Међутим, уколико за овакав закључак нема експлицитних доказа, а сва је прилика да их нема, тешко је рећи да је баш та мисао послужила Saussuru да формулише једну од својих фундаменталних опозиција. Ако бисмо полазили од сличности идеја, могли бисмо рећи да су и идеје W. von Humboldta могле утицати да Saussure на овакав начин изгради свој методолошки систем. Код Humboldta такође имамо сличних покушаја, а сигурно је да су немачки лингвисти били основа на којој је Saussure изграђивао своје почетне лингвистичке ставове.

20. Bloomfield је поред традиционалног класичног лингвистичког образовања, о коме смо већ говорили, имао и великог претходника у Америци, мислимо на Franza Boasa. Пресудна околност је што је Boas, изучавајући језике америчких Индијанаца дошао до закључка да устаљени методи језичких студија, примењивани на језицима индоевропске групе језика и неких других не могу бити примењени и на изучавање језика који нису имали писмености и чија се структура битно разликује од структуре индоевропских језика. Отуда у Boasa, Bloomfielda, E. Sapira и др. настојања да се пронађе нова техника лингвистичке анализе. Предност Bloomfieldova била је управо у томе што је материјал индијанских језика наметнуо нов приступ језику, а тиме аутоматски и превазилажење већ уских метода у науци о језику изграђиваних током XIX века. Ограниченост европске лингвистичке мисли је резултирала у првом реду отуда што је била по правилу везана за материјал и. е. групе језика, а то је поред традиције, наметало устаљене навике лингвистичког мишљења, што је било сасвим недовољно за друкчије језичке системе. Уз ово треба додати и већу везаност Bloomfieldovu за учење Вунтово него за младограматичаре. И то је свакако имало доста одраза у стварању Bloomfieldovог властитог метода.

Вунт је иначе дао огроман допринос лингвистици XIX века, био је веома снажна личност и на његову мисао позивају се многи лингвисти и данас.

21. Saussure и Белић, као што смо рекли, имали су готово истоветно лингвистичко образовање и у својим истраживањима у ширем смислу полазе од истог лингвистичког језичкога система, система и. е. језика. Међутим, они се према томе материјалу односе неједнако. Saussure свим силама настоји да конституише метод потпуно супротан младограматичарском и свим другим дотадашњим методима. У томе, уопште

²⁴ Идеи и методы современной структурной лингвистики, Москва 1966, 25.

узевши и успева, али у његовом раду још увек остаје доста елемената старијих учења. Да напоменемо само две битне ствари:

1⁰ Saussurovo учење је недвосмислено психолингвистичко. Огроман број објашњен а језичких феномена у његовом Coursu повезано је са психолошким факторима. Полазна основа овога учења је изграђивање схватања да су језички знак и његова реализација у непосредној вези са човековим психичким манифестацијама. Нема сумње да је учење Hermanna Paula и других лингвиста XIX века имало велику улогу за овакво опредељење. Међутим, није невероватно ни да су савремене психолошке теорије могле имати утицаја на учвршћивање већ прихваћених ставова. Добро су познате психолингвистичке теорије Антона Мартија (1847—1914), који је био савременик Saussurov. Већ сам наслов једног од његових дела говори о таквој могућности, а још више његова садржина. Реч је о делу *Über Begriff und Methode der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie* (О појму и методу опште граматике и филозофије језика).²⁵ Данас се обично сматра да је Марти пре инспиратор идеја Луја Нјелмслева, да је директно утицао на стварање Глосематичке школе, али никако није искључена могућност ни да су Saussuru биле познате основе Мартијевог учења.

2⁰ F. de Saussure је био врло категоричан у разграничавању појединих категорија на дихотомијском принципу. Такав захтев је не једном постављао. Слично је било и у разграничавању синхроније од дијахроније зашта се посебно залагао. На овој опозицији, поред осталог, заснива свој методолошки приступ језику. Теоријски је ова дихотомија у Saussura заиста убедљива. Касније је, међутим, често била предмет дискусија. Конкретна примена ове дихотомије у лингвистичкој анализи је могућа. Али у разматрању појединих феномена језичких на чисто практичном плану Saussure не ретко тражи ослонац у дијахронији кад жели нешто објаснити на плану синхроније, нпр. у одељку *Representation de la langue par l'écriture*²⁶, или у *Les phonèmes de quatrième aperture*²⁷ итд. Дакле, иако се категорички супротставља таквоме методу у младограматичара и других, он га и сам примењује ако му је то у да-томе тренутку потребно. Ово, наравно, не умањује значај теоријских доказа овога великога научника, већ само доказује његову ширину. Врло је опасно кад научно понашање робује унапред датим шемама, кад не води рачуна да конкретан материјал може са своје стране на-

²⁵ Zeitschrift für Psychologie Bd. 55, 1910.

²⁶ B. Cours de la linguistique générale (troisième édition), Paris 1931, 46—50.

²⁷ O. c. 91—93. et passim.

метати метод изучавања и да се у том случају мора понекад одступити од врло чврстих теоријских методолошких ставова. Saussure је био довољно широких погледа да би било чему сличном робовао.

Разуме се, Saussurov однос према језичком материјалу квалитативно је друкчији од младограматичарског. Док су младограматичари језичке феномене посматрали као динамичке елементе, водећи рачуна пре свега о њиховој еволуцији, Saussure такав принцип само понекад усваја. Али и у том случају настоји да односе разграничи, да примена таквога принципа дође само када је неопходно доказивати неку општу језичку законитост на конкретном језичком факту.

22. Рекли смо да F. de Saussure поставља захтев и залаже се за принцип егзактног проучавања језика, али је тај захтев углавном имплицитан. Белићев метод је комбинација интуитивног и егзактног. За такав поступак у лингвистичким изучавањима он се сасвим одређено опредељује. Међутим, ни Saussurov метод није никако лишен интуитивности. Дакле, и он и Белић су у овом погледу директно повезани с претходним учењима. Bloomfield је најдоследније на путу лингвистичких истраживања која теже тачности егзактних наука. Нема сумње да је такав приступ добрим делом у вези са бихевиоризмом, који је, рекли смо, у основи Bloomfieldovog учења. Инсистирање на психологизму код Saussura и A. Белића сигурно је, бар делимично, условљавало и интуитивност у њиховом стваралачком поступку.

23. Врло је илустративан пример какве су разлике и сличности ова три научника кад је реч о њиховом односу према фонологији. Saussure није довољно јасан у издвајању фонологије од фонетике, односно у њеном конституисању као посебне лингвистичке дисциплине, али он говори о фонему, фонацији. Saussurova неодређеност у захтеву за раздвајањем фонетике и фонологије види се и из његове дефиниције фонеме. Он каже: „Le phonème est la somme des impressions acoustiques et des mouvements articulatoires, de l'unité attendue et de l'unité parlée, l'une conditionent l'autre...“.²⁸

У даљем излагању је нешто јасније одредио свој став према фонему: „A coté de la phonologie des espèces, il y a donc place pour une science qui prend pour point de départ les groupes binaires et les consecutions des de phonèmes, et c'est d'autre chose.“²⁹

Овде је, дакле, однос Saussurov према овом питању јаснији, али демаркације још ни из далека нису прецизне. Међутим, велика је заслуга

²⁸ В. о. с. 65.

²⁹ В. Cours de la linguistique générale, Paris 1931, 78.

његова што је поред артикулаторне фонетике инсистирао и на акустичкој компоненти њеној. Друго, што је покушао да у зависности од стратиграфије говорних органа, односно у зависности од врсте отвора при артикулацији појединих гласова изврши класификацију фонема, тежећи при томе универзалности. Иако је данас изгледа тај његов допринос делимично занемарен, никако се не може рећи и да је потпуно превазиђен. Данас се тачно утврђује какве су могућности човекове за артикулацију гласова и колика је коначна сума фонема коју говорни органи човекови могу произвести, а то је, у ствари, био и Saussurov циљ.

24. Bloomfield је фонологију од фонетике разликовао много прецизније и одређеније од Saussura. Он дели целокупну језичку материју на фонетику и семантику.³⁰ Под фонетском јединицом подразумева глас у његовој материјалној констелацији, а исто тако и његову функцију. За њега је фонетика оно што је фонетика у традиционалном смислу, али исто тако још увек овде не одваја прецизно фонологију од фонетике. Даље, Bloomfield говори о фонолошким дистинктивним факторима и даје појам овога феномена. У овом случају он тачно одређује да неки од акустичких фактора нису дистинктивни, други јесу.³¹ Сасвим тачно каже да дистинктивни фактор који постоји у једном језику, не мора то бити у другом.³² И онда сасвим прецизно одређује да се изучавањем значењских звукова бави фонологија или практична фонетика.³³ Bloomfield је такође тачно констатовао да је број дистинктивних фактора (мисли на фонолошке) ограничен.³⁴ Као илустрацију наводи позиције у енглеским речима *pin*, *fin*, *sin*, *tin* и доказује да се ограниченим бројем тих фактора реализује сва многострукост значења у језику.³⁵ Најзад, дефинише да су такве вредности минималне јединице различите фонетске особине или фонеме.³⁶

25. Врло је карактеристично да је формулисање ових иначе за то време веома прогресивних схватања у лингвистици дошло пре него што је изашло дело Трубецкова *Grundzüge der Phonologie*.³⁷ Додуше, ваља имати у виду да је Bloomfieldovo дело изашло осамнаест година

³⁰ В. Language, New York 1933, 74.

³¹ В. о. с. 75—76.

³² В. о. с. 76.

³³ В. Language 76—77.

³⁴ В. о. с. 78.

³⁵ В. н. д. 78—79.

³⁶ о. с. на истом месту.

³⁷ Bloomfield је своја схватања о фонему изложио у своје често цитираном делу Language, а Трубецково дело изашло је тек 1939. године.

после појаве Saussurovog Coursa, где је Bloomfield могао наћи много елемената за своје учење. Друго, Bloomfield је био у тесној вези са представницима Прашког лингвистичког кружока, где су се водиле живе дискусије о фонологији, фонемима итд. Даље, да је Прашки лингвистички кружок основан седам година пре појаве Bloomfieldovог дела. Најзад, године 1930. одржана је у Прагу Међународна фонолошка конференција, чије резултате је сигурно Bloomfield пратио и знао. Остаје ипак чињеница да је после појаве Saussurovog Coursa и радова Бодуена де Куртене Bloomfieldовим радом најјасније формулисана садржина фонологије и дата карактеристика фонеме и фонолошких дистинктивних фактора. Остаје да се утврди да ли су и колико су представници Казањске школе утицали на дефинитивно формулисање Bloomfieldових идеја.

26. Сасвим супротан однос према овоме питању има А. Белић. Он не прихвата издвајање фонологије из фонетике. Сматра да је потпуно нелогично издвајати функцију од њене материјалне садржине. Полемишући са Арво Сотавалтом и Н. С. Трубецким³⁸, он дословно каже: „Ја се могу сложити са Трубецким у једном: да ма који део ма које науке може бити од целине своје одвојен, тако да о њему може бити засебно расправљано. Тако се може и један део гласовних елемената издвојити као што је у овом случају фонема са њеном функцијом у језику и изнети у засебној дисциплини, која се може назвати прикладним именом као што је у овом случају „фонологија“. Али то не значи да имамо права износити предмет других дисциплина, оних које желимо од своје дисциплине одвојити — друкчије него што се он у стварности јавља“³⁹.

Цела Белићева полемика и расправљање проткани су тежњом да се покаже немогућност суштинског издвајања фонологије као посебне дисциплине, да укаже на недовољну аргументованост оних који такав став заступају. Мора се констатовати да није само Белићев став био такав. У његово време је било доста научника који су такво мишљење заступали. Очигледно је да се у свим тим ставовима као најбитнији аргуменат узима чињеница што се суштина фонеме, односно фонолошки дистинктивни фактор као носилац контрастивности у значењу не може издвојити од његове материјалне садржине. Односно, не могу се релевантне карактеристике једне фонеме издвојити из скупа редундантних особина које чине материјалну садржину сваке фонолошке јединице. Овакав став Белићев може се разумети ако се имају две ствари у виду:

³⁸ В. О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 286—291.

³⁹ В. о. с. 288.

1° У време када је Белић изграђивао и дефинисао своја схватања још није била довољно развијена експериментална фонетика. Или боље, кад је Белић писао своја предавања још није егзактно доказан и прецизно формулисан појам фонолошког дистинктивног фактора, а особито је било непознато какве су стварне особине ових фактора и од чега оне зависе. F. de Saussure о овоме још ништа одређено не пише. Bloomfield теоријски схвата шта је дистинктивни фактор, али га још конкретно не одређује довољно јасно. Трубецки је фонему дефинисао као најмању јединицу језика којом се уносе разлике у значења. Он додуше, такође говори о дистинктивним факторима, али их веома непрецизно описује. Тај проблем је у великој мери разрешен и у пракси примљен тек кад је експериментална фонетика успела да утврди и опише скуп најбитнијих особина сваке фонеме, а фонологија показала које од тих особина носе контрастивност. Ваља рећи да још увек има дискусија о овоме питању, а да и у описаним фонолошким системима има доста недостатака и нејасноћа.

2° У нашој лингвистичкој пракси се стално провлачило мишљење да је Вукова селекција фонетских јединица у књижевном језику била идеална. Сматрало се да је доследно примењено Аделунгово правило: Пиши као што говориш, говори као што је написано. Другим речима, нађена је идеална корелација: глас-фонема-графема. Према томе, могло је изгледати да у овом случају издвајати фонему као посебну јединицу нема никаквог смисла. Разуме се, данас се уз све поштовање традиције и не одричући никоме генијалност и заслуге тешко може прихватити овакво мишљење. Оно у најбољем случају тражи нова научна образложења и допуне, што је у многим правцима већ и учињено.

27. Данас је потпуно доказано да разлике у значењу не носи фонема својом целином, већ разлике носе фонолошки дистинктивни фактори или неке супрасегментне вредности, да они имају диференцијалну функцију и према томе носе одређену количину поруке. Из овога излази да фонема и јесте и није најмања јединица језика. Она то није јер један њен део носи разлике у значењу, носи неку количину информације. Са друге стране, фонолошки дистинктивни фактори, а такође ни супрасегментни, не могу се издвојити у неком „чистом стању“. Ти фактори само као део шире целине могу показати своје вредности. Сваки од тих фактора зависан је од фонетских особина. Према томе, Белићева разматрања тичу се управо ових питања и као таква тачно су фундирана. Међутим, ми данас, исто тако никако не можемо занемарити разматрање функције гласова. Уколико бисмо то учинили, одговорили бисмо само

на један део питања. Изоставили бисмо оно што је најбитније: који елементи носе поруку, на који начин и колико поруке могу дати.

Неопходно је рећи да ни код једног научника чији рад се у овом случају разматра нема сасвим прецизних ставова о фонологији. Научни резултати наука од којих је зависила теоријска обрада ових питања још нису били довољни. Према томе, карактер научних интерпретација проблема морао је бити више у домену апстрактног, интуитивног, него у сфери конкретног и тачног.

28. Saussure, A. Белић и L. Bloomfield баве се и питањима значења, односно питањима језичкога знака. Saussure успоставља познати однос *signe-signifiant-signifié*. Из овога тројства може се лако извући двојство. Односно, *signe* се састоји из *signifiant* и *signifié*. Saussurova разматрања ових питања наишла су на велико интересовање у научном свету. Јавила се богата литература на ову тему.

Заслуге Saussurove су у томе што је поставио основе теорији значења са лингвистичке стране. Проблеми односа знака и значења дуго су били, а и данас су предмет филозофије и логике.⁴⁰

После Saussura јавиле су се модификоване теорије његова почетнога става, нпр. у глосематици и другде, али је основна теоријска мисао остала. Питање односа знака према ономе што означава веома је старо. Јавило се много пре Saussura. Дискусија о томе ни до данас није прекинута.

29. Ово питање у А. Белића поставља се сасвим на другој основи. Он, додуше, дискутује и о односу знака према ономе што означава, али уопште питање значења узима као један од фундаменталних елемената свога метода. Наиме, он сматра да полазна основа лингвистичких испитивања мора увек полазити од три елемента: *функције, значења и форме*. Без ова три елемента не може се замислити лингвистичка анализа. Семантички критериј провлачи се у свим његовим теоријским општелингвистичким разматрањима. Разграничавање функције и значења није сваки пут доследно спроведено, што је карактеристично за већи део радова лингвиста XIX века. Није ипак од малог значаја што функцији даје увек примарно место, мада одбија и сваку помисао да је његова лингвистика функционалистичка.⁴¹ Белић је очигледно схватао да је функција битна, а да су друга два елемента мање важна за реализацију језичке комуникације.

⁴⁰ В. М. Марковић, Дијалектичка теорија значења, Београд 1961, где је дат преглед ових теорија и богата литература уз то.

⁴¹ В. О језичкој природи и језичком развоју II, Београд 1959, 31. где каже: „... за то мислим да би било сувише уско дати име функционалне или релационистичке лингвистике јер би то обухватало само један део запажених процеса у језику“.

Кад Белић говори о односу знака и онога што се тиме означава, он следећи своје принципе у целини, полази од историјскога критерија. Односно, он више објашњава генезу настанка знака него што разматра његову суштину. Белић настоји да дефинише реч, а то би уједно била и дефиниција значења. Он каже следеће: „Речи су диференцијална обележја којима се једно значење речи одваја од другог“⁴². Као што се види, дефиниција је сасвим непрецизна. Нити се на овај начин дефинише реч нити се тако може дефинисати значење. Међутим, даље разматрање природе речи је углавном на нивоу тадашњих схватања у лингвистици, о чему ће се даље говорити.

30. L. Bloomfield такође говори о значењу. Карактеристично је што он за разлику од неких каснијих представника дескриптивне лингвистике не занемарује улогу значења у лингвистичкој анализи. Он ово каже о питању значења: „The study of speech-sounds without regard to meanings is an abstraction.“⁴³

Bloomfield на свој начин прилази проблему значења. За њега је битно да се говорник и саговорник налазе у координативном односу при реализацији говора. У том контексту тражи и суштину значења. Његова шема анализе значења такође има тројство, али посве друкчије него у Saussura и Белића. Значење се реализује, по Bloomfieldu, у следећем контексту:

Speaker's situation → speech → hearer's response.⁴⁴

Значење се остварује у процесу комуникације. Дакле, при употреби појединих феномена.⁴⁵

Лингвистика Bloomfieldova је, посматрано из ове перспективе, функционалистичка. Ма колико инсистирао на томе да се без значења не може говорити о језику, он ипак једним делом поставља основе за каснија схватања да је значење екстралингвистички фактор, па да га, према томе, у примарној лингвистичкој анализи и не треба узимати у обзир. У томе се углавном слаже са Белићем.

31. У анализи значења за извесне категорије његове Bloomfield успоставља бинарност, али је и ту друкчији него Saussure. Он категорију значења дели овако:

1° Недистинктивне особине ситуације, нпр. величина, боја, неке конкретне особине.

⁴² В. О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 267.

⁴³ В. Language, New York 1933, 139.

⁴⁴ В. о. с. 139.

⁴⁵ О. с. 141.

2° Дистинктивне особине, или језичка значења (семантичке особине), нпр. реч *apple* ствара исти појмовни утисак за све оне који говоре енглески.⁴⁶

Bloomfieldovo мишљење је да ситуација у којој се неки објекат може наћи или нађе одређује његово значење. То се имплицитно подразумева из његова схватања односа објекта и знака којим се објекат обележава. Међутим, Bloomfield је апсолутно против менталистичког начина интерпретације значења. Менталистички прилаз значењу је по њему израз мисли, осећања, жеља. Механицистичко-материјалистичко мишљење не полази од семантичких карактеристика унапред датих, већ су и значења у крајњој линији резултат неких унутрашњих стимуланса.⁴⁷

42. Bloomfieldovo учење о значењу нити је онако како га је традиционална лингвистика схватала, а озбиљно се разликује и од учења неких каснијих представника дескриптивне лингвистике, који су често значење потпуно игнорисали нпр. Ch. Hochet и др.

Saussure, A. Белић и L. Bloomfield се у овом питању битно разликују што је и потпуно разумљиво кад се зна од којих филозофских и методолошких основа полазе. Рекли бисмо ипак да су Bloomfield и Белић у овоме питању међусобно ближи него што је Saussure са било којим од њих. Белић инсистира на одвајању функције од значења, али их веома често повезује у целину. Он није далеко од става да значење веома много зависи од функције, али и обрнуто функција од значења. Сама чињеница да функцији даје приоритет⁴⁸, говори да значење везује углавном за његову реализацију. Међутим, Белић и Saussure су много ближи по томе што укључивање речи у говорни акт, и уопште остваривање говорне комуникације сматрају као нераздвојни део психичких процеса. Белић се и од Saussura и Bloomfielda суштински разликује по томе што проблем значења посматра на дијахронијском плану. Отуда се врло често стиче утисак да је за њега примарније како је језички знак настао, него што је његова основна суштина.

43. Већ је речено да су сва три научника о којима говоримо настojала да своја истраживања врше методом који су сами изграђивали. Saussure и Bloomfield јасно и експлицитно дају до знања да желе на нов начин размотрити феномен језика, да желе преиспитати оно што је дотле наука фиксирала и систематисала. И без обзира на то колико је ретко

⁴⁶ Language 141.

⁴⁷ о. с. 142—143.

⁴⁸ В. О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 264—267.

и тешко дати нешто потпуно ново у науци, узевши у целини они су дали много новог и оригиналног науци о језику. А. Белић се, бар декларативно, друкчије опредељује и има друкчије циљеве. Он јасно каже да своја лингвистичка истраживања везује за младограматичарски метод и то образлаже на следећи начин: „Са младограматичарским покретом ова се књига не слаже утолико што су младограматичари узимали као полазну и главну тачку формалне језичке особине не улазећи у саму суштину језика, али пошто је њихов начин испитивања у знатној мери реалистичан, иако по предмету и знатно сужен, њихови су резултати могли послужити у извесној мери и при изради ове књиге“.⁴⁹ Међутим, и поред овако експлицитног Белићевог опредељивања за младограматичарски метод, Белић као и Saussure и Bloomfield има претензија да створи властити метод и посебну лингвистичку школу. Веома добро је познато колико је Белић у своје време инсистирао на своме начину мишљења и гледања на проблеме језика и кад су били у питању радови и напори других научних радника у нас.

44. Врло је карактеристично што и Белић по угледу на друге лингвисте систем лингвистичке анализе гради на свођењу појединих категорија и елемената у бинарне парове супротстављајући једне елементе другима. Тек кад није у стању нека питања објаснити на овај начин, он уводи и друге чланове. Сам приступ језику умногоме подсећа на принципе Saussurove, али разуме се, не узима исте категорије као Saussure. Ево неколико категорија којима се бави Saussure и неколико које карактеришу метод А. Белића:

Saussure:

Langue-parole

signe-signifiant-signifié

синхронија-дијахронија

имплозија-експлозија (опозиција употребљена при објашњавању суштине фонетских јединица и њихове класификације).

синтагматски-парадигматски односи итд.

А. Белић:

епоха глобалнога исказа (дојезичка епоха): језичка епоха сваку реченицу дели на два дела

самосталне-несамосталне речи

немотивисане-мотивисане речи

⁴⁹ В. О језичкој природи и језичком развоју II, Београд 1939, 3-4.

функција—значење—форма
индикативност—модалност
индикатив—релатив итд.

45. Као што се види, нема знакова да се категорије које карактеришу лингвистичку анализу једнога и другог научника негде секу или да је један утицао на другог. Међутим, не можемо се исто тако отети утиску да је Белићу Saussurov систем врло често служио као инспирација. Будући научник који је такође тежио оригиналности и ишао за тим да створи властит систем погледа на језичка питања, Белић не преузима категорије Saussurove, али се служи истим принципом.

Због свега тога интересантно је показати где се ставови ова два научника додирују, а где се потпуно разилазе. Као што је речено, разлижење је најчешће у конкретним питањима.

46. А. Белић поставља опозицију праве и неправе речи. У Saussura се не налази ништа слично. Белић је, као што је добро познато, правим речима једне категорије сматрао оне лексичке јединице за које на први поглед не можемо утврдити од какве су основе или друге речи настале, нпр. *земља*, *шрава*, *жуш* итд. Неправе речи су оне чија је веза са неком основном сасвим јасна, нпр. *орач*, *седмак* итд. Оваква подела у Белићевом систему лингвистичког мишљења повезана је за традиционалне категорије речи. Према томе, ономе што је већ вековима постојало додата је само још једна класификација. Једна од вредности ове класификације је свакако Белићева констатација да речи из једне категорије прелазе у другу и да при томе могу потпуно изгубити везу са категоријом којој су припадале. У овом случају је још једном подвучен сав значај функције у разноврсним језичким променама. Управо стална промена у језику је, по Белићу, и једина вечита категорија. Све остало је на некакав начин привремено.

47. Из поделе коју смо навели следи и друга: праве речи су по правилу немотивисане, а неправе мотивисане. Овој подели Белић придаје посебан значај. Непрекидно губљење мотивисаности, што је иначе стална тежња у језику, и обрнуто, непрекидно језичко стварање резултат су стваралачких процеса у језику. Градилачки процеси су у непосредној вези са овим.

48. Управо на овом питању се Saussure и Белић додирују. И Saussure говори о условности језичкога знака, да је језички знак и произвољан и непроизвољан. Saussure каже да знак нема органске везе са оним што обележава. Али за дату језичку заједницу знак је обавезан

и појединац га не може произвољно мењати.⁵⁰ Додуше, Saussure констатује да има извесних речи које показују да језички знак није увек произвољан (*arbitraire*). То су извесне ономатопеје, нпр. *fouet, glou-glou, tic-tac* итд., али улози ових речи у језику не придаје веће значење.⁵¹

Белић се углавном саглашава са Saussurom о двојакој природи језичкога знака, али ипак уводи своју категоризацију: свет представа—свет предмета—свет идеја.⁵² Саглашавање са Saussurom је и у овом случају само делимично. Он у даљем излагању не дозвољава да се језички знак може сматрати произвољним, „... јер би то покрило тамом порекло њихово које сведочи о нечем сасвим другом“⁵³, каже Белић. Овакав став одговара Белићевом схватању да „... у првом периоду као језичка грађа она је увек — ма како постојала — *на извесан начин мотивисана*“.⁵⁴

Ово своје мишљење А. Белић детаљније образлаже у својој другој књизи О језичкој природи и језичком развоју, где многим примерима поткрепљује своје закључке и тврди „... да је дојезички израз био слободан и мотивисан“.⁵⁵

49. Као што се из упоређивања ставова Saussurovih и Белићевих да види, међу њима нема крупнијих разлика у овоме питању на синхронском плану. А. Белић не наводи ниједан податак из којег би се закључило да је своје мишљење о овом питању изградио ослањајући се на резултате до којих су дошли други научници. Напротив, он инсистира на томе да је до ових решења дошао властитим истраживањима. Да би отклонио сваки неспоразум у том погледу, он каже: „Нико можда није толико истицао „произвољност“ језичких знакова као Ф. де Со-сир“.⁵⁶ И даље, „Ми смо већ чешће истицали да језички знак не представља органску слику онога предмета или оне представе коју обележава“.⁵⁷ Одбијајући сваку везу са Saussurovim мишљењем вербално се

⁵⁰ De Saussure каже: „Le lien unissant le signifiant et signifié est arbitraire... Le signe linguistique est arbitraire“. Cours 100—101.

И даље: „Le mot arbitraire appelle aussi une remarque. Il ne doit pas donner l'idée que le signifiant dépend de libre choix du sujet parlant (on verra plus bas qu'il n'est pas pouvoir de l'individu de rien changer à un signe une fois établi dans un groupe linguistique“, Cours 101.

⁵¹ В. Cours 101—102.

⁵² В. О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 309.

⁵³ В. о. с. на истом месту.

⁵⁴ В. О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 310.

⁵⁵ В. стр. 13—20.

⁵⁶ В. О језичкој природи и језичком развоју II, Београд 1959, 20.

⁵⁷ О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 309.

саглашава са Бенвенистом, али и ту налази само ослонац за оно до чега је сам дошао.⁵⁸

50. Нема никакве сумње да је Saussurovo учење о језичком знаку настало пре Белићевог учења. Saussure је јасно формулисао своје ставове о односу знака и онога што се датим знаком означава. Међутим, и много пре њега, већ у класичној филозофској и лингвистичкој литератури било је дискусија о овим питањима. Saussure је ипак био први који је основаније и компетентније говорио о овим проблемима и поставио главне теоријске претпоставке за конституисање једне нове научне гране. Треба подсетити да је готово у исто време кад је радио Saussure живео и радио логичар Ch. Pierce (1839—1914), који је слогичке и филозофске тачке гледишта расправљао о семиотици, а дефинитивном оформљењу ове научне гране посебно је допринео Ch. W. Morris.⁵⁹

Основни неспоразуми између А. Белића и Saussura није у мотивисаности или немотивисаности језичких знакова, већ кад је реч о суштини језичкога знака и методологији проучавања овога питања. Saussure полази од језичкога знака као готове чињенице, као феномена већ уобличеног и усредсређује се на објашњење односа означеног и знака, и поруче коју дати знак у одређеној ситуацији даје. А. Белић полази од дијахроничког интервала и труди се да објасни генезу језичких знакова. Он свакако са своје тачке гледишта има права кад тврди да је првобитни знак по правилу морао бити мотивисан, па да је даље са развојем људске цивилизације мотивисаност све више опадала. Разуме се, мотивисаност и немотивисаност се данас може сагледати и из сасвим другог угла. Наиме, модеран човек данас, додавањем различитих додатних феномена, нпр. супрасегментних и других, на нови начин покушава језички знак учинити мотивисаним.

Карактеристично је, нпр. да код нас у косовско-ресавском дијалекту понекад промена квантитета може бити диференцирање заповести од жеље или молбе. Веома често се догађа да краткоћа обележава заповест, а продужена артикулација вокала жељу или молбу. Примера за то има доста, нпр. *донџси* : *донџси* и сл.⁶⁰ Сличних примера има и другде.

51. Учење Белићево о правим и неправим речима, иако принципски као опозиција може бити интересантно, у основи нема неке веће научне

⁵⁸ На истом месту.

⁵⁹ В. Milka Ivić, *Pravci u lingvistici*, Ljubljana 1970, 173.

⁶⁰ В. Д. Јовић, *Трстенички говор*, СДЗБ XVII, Београд 1968, 208.

вредности. Сам термин је такав да негира могућност примене у научне сврхе. Одмах се поставља питање шта је уопште у језику неправдо, а шта право. Може се говорити једино о структуралним разликама уколико би их међу овим категоријама било, али је и ту тешко наћи некакву сигурнију дистинкцију.

52. Сва три научника су посебну пажњу обрађали сегментацији текста и настојали дати принципе лингвистичке анализе језика у целини узимајући у обзир све лингвистичке нивое. Посебно су се интересовали за функције крупнијих лингвистичких јединица настојећи да их дефинишу и објасне њихову суштину. И овом случају су разлике у методу врло уочљиве, могло би се рећи да су по правилу веће него у многим другим случајевима. Особито је тако кад је реч о лингвистичким категоријама — реченици и синтагми.

53. Saussure је овим питањима у конкретном смислу дао мање простора него Белић и Bloomfield. Његов теоријски рад је, с друге стране, имао великог значаја како за остале лингвистичке области тако и за ова питања. Белић и Bloomfield су развили своје властите теорије о споменутих јединицама, али сваки на свој начин.

У Saussurovom делу најбитнији теоретски прилог проблему сегментације текста дат је у одељку „Rapports syntagmatiques et rapports associatifs“.⁶¹ Овде се, између осталог, говори и о моделима повезивања речи у говорној комуникацији. Посебно је значајно схватање да је свака синтагма бинарног карактера. Затим, његова класификација типова синтагматског повезивања. По Saussuru синтагма је врло широка категорија. Из примера које даје види се колико је разнородних елемената схваћених у терминима традиционалне граматике узето као синтагме, нпр. *re-lire; contre tous; la vie humaine; Dieu est bon; s'il fait beau temps; nous sortirons*.⁶² По Saussurovoj експлицитној изјави термин *синтагма* не односи се само на поједине речи, већ и на групе речи, на комплексне јединице свих димензија и свих врста, (*mots composé, dérivé, membres des phrase, phrase entières*).⁶³ Дакле, под појам синтагме сврстава све сложенице, изведене речи, синтагме и целе реченице. Синтагма је шири појам од реченице. Реченица припада говору, а синтагма може припадати и говору и језику према томе да ли су слободне или нису.⁶⁴

⁶¹ В. Cours de la linguistique générale, Paris 1931, 103. и 170.

⁶² В. Cours, 170.

⁶³ О. с. 172.

⁶⁴ О. с. 172.

54. Ове Saussurove мисли прецизније је образложио и теоријски развио Charles Bally.⁶⁵ Што се тиче А. Белића, он о овим питањима не полемише са Saussurom, већ са Ballijem и другим научницима.⁶⁶ Говорећи о синтагми и реченици, Белић каже следеће: „... за ово би се могао навести и читав низ других научника као Sütterlin, Ch. Bally, Klemencewič и др. са чиме се ја никако не могу сложити. По моме мишљењу однос субјекта и предиката, ма какве врсте био, није ништа друго и не може ништа друго бити до *реченица*; *синтагма је нешто сасвим друго*“.⁶⁷

Друга разлика између реченице и синтагме по Белићу је што „... сваку синтагму карактерише јединство значења или јединство функције, или обоје заједно, али увек *јединство*... док реченицу карактерише двојство ..“.⁶⁸

Трећа разлика је у томе „... што синтагма представља нешто што је дато као готово, као статика, док је однос између субјекта и предиката, или онога што их замењује творачки, увек нов динамички“.⁶⁹ О овим питањима готово на исти начин, само нешто мање опширно расправља и у својој другој књизи.⁷⁰ Овде наводи много новог материјала са циљем да потврди нека своја ранија теоријска разматрања⁷¹, али не инсистира сувише на свим елементима које је формулисао у својој првој књизи „О језичкој природи и језичком развитуку“ и у својој споменутој студији у Јужнословенском филологу.

55. Saussurova опаска да су све синтагме бинарнога карактера нашла је широку примену у теоријској лингвистици. Принцип бинарности примењује се и на друге језичке нивое. Константно је присутан и у појединим типовима генеративне и трансформационе граматике. Основно језгро, нпр. представља се у виду $S \rightarrow NP + VP$. Потпуно исти принцип је и у основи Белићевог учења о реченици, али не и кад је реч о синтагми. Белић је увек подвлачио да се свака реченица обавезно дели на субјекатску и предикатску синтагму. На овоме се обично и завршава његово дефинисање основних својстава реченице; шире захтеве

⁶⁵ В. La linguistique générale et la linguistique française, Paris 1932, 76—101.

⁶⁶ О значају синтагме за развитаку језичких појава, ЈФ XX, Београд 1953—1954, 1—27.

⁶⁷ В. о. с. 1—2.

⁶⁸ В. о. с. 2.

⁶⁹ В. о. с. 2.

⁷⁰ В. О језичкој природи и језичком развитуку II, Београд 1959.

⁷¹ О. с. 71—89, 89—114.

себи није ни постављао о овом питању. О бинарности синтагме Белић никако не говори, али његови примери показују да их бинарним никако и не сматра. Таквим схватањима никако не би одговарале његове функционалне синтагме.

56. Чини се да је у Белићевом учењу о реченици и синтагми најспорније питање статике и динамике. Односно мишљење да је синтагма унапред дата, а реченица се ствара у датоме тренутку. На овакав начин никако не бисмо могли објаснити суштину ни реченице ни синтагме. Типови синтагма као *Дечак и девојчица (шећају)*, или *Драганова кућа* итд. стварају се такође у тренутку говора. По чему би, нпр. *девојчица и дечак* у датој функцији били унапред дати. Исто тако тип реченица као што је *Београд се налази на ушћу двеју река* није никаква динамика у правом смислу те речи, без обзира на то што се оваква веза остварује као нова, како Белић каже. Такви низови су такође објективно узевши на неки начин унапред дати. Према томе, теоријска образложења и једних и других конструкција имају доста противуречности и тешко их је прихватити овако формулисане.

57. Saussurovo мишљење о искључивој припадности свих реченица говору може се такође само условно прихватити. Ако се мисли на свако појединачно конкретно остварење реченице, онда је то несумњиво тачно. Остварење сваке дате везе у материјалном смислу несумњиво је у тренутку говора. Додуше, реченични комплекс је могао бити и унапред смишљен, али је остварење у моменту кад се дата порука саопштава. Овде се ипак поставља једно питање. Свака реченица ствара се по сасвим одређеном моделу. Модели су ван сваке сумње унапред дати, припадају језичкој норми. Према томе, део су језика а не говора. У конкретној реализацији датог модела са релативно слободном селекцијом процес се догађа у говору и према томе реченица припада говору. Међутим, у овом случају јавља се нека врста антиномије. Морамо констатовати и за селекцију појединих елемената да само једним делом припадају говору. За објашњење је довољан само један пример. Прост исказ са интранзитивним глаголом можемо формализовати на следећи начин:

$$S \rightarrow x + y, \text{ где } x \rightarrow Y = \{y, y_2, \dots, y_n\}, y \rightarrow X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$$

Свака реч употребљена у позицији обележеној X (именска фраза) има по правилу унапред фиксиран коначан скуп Y (глаголска фраза). Исто је тако и у обрнутом поретку. Коначност свакога скупа изграђује се на оси дијахроније, па је тај скуп такође модел који припада језику.

Појединачни елементи датих скупова могу се слободном селекцијом укључивати у процес говорне комуникације, и тај процес се догађа на оси синхроније.

58. Bloomfield се у сегментацији текста разликује и од Saussura и од Белића. У расправљању о реченици Bloomfield прво одређује своје погледе на нека питања језика, нпр. како гледа на језичку форму и повезивање језичких форми у исказу. По њему се свака језичка форма у исказу јавља или као саставни део неке шире форме, нпр. *John!* : *John ran away*, или као независна форма која не улази у неку ширу језичку форму, нпр. *John!* у функцији обраћања. Кад је језичка форма део неке шире форме, она је интегрирана у ту форму (*included position*). У другом случају језичка форма је у апсолутној позицији и формира реченицу.⁷²

Bloomfield очигледно примарно место у реченичном систему даје оним јединицама које се налазе у апсолутној позицији. По његову схватању те две позиције веома су различите што има директног утицаја на природу конструкција које их испуњавају. Његови примери то јасно показују: *Poor John ran away* : *When the dog barked, poor John ran away*.⁷³ Иако се многи лингвисти не би сложили данас са оваквом класификацијом реченица, једно је сасвим сигурно. Реченица самостално употребљена и та иста реченица употребљена као део сложеније структуре увек се разликују, често веома много.

Додуше, Bloomfield експлицитно каже да постоје и сложени изкази, али је то нешто сасвим друго од традиционалног схватања сложене реченице. За њега је сложен исказ низ самосталних исказа који чине целину у садржинском погледу, нпр. *How are You? It's a fine day. Are You going to play this afternoon?*⁷⁴ Као што се види, не постоје никакви граматички знаци повезаности ових исказа.

59. Оригинална је његова терминологија и методологија фиксирања паратаксе. Он посебну вредност за образовање паратаксе придаје улози тзв. секундарних фонема. Њиховом употребом у функцији обележавања краја реченице ствара се паратаксичка конструкција у којој су две форме везане само заједничком интонацијом, нпр. *It's ten o'clock* |, *I have to go home* |. У зависности од карактера интонације ту се могу издвојити две реченице, или се две реченице спајају у једну.⁷⁵

⁷² B. Language, New York 1958, 170.

⁷³ B. o. c. 170.

⁷⁴ B. o. c. 171.

⁷⁵ На истом месту.

Секундарне фонеме имају велику улогу у истицању појединих делова реченице на којима је тежиште емфазе, нпр. *Now, it's my turn*. Тежиште је на *my*, итд.

60. Ово неколико напомена о Bloomfieldovom учењу о реченици довољно је да покаже разлике и према Белићевом и према Saussurovom учењу. Saussure инсистира на синтагматском карактеру свакога исказа, па и структура које називамо реченицом. Реченицу не одређује прецизно према другим структурама синтагматског карактера. Белић и Bloomfield настоје да тачно и прецизно фиксирају реченицу. Белић конфронтира синтагму и реченицу, а Bloomfield прецизира шта је реченица без чвршће унутрашње класификације појединих типова реченица. У другим поглављима поставља основе учења о конституентима и тада се види на који начин даље сегментира реченицу. Без обзира на то што конституенти како их он схвата не одговарају посве Белићевом схватању синтагме, несумњиво је да у принципу имају међусобно више сличности него Saussure са било којим од њих.

61. Разлике које се јављају у учењу ова три научника о феномену реченице сасвим су разумљиве. Језичка комуникација реализује се, пре свега, реченицом. Према томе, теоријска и методолошка решења у одређивању суштине њене спадају у један од кључних задатака лингвистике. Пошто су сва тројица тежила властитим методолошким решењима, имала друкчије погледе на феномен језика, то су се разлике пре свега о овом питању морале јавити.

62. Паралелно проучавање основних идеја и улоге у креирању индивидуалнога научнога наонашања у лингвистичким истраживањима F. de Saussura, A. Белића и L. Bloomfielda упућује на извесне за савремену лингвистику интересантне закључке.

1° Ова три научника су изванредном снагом испунили једну од преломних епоха у науци о језику, израсли су готово у исто време, полазили скоро од истих извора у почетној фази свога развоја.

2° Уласком у науку сва тројица настоје створити властите системе мишљења у лингвистици и разилазе се у начину изграђивања новог и оригиналног; разликују се у ставу према наслеђеној пракси. Белић остаје ипак највише везан за метод који им је упочетку био заједнички. Saussure и Bloomfield се у методу разилазе, али им је заједничко што сваки, на свој начин, учествују у стварању лингвистике коју данас најчешће називају структуралистичком.

3° Коначно уобличавање метода и теоријске мисли свакога од њих указује да су у коначном збиру свега онога што су у науци оства-

рили имали и доста додирних тачака. Понегде их је приближавао материјал и логика мишљења, али и несумњива тежња да се језички феномени посматрају као чврсти системи са јасно сагледаним и дефинисаним релацијама међу појединим системима и феноменима.

4° О томе колико је ко од њих успео своју мисао и своје идеје наметнути епоси у којој су стварали и науци о језику већ је говорено. Остаје чињеница да је Saussure био централни покретач лингвистичке мисли свога времена и да су извесне његове идеје утицале на заузимање одређене оријентације и ставова и A. Белића и L. Bloomfielda. Saussurov утицај се лако уочава у делима и једног и другог научника мада ни Bloomfield ни Белић о томе експлицитно не говоре.

5° A. Белић је посебно занимљив у покушају да младограматичарски метод прилагоди захтевима савременог развоја лингвистике. Управо је то прилагођавање истовремено било и удаљавање од основних идеја тога метода, али и допринос новоме у науци о језику.

И тако, место чврсто изграђенога система Белић неким компонентама остаје везан за старо, а другим покушава да се прилагоди времену. Отуда је сасвим разумљиво што његово учење, поред све атрактивности и силног утицаја на генерације које су га слушале, није имало онолико привлачности као што је то случај са идејама F. de Saussura и L. Bloomfielda, мада нико не може оспорити вредност и корисност Белићевих напора и у домену опште лингвистике.

Душан Јовић

R é s u m é

D u š a n J o v i ć

LA PLACE QU'OCCUPENT FERDINAND DE SAUSSURE, ALEKSANDAR BELIĆ ET LEONARD BLOOMFIELD DANS LA LINGUISTIQUE DU XXe SIECLE

L'auteur analyse les idées principales de la pensée linguistique de F. de Saussure, d'A. Belić et de L. Bloomfield en tant que représentants de la même époque, mais qui ont cependant des points de vue différents sur les problèmes linguistiques. Ils ont formé chacun sa propre méthode bien que Belić reste fidèle à la méthode des jeunes grammairiens, formée

par ses maîtres directs. Saussure et Bloomfield ouvrent le chemin à la pensée linguistique moderne et à une nouvelle méthode de l'analyse linguistique.

Une analyse plus détaillée révèle des points communs dans leurs études. Il s'agit d'abord de l'effort fait pour fixer des modèles de l'analyse scientifique de la linguistique, pour fixer toutes ces relations multiples qui existent dans la langue, pour établir des lois universelles du comportement linguistique.

L'auteur affirme que ce sont les idées de Saussure qui se trouvent à la base du développement de la linguistique moderne du XXe siècle. Bien que rarement soulignée, leur influence sur l'oeuvre d'A. Belić et celle de L. Bloomfield reste évidente.

ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ КАО МЕЃУСОБНЕ СИНТАКСИЧКЕ ОПОЗИЦИЈЕ

Када се држи на уму да има само три временска периода: прошлост, садашњост и будућност, ван којих ничега нема, и не може бити, већ они обухватају све што се дешава: сваку радњу, свако збивање и стање, одн. особину, који се за три поменута периода временски везују глаголским облицима, углавном глаголским временима, — као природно се намеће питање чему за ову функцију и други облици осим перфекта, презента и футура. Ово се питање намеће нарочито припадницима народа, као што су источнословенски и западнословенски (осим лужичкосрпских), рецимо, у чијим језицима изузев три наведена нема других глаголских времена, нема их бар у језицима тих народа већ неколико векова. Јер поменута три глаголска облика одговарају наведеним временским периодима: перфекат означава сваки глаголски процес временски везан за прошлост, презент све што се дешава у садашњости, а футур опет све за шта се каже да ће бити у будућности. А ако је раније и у тим језицима било и других временских облика и ако их и данас има у јужнословенским језицима, и у српскохрватском међу њима, па понеког од тих облика нестаје и у овоме последњем језику — мислимо пре свега на имперфекат у српскохрватском књижевном језику и у више његових дијалеката и на аорист у чакавским и кајкавским говорима, — онда се то не објашњава губљењем временских функција тих облика, ни сужавањем елемената њихова значења, него управо некадашњом употребом више глаголских облика за означавање свих процеса везаних за исти временски период, употребом: перфекта, плусквамперфекта, имперфекта, аориста, па и презента и футура, рецимо, за означавање процеса везаних за временски период прошлости.

Тако је исто, по нашем мишљењу, неисправно тумачити да је до употребе једних облика у функцији других могло доћи било каквим механичким путем, на основу морфолошке једнакости, до употребе перфективног презента, нпр., у функцији аориста зато што су у неким слу-

чајевима ова два глаголска времена једнака облицима својим, па је то, некаквом аналогijом и неразумевањем њихова значења, условило њихову међусобну замену, како је тврдио Гебауер, објашњавајући напоредну употребу ова два облика, коју налази у чешким споменицима XVI века.¹ А нема потребе ни да се ширење употребе „формално“ садашњег времена свршеног вида за излагање прошлих догађаја у пољском језику приписује утицају чешких језичких споменика, када се већ зна да то није никакав нанос са стране, већ је особина позната пољском језику.² Ми се, најзад, питамо зашто Бондарко сматра да је у белоруском, чешком и пољском језику до ширења употребе перфективног презента у приповедању место аориста с потпуно истим значењем довело нестајање овог последњег облика када зна да та два облика у истој употреби живе непоредо у српскохрватском језику.³ Тиме се, по нашем схватању, последица узима за узрок.

Ако се велики број облика употребљава за временско одређивање прошлих радњи и процеса уопште (а поред времена се у српскохрватском језику, како је одвећ познато, за то употребљавају и глаголски начини — императив и потенцијал), то никако не значи да се и у оквиру једне те функције подједнако свакад може употребити било који од тих облика. А често се, међутим, у студијама о функцијама глаголских времена, па и у гдекојим приручним књигама и уџбеницима говори о томе како се ова два облика могу напоредо употребљавати, један место другога. Одређено: А. Белић каже: „У синтаксичком релативу сва времена имају до извесне мере друго значење него у синтаксичком индикативу. Зато се овде додирују многа времена која се битно разликују у индикативу, те се могу употребљавати једно место другога“.⁴ А у средњошколском уџбенику потписаног је речено: „Скоро сва глаголска времена, како смо видели, употребљавају се за казивање прошлих радњи“ (Ту се говори о релативној њиховој употреби). „Зато у појединим примерима које смо навели за било које време у служби исказивања прошлих радњи можемо употребити и друга времена, а да се при том значење онога што се у тим при-

¹ J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*. Praha 1929, 538.

² Види S. Urbańczyk, *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*. Rozprawy Wydziału Filologicznego Akad. umiej. w Krakowie LXVII, 2, 86.

³ А. В. Бондарко, *О взаимоотношениях форм аориста и настоящего совершенного в стаях белорусских, чешских и польских языков*. Исследования по славянскому языкознанию (Сборник в честь шестидесятилетия Б. С. Берштейна. Москва 1971, стр. 28—32.

⁴ А. Белић, *Употреба времена у српскохрватском језику*. Јужнословенски филолог VI, стр. 127.

мерима казује не измени“.⁵ Ово је и једно и друго тачно казано, па би се могао извести закључак: из прве констатације, рецимо, да се у релативу, где се разликују од индикатива, многа глаголска времена додирују. И то је сасвим тачно. Да се зато могу употребљавати једно место другог, да се, штавише, у релативу, због његове неједнакости с индикативом, сва времена, било које од њих с било којим другим, могу замењивати. А то је ипак само у извесним случајевима могућно. Осим тога смо, и ми и други синтаксичари, у каснијим расправама о синтаксичким функцијама и значењима појединих глаголских времена више и детаљније говорили, али суштина самога проблема, колико нам је познато, — досад још нигде није сасвим одређено дата. Није, штавише, утврђено ни да се претеритална времена у релативу не могу свакад једно место другог с истим значењем употребљавати. А није се, међутим, тешко уверити да њихова међусобна замена, ни у релативу, није тако једноставна. Довољно је само покушати да се таква замена изврши у по неколико примера различитих претериталних времена, па ће се брзо закључити да је то питање доста сложено.

Аорист релативни⁶ се, рецимо, и не без разлога, најчешће спомиње као облик који се употребљава „место других претериталних времена“ и „место кога се други облици“, врло често, могу употребљавати. И доиста ако узмемо примере таквог аориста у приповедању, као што су:

Лујо *огрну* хаљиницу па *се сјусий* на траву (П. Кочић, Целокупна дела I, 66). — Мати *зјрида* гласно и *јдбјесе* у собу (И. Г. Ковачић, Изабрана дјела 160). — У тишини *чу* кораке преко дворишта, *наслони се* на штап и *јддиже* тешку главу (М. Лалић, Свадба, 32). — После неке буне Турци ми *ухвајише* оца и *нашакоше* га на багремов колац (Д. Ћосић, Корени 281). — Селјаци им се опет знатижељно *јримакоше* (М. Божић, Неиспакани, 41)

и др. у којима се тако аористом перфективних глагола каже да се нека радња извршила у одређеном тренутку у прошлости — у њима би се,

⁵ М. Стевановић, *Грамајика српскохрватског језика за гимназије*, шесто издање, стр. 410.

⁶ Нема никаквог разлога доводити у сумњу релативну временску употребу аориста која би се могла родити из погрешног мишљења да свугде имамо индикативни аорист где се њиме означава доживљена радња, које је изнео А. Стојићевић у расправи *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику* (Slovenska akademija znanosti i umetnosti. Razred za filoloske i literarne vede III, str. 32, 42—43), јер су изузетно ретки аористи који означавају недоживљену радњу. А поготову није никакво цепидлачење разграничавати релативно и индикативно значење аориста, како се то чини данском слависти Гунару Свану (в. Scando-Slavica T. V. Copenhagen 1959. стр. 41).

с потпуно истом синтаксичком вредношћу, могао употребити перфективни презент. Нико сигурно неће осетити никакву разлику у значењу ако исте примере дамо с облицима презента: *Лујо о г р н е х а љ и н и ц у њ а с е с њ љ с т и њ на њ р а в у* (облик другог предиката је овде у свему и по облику идентичан у аористу и презенту, без икакве разлике и у акценту или квантитету). — *М а њ и з а р и д а г л а с н о и њ о б ј е г н е у с о б у*. — *У њ и ш и н и ч у ј е к о р а к е њ р е к о д в о р ш и њ а н а с л о н њ с е н а ш њ а њ и њ о д и г н е њ е ш к у г л а в у* [у томе тренутку]. — *П о с л е н е к е б у н е Т у р ц и м и у х в а њ е о ц а и н а њ а к н у г а н а к о л а ц*. — *С е љ а ц и м с е о њ е њ з н а њ њ ж е љ н о њ р и м а к н у*.

И обрнуто, презентии перфективних глагола које су писци употребили у приповедању за исказивање радњи извршених у одређеном времену у прошлости:

Како он [реч је о Хајдук Вељку] тако *њ а д н е*, његови момци, који су ондје били око њега, одмах узму некакве траве, те га *њ о к р и ј у* да га људи не виде, ... а увече брат његов Милутин узме те га *из њ е с е* из шанца и *с а р а н њ* код цркве (Вук Ст. Караџић, Скупљени историјски и етнографски списи, 240). — И ја видјевши да губим углед и муштерије ..., *р а с њ р о д а м* потајно и будзашто оно робе и алата, па *к р е н е м* опет у свет (И. Андрић, Проклета авлија, 21). — *Г у р н е* Барделу на један сандук, а сам *с ј е д н е* на други и *њ о з о в е* жену која је послуживала (Р. Маринковић, Руке, 49). — Загрцнут кашљем *ј у р н е м* у зид, *њ р о б и ј е м* се без напора и *ис њ р ч и м* у двориште (Д. Ђосић, Бајка, 12) —

и сви примери тога облика у идентичним случајевима могу бити употребљени с обликом аориста у потпуно истој синтаксичкој функцији (Како он *њ а к о њ а д е*, његови момци који су ондје били око њега, одмах *у з е ш е* некакве *њ р а в е њ е* га *њ о к р и ш е* да га људи не виде, ... а увече га *б р а њ њ* његов Милуњи њ у з е *њ е* га *њ з н е с е* из шанца и *с а р а н њ* код цркве. — И ја видјевши да губим углед и мушњтерије *р а с њ р о д а д о х њ о њ а ј н о* будзашњто оно робе и алањта, *њ а к р е н у х о њ е њ* у светњ. — *Г у р н у* Барделу на један сандук а сам *с ј е д е* на други и *њ о з в а* жену која је *њ о с л у ж и в а л а*. — *З а г р ц н у њ* кашљем *ј у р н у х* у зид, *њ р о б и х* се без *н а њ о р а* и *ис њ р ч а х* у двориште).

Из овога можемо извести сасвим сигуран закључак да су релативни аорист и релативни презент перфективних глагола, али не сви релативно употребљени ти облици, већ само они што се употребљавају, у приповедању, потпуне синтаксичке опозиције.

Они су то овде и стилски, штавише, јер приписивање веће живости аористу, што смо и ми чинили у првим својим радовима посвећеним овом проблему, а веће рељефности презенту, — нема свога оправдања.⁷ У тим смо радовима налазили и извесних синтаксичких разлика, у првome реду везивањем значења аориста за непосредно претходни тренутак⁸, што смо прихватили од свога знаменитог учитеља проф. А. Белића, а он свакако од свога, такође значајног европског и светског лингвисте Карла Бругмана.⁹ Само је Белић остао при своме схватању значења аориста, којег је суштина — извршење радње у непосредно претходном тренутку (ако је глагол перфективан), односно његово вршење до тога тренутка (ако је имперфективан), док је за нас већ у раду *Око значења аориста* та суштина у извршењу глаголом означеног процеса у једном тренутку времена говорења, односно његова вршења до неког тренутка тога времена.¹⁰

Разлике у приповедању између облика аориста и презента перфективних глагола може бити у стилу, само у јачој фреквенцији једног облика код једних писаца или у једним срединама, у стилу Вука Караџића, рецимо, или стилу хрватских писаца најновијег времена — по јачој фреквенцији облика презента, а слабијој фреквенцији аориста. А обрнуто је код српских писаца новијег времена шира употреба аориста од употребе презента перфективних глагола. У нешто ранијем периоду

⁷ Занимљиво је указати на чињеницу да ни други неки лингвисти, тамо где наилазе на наизменичну употребу ова два облика не осећају „никакву посебну стилску нијансу (живости, очигледности и сл.) по којој би се перфективни презент разликовао од аориста“ (А. В. Бондарко, *О взаимоотношениях форм аориста и настоящего совершенного в сѣварых белорусских, чешских и њольских њамљѣниках*. Сборник *(Исследования љо славянскому љзѣкознанию)* в честь шестидесятилетия Б. С. Берштейна. Москва 1971, 29.

Ми апсолутно никакве разлике не осећамо ни полазећи од примера које бугарски граматичари Ј. Андрейчин, Н. Костов и Е. Николов, рецимо, у књизи *Български език* (София 1960) дају за живост и очигледност перфективног презента у приповедању. Далеко смо, наравно, и од помисли да било шта у њихову дефинисању тих облика исправљамо. Ми смо само поводом тога хтели рећи да, иако смо и сами, као што рекох, под утицајем литературе нешто слично мислили о значењу аориста и презента у приповедању, са сигурношћу тврдимо да се у српско-хрватском језику ни стилски један од ова два облика не може претпостављати онемо другом, ни у једној ситуацији, осим утолико уколико то зависи од данашње чешће употребе једног у једним, а другог у другим културним срединама.

⁸ В. Јужнословенски филолог, књ. XVII, стр. 156—159.

⁹ К. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik. II*. Strassburg, 1903, стр. 574.

¹⁰ Наш језик, књ. VIII, стр. 136, а исп. и А. Мусић, *Прилози учењу о ујојѣреби времена у српскохрватском језику*. Глас Српске академије наука СХХVI, стр. 8.

развитка нашег књижевног језика, међутим, у другој половини XIX и почетком XX века, када је језик наших писаца, и српских и хрватских, био под снажнијим утицајем Вукових збирки народних умотворина, богатих употребом аориста, овај се облик широко употребљава код нас и на истоку и на западу.¹¹

У честим примерима народних песама с обликом релативног приповедачког аориста, као што су: *Разболе се Десићовић Јово*. — *Под и же се Црнојевић Иво | Те о њ и де њреко мора слана | И њ о-не се њри њовара блага*. — *Од ме њ ну се Мијањ хајдуче | Од зулума бега Љубовића*. — *Разболе се Војвода Дојчине | у Солуну граду бијеломе* — *Пад е њаша с војском на Дољане* итд., — облик презента место аориста сугерирао би друго значење, а наиме значење квалификативног презента, који се такође употребљава у приповедању, али не за означавање једанпут извршене радње у прошлости, већ за више пута поновљено извршење њено, које он — то смо раније показали¹² — има у стиховима из Вишњићеве песме Почетак буне на дахије: *А кад мени њорезу донесе, | десну руку на јашаган ме њ не, | а лијевом њорезу додаје*, где се не констатују једнократна већ више пута поновљена извршења радњи означених презентима глагола *донеси* и *ме њ ну*. И употребом презента место аориста у претходним стиховима такође би се казивало понављање извршења радњи у прошлости, презент би добио квалификативно значење, какво има уосталом не само у народним песмама већ и у обичном говорном језику (Исп. пример из моје сад наведене књиге и са исте стране: *Он њ р о ч њ њ а књигу за дан-два, ња је одмах в р а њ њ у читаоницу и љ з м е другу*), а какво аорист никада нема, па је, разумљиво што перф. презент у таквим случајевима, не може бити опозиција аористу.

Да би се презент употребио у функцији аориста у горњим стиховима из народних песама, и у сличним примерима уопште, морао би уза њ доћи неки одредбени језички знак *њада*, *једном*, *у њој њрилици* ... који би из њега искључио квалификативно значење (*Та да се њодигне Црнојевић Иво, Једном се разболи Десићовић Јово, У њој њрилици се од ме њ не Мијањ хајдук* итд.), што у стиховима никако није могуће учинити јер би тиме били нарушени закони версификације. Сама навикнутост на један облик заједно с његовим акцентом

¹¹ О овоме детаљније у нашем раду *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик*. Јужнословенски филолог XXVI, 1—2, стр. 102—108.

¹² У *савременом српскохрватском језику* II, стр. 515.

и дужинама у целој стиху (уколико су у питању одређени стихови) још најмање би могла бити сметња апсолутној идентичности двају облика, и са стилске стране гледајући.

Као синтаксичка опозиција перфективном презенту аорист се у српскохрватском језику употребљава у још једној функцији, у функцији предиката кондиционалних (условних) реченица — модално, дакле, у којој се функцији јавља још неколико глаголских облика поред презента.

За употребу аориста у овој служби обично се наводе стихови из народних песама: *Ако њ у с њ и х огња жива, | Гњездо ћу њи њојалији.* — *Ако з а њ е х сѣреле моје, | У сѣрелићу њебе, Јанко!* — *Ак' не њ о - њ о х нећу видећи драге, | Ако њ о њ о х, нагледах се јада!* А ако се могу чути такви примери у народу и ван стихова (*Ако сад њ р о њ у с њ и с њ е њрилик, нећете је више ухваћити*), ипак се може рећи да је у овој функцији облик аориста изузетно редак, а презент је врло обичан. И у наведеним примерима он би и ритмом својим, у погледу версификације уопште, потпуно задовољио. *Ако њ у с њ и м огња жива, гњездо ћу њи њојалији, Ако з а њ н е м сѣреле моје, ..., Ако не њ о њ е м, ..., Ако њ о њ е м ... и Ако њ р о њ у с њ и њ е њрилик, ...* много више одговарају нашем данашњем осећању језика него исте реченице с обликом аориста.

У потпуно се истој функцији употребљавају још и футур II, па и футур I, мада овај последњи у доста ограниченом броју случајева. Граматичари га бележе опет у неколико примера стихова из народних песама и из Вукова и Даничићева превода Библије: *Ако ћу је н а њ и њи њо гсјодсѣву, | Најњћу је Вуку Бранковићу ... Ако ћу је н а њ и њи њо јунашићу, | Најњћу је Милош Обилићу.* — *Ако ли ћу з а к л е њ и с е криво, | Ја се бојим изгубићу главу.* — *Ако ћ е ш њ у с њ и њ и к нама брајта нашега, ићи ћемо.* Ми, истина, не бисмо рекли, као Маретић¹³, да се у њима овај облик употребљава „ради стиха“, јер превод Библије није у стиховима, а осим тога футур I у тој функцији је познат и у појединим народним говорима¹⁴, мада, колико се зна, не у онима који чине најужу основицу књижевног језика. А у овоме је, како смо рекли у својој Синтакси, „ту у употреби обичан футур II, а још чешћи перфективни презент“. Али је тачно да се ниједан од ова два облика у наведеним примерима из десетерачких песама не би могао употребити управо због карактера стиха.

¹³ Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II izdanje стр. 552.

¹⁴ В. у Јужнословенском филологу XIII, 121.

И модус потенцијал се, као кондиционал, употребљава у реченицама исте врсте, какве су у стиховима и с аористом и са футуром у функцији кондиционала, али у конструкцији сложене реченице другог типа, с предикатом истог облика (потенцијала) и у главној реченици (*Ако бих њусџио жива огња, крила бих џи и џо џалио*). *Ако бих се заклео криво, ја се бојим изгубио бих главу*, где се и синтаксички, за нијансу осећања¹⁵ друкчија вредност, поред тога, наравно, што стилски у случају замене употребљених облика аориста, одн. футура I, обликом потенцијала не бисмо имали исту ситуацију. Са стилске стране гледајући, у стиховима одређене врсте ни у првом ни у другом случају не би била могућа замена постојећих облика ни футуром II, који је синтаксички овде, као и презент, опозиција и аористу и футуру I. А узимање презента место футура у кондиционалу опет не би допустила измена ритма стихова, ни када број слогова остаје исти.

Када смо већ у овој расправи, и не случајно, пошли од аориста видећемо још како у односу на друге облике стоји много ређи иначе, аорист имперфективних глагола, који је према једним синтаксичарима по значењу једнак имперфекту¹⁶, по другима означава радњу која се у прошлости вршила и извршила¹⁷, по трећима — свршетак радње у прошлости.¹⁸ Четврти мисле да је дефиниција оних што суштину значења овога облика виде у свршетку радње у прошлости најближе тачности, мада сами кажу да то није свршетак већ „прекид“, „пресецање“ радње, дакако у прошлости.¹⁹ Ми, међутим, друкчије мислимо о значењу аориста имперфективних глагола. Као и већина других синтаксичара, ми одбацујемо, пре свега, Маретићево гледиште да је аорист имперф. глагола значењем својим једнак имперфекту, мада се срећемо и с примерима у којима се може утврдити та једнакост. Као такве ми у својим радовима²⁰ наводимо примере: *Кад ја џи ражих брајџа Андријаша | Ја се десих у џвојему двору и Кад дијелих мегдан са Турчином, | Онда мене џуба обранила*, где, и овде ћемо рећи, аористи означавају радње које су се у прошлости вршиле и још нису биле завршене у моменту кад су се извршиле радње везане за по један тренутак

¹⁵ *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, Београд 1969, стр. 650.

¹⁶ Т. Maretić, *Gramatika i stilistika ...* 1931, стр. 529.

¹⁷ А. Musić, *Aorist imperfektivnih glagola u srpsko-hrvatskom jeziku*. Јужнословенски филолог књ. V, стр. 32.

¹⁸ Љ. Стојановић, *О значењу и употреби глаголских времена у реченицама*. Јужнословенски филолог II, 192.

¹⁹ А. Белић, *Аорисит имперфективних глагола*. Јужнословенски филолог V, 172.

²⁰ *Значење аориста имперфективних глагола*. Јужнословенски филолог XXII, стр. 94

вршења аористом казаних радњи, управо оно исто што у индигенично датој дефиницији Вука Караџића²¹ значи имперфекат. И само у овима се, као можда и у још по којем таквом примеру, може говорити о идентичности значења аориста имперфективних глагола и имперфекта, о њиховој употреби у функцији синтаксичких опозиција. И свакако су такви случајеви навели Маретића на закључак да први облик и уопште значи што и други. Али број таквих случајева је врло ограничен, па га је зато више синтаксичара нашег језика с правом побијало. Али ни њихове дефиниције не потврђују сви примери аориста имперфективних глагола, него и оне имају, неке мање а неке веће, своје недостатке. Примери, који су као последњи, оповргавају Мусићеву дефиницију према којој, како већ рекосмо, ти облици значе и вршење и извршење радње. Немогуће је, међутим, говорити да се било којим обликом несвршених глагола у колико немају видско значење свршених, казује и извршење процеса. То исто чини сасвим слабу страну Стојановићеве дефиниције, према којој је у суштини значења аориста и несвршених глагола — свршеност њим означене радње. Видско значење тих глагола такође искључује оправданост давања и такве дефиниције.

Схватање А. Белића, које смо, као и остала мало пре с њим помену-та мишљења већ изнели, потврђује највећи број примера употребе аориста имперфективних глагола, али не сви примери тога облика релативно-временски употребљеног.²² А оповргавају га они, не баш чести али ипак обични случајеви употребе аориста у размени обавештења, као што су: *И до с ње ли ви онда у Београд?* — *И до х, да, и ос њадох њамо неколико месеци.* *В о д и с ње ли децу њрошле године на џе њ ље ње?* *В о д и с м о, да како!* и њима сл. примери, који би ишли у прилог Мусићеву схватању значења релативног аориста имперфективних глагола. Зато смо и рекли²³ да је овај облик значењем својим још најближе перфекту јер се њим, као и перфектом, износи вршење радње пре тренутка говора, било да се она вршила и извршила, било да је њено вршење

²¹ У *Писменици србскога језика* по говору простога народа написаној ... У Виенни 1814, стр. 39., с којом је, сматрали смо, врло занимљиво упоредити по суштини исту дефиницију значења имперфекта бугарских граматичара Л. Андрејчина, Н. Костова и Е. Николова у њихову делу *Български језик* (Софија 1960, стр. 242).

²² Поред оних која овде спомињемо има и других схватања, Стојићеве, нпр., које и није никакво посебно схватање већ одбрана Маретићеве дефиниције, затим Вуковићеве и остала мишљења, о којима смо говорили у својој расправи о значењу аориста имперфективних глагола (у Јужносл. филологу XXVII, 1—2. И нема потребе задржавати се и овде на њима).

²³ Прво у сад споменутом и даљим својим радовима, док смо се раније потпуно задовољавали Белићевим тумачењем знатно прихватљивијим од осталих.

прекинуто. Али аорист и имперфективних глагола, то је такође утврђено, означава радњу у одређеној, а перфект у неодређеној прошлости, коју по потреби одређују други језички елементи, било конкретни језички знаци, било контекст, односно језичка ситуација. Према томе, ни речи не може бити о истоветности синтаксичке вредности ова два претеритална времена, ни у релативу.

Исто тако ни приповедачки презент и аорист имперфективних глагола нису синтаксичке опозиције. У приповедању су то, међутим, најчешће презент и имперфекат. И тиме се управо у српскохрватском језику најтачније објашњава нестајање из употребе последњег облика. Као на врло карактеристичан случај, ми за ово указујемо (а то смо чинили и у ранијим својим радовима) на један пример употребе имперфекта. И то на један једини случај те употребе у роману И. Андрића На Дрини ћуприја, у првом издању овога дела, који тамо гласи: *Неки мало ѿрезвенији и ѿрсебнији, ѿробуђени и бледи од сѿраха, ѿ о с м а ѿ р а х у ојасну игру* (стр. 221 означеног издања). У следећим издањима, не знам да ли одмах већ у другом, јер га нисмо имали у руци да проверимо, али свакако у каснијим издањима, место њега је употребљен презент — *Неки мало ѿрезвенији, ѿрсебнији, ѿробуђени и бледи од сѿраха ѿ о с м а ѿ р а ј у ојасну игру*. При читању не пада тако једноставно у очи ова промена облика предиката наведене реченице. Јер имперфекат и презент овде у свему исто кажу, и стилски, а не само синтаксички. Зато је тако и неприметна ова промена облика у време кад бледи осећање за значење имперфекта и код писаца који су тај облик раније знатно шире употребљавали. Ми смо имали прилику и задовољство да о овоме питању разговарамо с нашим знаменитим књижевником, при чему нам је рекао да он лепо осећа имперфекат и да не зна откуда је у његову тексту дошло до ове замене тога облика презентом. То је такође још један доказ за ово о чему говоримо. И у многим другим случајевима имперфекат тамо где је он употребљен у приповедању могли бисмо заменити обликом презента. Показаћемо то на некима од примера које смо дали за употребу имперфекта у својој више пута цитираној књизи Функције значења глаголских времена (на стр. 108 и 109): *Одјевена дугом бијелом хаљом, ѿод широком кайом с ј е ђ а ш е госпођа Јелена* (А. Шеноа, Сељачка буна, 86). — *Под њиховим гуснајим гранама с ј е ђ а х у сѿарци и жене којима још не д о ѿ у ш ѿ а х у низови ѿреживелих година да се у коло хвајтају* (М. Шапчанин, Целокупна дела III, 115). — *Осим слугу и чиновника ѿарабродских на обали с ѿ о ј а х у још само два човека. Онај у фесу цео дан несѿрљиво х о д а ш е; сваки час з а ѿ и ѿ к и в а ш е, об р ѿ а ш е с е нејресѿано, у л а ж а ш е у сѿаничну гос-*

ишоничу и усїлахирено и с тї р ч а в а ш е најоље (Л. Лазаревић, Целокупна дела, 250). — *Над зеленом бакарном јабуком фрајтарске цркве г о м и л а х у се тїанки бијели облаци* (М. Крлежа, Повратак Филипа Латиновића, 15). — *Мајка и мезимац се г л е д а х у у очи* (И. Секулић, Записи о моме народу, 117). — *Једнога йримораше да се йење на тїаван, а тїај један одрасїао човјек, д р х тї а ш е од сїраха и б р а њ а ш е с е йлачним гласом* (М. Лалић, Зло прољеће, 28) итд., у којима би се место имперфекта могао узети облик презента а да се при том значење предиката ни за најмање осетну нијансу не измени. Можда се у реченицама: *Одјевена дугом бијелом хаљом йод широком кайом с ј е д и гостїођа Јелена.* — *Под њиховим гуснајим гранама с ј е д е сїарци и жене којима још не д о й у ш тї а ј у низови йреживелих година да се у коло хваїају.* — *Осим слугу и чиновника йаробродских на обали с тї о ј е још само два човека. Онај у фесу цео дан несїрїливо х о д а, сваки час з а й и тї к у ј е, о б р ћ е с е нейресїано, у л а з и у сїаничну гостїоничу и усїлахирено и с тї р ч а в а најоље.* — *Над зеленом бакарном јабуком фрајтарске цркве г о м и л а ј у с е тїанки бијели облаци* — и у другим овде наведеним и осталим примерима с обликом имперфекта — заменом овог облика презентом, а овако одвојеним од ширег контекста — добија, где јачи а где слабији, утисак да се даје слика нечега што се врши или збива, односно што јест у време говора, а не да се вршило, збивало или било у једном одређеном времену у прошлости. Контекст и говорна ситуација, међутим, јасно откривају да и презент у њима, као и имперфекат, означава ово друго, а не оно прво, да су ова два облика ту семантичко-синтаксичке опозиције. Тамо где и при том може остати сумње, спонтано се место имперфекта намеће употреба облика перфекта. Али је ово могуће само уз какав други језички знак, који ће одредити време глаголом означеног процеса јер перфекат сам собом значи радњу вршену било кад у прошлости, а имперфектом означена радња везана је за одређену прошлост. Ту одредбу не мора чинити нека посебна ознака у облику било које језичке јединице, него се може садржавати и у самим језичким приликама, у контекстној, односно говорној ситуацији. Из тога би се могао извести закључак да имперфективни релативни презент и перфекат према имперфекту семантичко-синтаксички стоје у истом односу. У ствари тако и јест. У свим примерима с имперфектом (осим тзв. квалификативног, наравно, којим се означава стално стање, односно особина виђена у прошлости а сачувана таква и у време говорења, какав имамо у примерима: *Б ј е х у м и им какве куће Дрешко? П о ј а х у м и уз гусле лијејо?* и сл., где би место овог облика био могућ једино презент) једнако су употребљиви најчешће и приповедачки

презент и перфекат. Између осталог и у навођеном примеру из језика И. Андрића, у коме је место првобитног имперфекта употребљен презент, могао је бити узет и перфекат (*Неки мало ѿрезвенији и ѿресебнији, ѿробуђени и бледи од сѿраха ѿ о с м а ѿ р а л и с у ојасну игру*). Из тога би излазило да су у језичкој пракси у приповедању сва ова три облика: имперфекат, приповедачки презент и перфекат синтаксичке опозиције. Теоријски, међутим, само први и други облик означавају вршење радње у одређеној прошлости, док трећи има исто значење само уз потребне одредбе, па се зато не може сматрати да је он еквивалентан првим двама облицима, јер обавезно захтева уза се одредбу с којом тек добива ранг опозиције претходним облицима. Али како ни уз перфекат та одредба често видљиво није присутна, већ је у целој језичкој ситуацији, а та ситуација и уз имперфекат и приповедачки презент обично одређује за коју се прошлост везују и радње што их означавају ова два облика, — постаје одвећ јасно што једног облика (у овоме случају имперфекта) у српскохрватском књижевном језику новијег времена све више нестаје, што га је сасвим nestало, не само у више сродних словенских језика, него и у многим српскохрватским говорним језичким срединама.

Перфекат, међутим, али не било који већ само релативни перфекат, тј. тај облик којим се у прошлости констатује да се нека радња вршила, или је друго што било, пре те констатације²⁴ употребљава се као синтаксичка опозиција с обликом плусквамперфекта, и када је то потпун облик перфекта, као у примерима: *Тада је дознала да су се њени ѿресе-ли-ли* (В. Петровић, Земља, 133). — *Говорио му је о Прагу где му је о с ѿ а о аѿеље* (Б. Гозић, Покошено поље, 53). — *Преда њ је јасно избила сва она гријешна ѿвршиносѿ ... шѿо му је онако грубо ѿ р е б а ц и о зей* (Виктор Цар Емин, Нове борбе, 24). — *Гледали су кашун, ѿ у с ѿ и л и с у ѿелад, ѿроје или чейворо њих, да обигравају око колиба* (М. Лалић, Први снијег, 18). О овоме јасно говори чињеница што се у свим тим и другим таквим, не ретким, примерима у функцији предиката може употребити облик плусквамперфекта (*Тада је дознала да су се њени б и л и ѿ р е с е л и л и*. — *Говорио му је о Прагу, где му је б и о о с ѿ а о аѿеље*. — *Преда њ је јасно избила сва она гријешна ѿвршиносѿ ... шѿо му је онако грубо б и о ѿ р е б а ц и о зей*. — *Гледали су кашун, ѿ у с ѿ и л и с у б и л и ѿелад, ѿроје или чейворо њих да обигравају око колиба*), који, давно је утврђено, означава радњу извршену (скоро је изузетно редак плусквамперфекат несвршених глагола) у прошлости

²⁴ М. Стевановић, *Функција и значења глаголских времена*, стр. 59.

пре неке друге радње и којим се истиче да је у време те друге, њиме означена радња већ била извршена.

Тако исто место облика крњег перфекта релативно временски употребљеног, типа: *Загледали су иза крушке, али дјечко ишчезао, њобјегао* (С. Колар, Приповијетке, 46). — *Госићи се узјогунили, ња све нешто њричају* (М. Марковић, Приче са Дрине, 13) и *Тек што се њовукли, а Ненад закуца* (В. Петровић, Земља, 133), — можемо узети плусквамперфекат: *Загледали су иза крушке, али је дечко био ишчезао, њобегао*. — *Госићи се бијеху узјогунили, ња нешто њричају* и *Тек што су се били њовукли, а Ненад закуца*.

А и обрнуто је, у примерима с плусквамперфектом, место овога облика могуће узети крњи перфекат. У примерима: *Село њод Сусједом бијаше као мрњво, све је сњавало. А и на граду све је уснуло било* (А. Шеноа, Сељачка буна, 86). *Некакав сњрах беше обузео њоња да се једва држаше* (Л. Лазаревић, Приповетке, 138). — *Бакоњи бјеху њрионуле очи уз манастир ње се њрењаде кад многи гласови заграјаше* (С. Матавуљ, Бакоња фра Брне, 38). Могуће је, хтели смо рећи, да се у њима облик предиката употреби у крњем перфекту и да оне гласе: *Село њод Сусједом бијаше ко мрњво, све је сњавало, А на граду све уснуло*. — *Некакав сњрах обузео њоња да се једва држаше* и *Бакоњи њрионуле очи уз манастир ње се њрењаде кад многи гласови заграјаше*, — а да значење остане исто. Или, да додамо, — бар углавном исто, јер се поред сажетости реченица сада у њима осећа још нешто. И да напоменемо да је могућност употребе крњег перфекта у плусквамперфекатским ситуацијама знатно ограничена околношћу што се први облик с релативно временским значењем не употребљава у зависним реченицама.

Из тога се изводи закључак да су и крњи релативни перфекат, а не само пуни тај облик, и плусквамперфекат ипак синтаксичке опозиције, мада се, где мање а где више, намеће питање да ли у потпуности. Одговор зависи од тога да ли се овим облицима више означава извршење процеса радње које доводи до њим насталог стања или само то стање. У случају где значи прво, као у сад анализираним и другим примерима с тим обликом активних прелазних глагола, крњи је перфекат синтаксичка опозиција облику плусквамперфекта, а где је претежно друго значење — нешто чешће у крњег перфекта медијалних глагола — какво имамо у примерима: *Јесен је већ увелико: о њало мшиће, њро њиш ња ли њушјеви од кише, а Дрина на дошла* (И. Андрић, На Дрини њуприја, 31). — *Порани ишњога јуњња ња сњане гледањи њо граду, а град*

о ѿ у с ѿ е о (нар. приповетка). — *Дрва о ѿ у с ѿ и ла шиће и изгледају* (мисли се у време о коме је реч / као болесник у врућици (Л. Лазаревић, Целокупна дела, 151). — *Ми се скаменили, ѿа гледамо /у одређеној прошлости/* (Ј. Веселиновић, Сlike из сеоског живота II, 25) и њима сличним, — он то није. Нешто јаче изражен придевски карактер значења крњег перфекта је сметња да се место њега узме облик плусквамперфекта. Али смо ми²⁵ — поред разлика које смо констатовали у значењу између перфекта активних и медијалних глагола, па између пуног и крњег перфекта, насупрот познатим старијим лингвистима: Мејеу²⁶, Мусићу²⁷ и А. Белићу²⁸, од којих прва два у значењу перфекта свршених глагола осећају одређено придевски, а трећи искључиво глаголски карактер, — дошли до закључка да перфекат свршених глагола у своје значењу има обе ове компоненте. И да се у једним случајевима јаче осећа једна од њих, а у другима друга. Када су пак свакад и једна и друга присутне, мора се допустити да појединци, па и једни лингвисти, свакако, јаче осећају једну, а други другу нијансу. То јасно говоре различне дефиниције значења перфекта свршених глагола на које малочас указасмо. И сасвим је разумљиво што сви не осећају, и што свакад ни појединац неће подједнако осетити, опозицијски однос између облика релативно употребљеног крњег перфекта и плусквамперфекта свршених глагола, који такође, и то смо констатовали у књизи *Функције и значења* (стр. 130) „не означава једино извршење процеса него још и стање субјекта које настаје у резултату извршености процеса“. Ми смо горе, међу примерима крњег перфекта активних глагола, где је место овог могуће узети плусквамперфекат навели и реченицу: *Госѿи се уз јо-гун или ... с предикатом од медијалног глагола, који истина може значити — изрази ѿи јогунс ѿ во ак ѿ и в ним мани фес ѿ а ци ја ма*. И то, вероватно, и омогућава употребу плусквамперфекта као синтаксичке опозиције облику крњег перфекта.

Овде у значењу релативно употребљеног, поготову крњег, перфекта и плусквамперфекта постоје нијансе, читав низ прелива од примера где се њима означава вршење радње у одређеном тренутку прошлости до њихова придевског значења, иако се ни у једном од тих примера не може сасвим искључити ни она друга компонента. У свакоме је случају

²⁵ У књизи: *Функције и значења глаголских времена*, стр. 49—55.

²⁶ А. Meillet, *Etudes sur l'etymologie et le vocabulaire du vieux slave* 1902. 91.

²⁷ А. Мусић, *Прилози науци о ујошреби времена у српскохрватском језику*, Глас Српске академије наука СХХIII, 128.

²⁸ А. Белић, *О ујошреби времена у српскохрватском језику*. Јужнословенски филолог VI, 121.

у онима којима се претежније означава стање настало после извршења процеса, у његову резултату дакако, изразитије придевско значење, и отуда је обичнији у употреби крњи перфекат. А где је тежиште на означавању самог процеса, тамо је више на своме месту плусквамперфекат или — релативно употребљен пуни облик перфекта. У случајевима где је једна колико и друга компонента заступљена у значењима ова два облика — њихова међусобна замена је могућна, и њихова напоредна употреба обична. Само ту су они — потпуне синтаксичке опозиције. Тамо где јаче осетна једна нијанса у значењу условљава употребу одговарајућег облика, а искључује употребу оног другог — о правом се опозицијском карактеру једног и другог облика не може говорити.

Идентичност значења презента перфективних глагола и футура II у функцији предиката условних и других хипотетичких реченица од раније је позната. На њу указују и старији граматичари: Маретић, Мусић и Белић — да о другима не говоримо. А ми смо то питање детаљно расправили и великим бројем примера потврдили најпре у посебној расправи, затим у делу своје књиге посвећеном футуру II и коначно у Синтакси.²⁹ И довољно ће бити да узмемо само неке од тамо навођених примера, као што су: *Све ишћо се б у д е з а ић е к л о унуиџра биће осуђено* (М. Лалић, Лелејска гора, 140). — *Они који вјерују и б у д у с е ић о к р с ић и л и биће сћасени* (И. Војновић, Imperatrix, 245). — *Кад б у д у в и д е л и мислиће и казаће да си кукавица* (Р. Константиновић, Дај нам данас, 29), и да у њима извршимо замену облика футура II презентом перфективних глагола, па ћемо се потпуно уверити да ће то остати по смислу исте реченице само с друкчијим облицима предиката (*Све ишћо с е з а ић е к н е унуиџра, биће осуђено*. — *Они који вјерују и ић о к р с ић е с е, биће сћасени*. — *Кад ић е в и д е, мислиће и казаће да си кукавица*), — а са потпуно истим значењем.

Исто тако, када у неупоредиво највећем броју случајева с презентом перфективних глагола у условним реченицама, и хипотетичним уопште, временским и др., какве су: *Паиа му обећава кардиналски чин ако му и з р у ч и Цема* (И. Андрић, Проклета авлија, 61). — *Само ако све ићо срејно ић р е ж и в и, баџиће ићу ићроклейиу службу* (Сл. Колар, Ми смо за правичу, 23). — *Ако му с е ишћо д е с и освейићемо га* (М. Лалић, Лелејска гора, 48). — *Сазнаћу све кад с е райи с в р ш и* (Д. Ђосић, Деобе, 113), — перфективни презент заменимо футуром II (*Паиа*

²⁹ Глаголско време или глаголски начин. Анали Филолошког факултета 7, стр. 137; Функције и значења глаголских времена, стр. 147—150 и Савремени српскохрватски језик II, стр. 661.

му обећава кардиналски чин ако му буде изручио Цема. — Само ако све њо срећно буде њрежи вео, баџиће њу њроклеџу службу. — Ако му се њиџо буде деси ло, освейићемо га. — Знаћу све кад се райи буде сврши о) — добићемо реченице с промењеним обликом предиката, а са у свему истим значењем. Зато смо у Синтакси својој (стр. 664) с потпуним правом констатовали да су ова два облика ту синтаксичке опозиције.

Ипак има случајева када се један од ових облика не може заменити другим иако се и перфективним презентом, као и футуром II, износи радња услова или друга каква хипотетичка још неизвршена радња, управо тренутак радње који (у случају извршења) има да претходи некој будућој радњи или је и истовремен с њом. Али, тај тренутак означен перфективним презентом обично непосредно претходи будућој радњи, док тренутак радње означене футуром II може бити и раније извршен³⁰, нагласићемо — чак и пре времена говорења. Или да тачније и овде кажемо: футур II означава не само извршење него и готовост извршења радње пре тренутка који непосредно претходи будућој радњи. Перфективни презент, међутим, нема ово друго него само оно прво значење. То илуструје пример са стиховима из народне песме: *Него да ми ваџру наложимо | ... | Па кад дође мијеј данак Пеџров, | Шџо буде мо на ваџру сложи ли, | Оно ћемо љеџи њоградџи* — у којима футур II не бисмо могли заменити презентом, јер би се трећом реченицом, када би у њој био узет облик презента место футура II, нешто сасвим друго казивало, а наиме: да ћемо оно што сложимо на ватру — о Петровудне лепше поградити. Међутим, радња слагања на ватру казана футуром II по претпоставци треба да се извршила пре доласка Петровадне.

Ово је, први код нас, добро уочио и правилном анализом овог примера јасно представио Август Мусић.³¹ Али је одмах затим анализирајући добро уочену и тачно представљену разлику теоријски дао доста замршено објашњење. А ми смо додајући овоме *ad hoc* направљене примере: *Чим стићнемо до ваше куће, ми ћемо, ако остали буду дошли, одмах њродужџи даље и Награде ће, када дођу, добиџи они њиџо их буду за слажи ли* — у којима се констатује да ћемо чим стигнемо до ваше куће, ако остали пре тога, у прошлости, у односу на наше стицање до ваше куће, — буду дошли (у првој) и да ће награде, кад дођу,

³⁰ Види М. Крваг, *Futur II u našem glagolskom sistemu. Радови Филозофског факултета у Задру. Год I, св. I. стр. 32.* и М. Стевановић, *Функције и значења глаголских времена.*

³¹ *Kondicional u hrvatskom jeziku.* Rad Jugoslavenske akademije CXXVII, стр. 152

добити они што су их раније, у односу на тај тренутак, заслужили, па смо закључили да када тако две условне радње претходе радњи главне реченице коју условљавају, она што казује извршење у непосредно претходном тренутку долази у перфективном презенту (а теоријски би могла стајати и у футуру II), а она друга радња, означена футуrom II, узима се као већ готова, извршена пре тренутка у коме се претпоставља извршење радње означене перфективним презентом.³²

Истина, између радње која се фиксира као већ извршена у прошлости тренутка што непосредно претходи радњи коју условљава не мора ни бити никакве радње. Од значаја је само да се њом означава готовост извршења у прошлости датог тренутка: Довољно је рећи и само *Награде ће добити они што их буду заслужили* (значи у прошлости). Могао би, дакако, овде место футура II доћи и презент: *Награде ће добити они што их заслуже* — сада с другим значењем: да ће све бити у будућности у односу на време када се говори и заслуживање и добијање награда од оних што их заслуже. Али се исто ово значење не би могло искључивати ни из реченице с предикатом у облику футура II. Иако би дакле, у овоме случају и могло бити речи о идентичности презента и футура II, они ни у ком случају не могу бити и нису синтаксичке опозиције ако се једним обликом означава једно, а другим друго значење: футуrom II прошлост у односу на фиксирани тренутак у будућности, а презентом истовременост обеју радњи, односно њихова сукцесивност у истом времену.

И уопште је, када се обликом футура II означава радња која се претпоставља за прошлост, као у примерима: *Да не буде куда о њи и ша о? Ако бујица буде однела мост, неће скоро доћи* (говорни језик). — *Зашто се јако бојим да не буду ње ситихове начинили калуђери* (Вук). — *Ако бог да и срећа јуначка / Те с' не буде јошће оженио, / Ја ћу млада баш за њега њоћи* (нар. песма). — *Ево лекарије у џећу, само ако се не буде разбила* (Д. Шимуновић, Туђинац 189) — потпуно разумљиво што се за прошлу радњу, иако радњу само у претпоставци, чије извршење није извесно, напоредо с футуrom II не употребљава презент него перфекат (*Да није куда о њи и ша о?*³³ — *Ако је бујица однела мост, неће скоро доћи*. — *Бојим се да нису ње ситихове начинили калуђери ... Ево лекарије у џећу само ако се није разбила*), — што ту футуру II опозиција није, дакле, први већ други сад поменути облик.

³² Функције и значења глаголских времена, 152.

³³ В. Т. Марећ, *Gram. i stil.*, str. 542.

За исказивање готовости радње у прошлости перфекат је опозиција футуру II и у примерима као што је: *Онда онај љусџи сламке, ља се љубе ко се с ким буде у х в а џ и о*. Али како тај облик, мада дат у приповедању, има квалификативно значење, он се употребљава у функцији за казивање радњи које су се у прошлости више пута извршиле по обичају, зато би ту облик презента, као опозиција футуру II, пре био на своме месту: *Онај љусџи сламке, ља се љубе ко се с ким у х в а џ и и*. Једнако и у другим перимерима овога значењског типа, у примеру, рецимо: *Тако се њоређају, ља џрче и ко љрви б у д е с џ и г а о добија награду*, у којем се без икакве промене ма и нијансе у значењу у зависној хипотетичној реченици може узети облик презента: *(Тако се њоређају ља џрче и ко љрви с џ и г н е добије награду)*. Облик футура II и перфективног презента су, значи и овде, у квалификативној релативној служби, синтаксичке опозиције, иако се ни радња хипотетичне реченице ни радња коју ова условљава не врше у будућности, него су се, у извесним околностима, понављале у прошлости.³⁴

Из граматичке литературе нам је познато да се футур II имперфективних глагола друкчије понаша. Он нема семантички и синтаксички еквивалентног облика. У нешто старијем језику, и у језику Вука Караџића, па погдекад и код нешто каснијих писаца ми, међутим, напредо с овим срећемо у употреби облик презента истог глагола сложеног с префиксом уз-, нпр.: *Ово љисамце љошальише Гриму ако му у с љ и ш е џ и е* (В. С. Караџић, Писмо Ј. Копитару од 21. маја 1824). — *А народ срџски докле гођ својим језиком у з г о в о р и, љјеваће му се име* (Исти, Скупљени историјски и етнографски списи, 292). — *Ако га гдје у с љ и џ а ј у како је живио, а он ће рећи* (Ј. Јурковић, Сабране приповијетке II, 52). — *А каџетану ћемо, ако у с љ и џ а, казати* (II. Кочић, Целокупна дела I, 257). — *Ако сваки у с љ и ш е својим говором, онда ће се створити хаос* (А. Белић, Српски књижевни гласник н. с. 52, 45). И зато што се означени облик презента употребљава у функцији и са значењем футура II основног глагола, како се нарочито јасно види из другог по реду (Вукова) овде наведеног примера, који несумњиво значи посве исто као да је та реченица дата у облику: *А народ срџски докле год својим језиком б у д е г о в о р и о, љјеваће му се име*. И доиста, на основу њега и других таквих примера, мада их у свему таквих нема много, могло би се рећи

³⁴ Зато смо ми, у студији *Функције и значења ...*, стр. 155 и рекли да је овде једино временски карактер значења футура II претежнији од модалног (а овде бисмо додали да је нешто модалности само у хипотетичности реченице с њим), „јер се њим означава радња која је прошла, односно радња чије је вршење, боље рећи понављање с времена на време, било прошло за време када се о њој говори“.

да је *узговори* = *буде говорио*, да је овде, то јест, презент основног глагола сложен с префиксом *уз* — апсолутна семантичко-синтаксичка опозиција односно — потпун синоним футуру II основног, дакле имперфективног глагола. И то су граматичати, па делимично и ми поред осталих, преносили на све случајеве таквих облика.

Неки су на основу тога изводили закључак и да су глаголи с префиксом *уз* — штавише, имперфективног глаголског вида. А такав се закључак могао наметнути само онима што перфективност идентификују са тренутношћу. Међутим, када се правилно схвати да перфективност ингресивних глагола, нпр., не значи тренутост него почетак и залажење у вршење радње која извесно време траје, онда постаје јасно да је и овакав презент глагола сложених са *уз* — такође ингресивног видског значењског лика, што смо и раније показали и дали неколико доказа да ни презент имперфективних глагола сложен с префиксом *уз* — никада не може бити имперфективан.³⁵ И коначно смо извели закључак да теоријски тако сложени презенти нису, или бар најчешће нису, потпуно идентични с футуром II основних несвршених глагола, да, наиме, презенту *ушчићам* опозиција неће бити *будем чићао*, већ пре — *сићанем чићайи*; другим речима: *ако ушчићам* пре значи *ако станем читати* (тј. *почнем и наставим читати*) него: *ако будем чићао*; *ако узмогнем* пре: *ако се деси да могу* него: *ако будем могао*.³⁶ У језичкој пракси, међутим, презенти глагола с префиксом *уз* — употребљавали су се, а и сада се, истина — све ређе, па већ и изузетно ретко, срећу. А футур II имперфективних глагола остао је у широкој употреби.

Ми не бисмо рекли да се облик презента с префиксом *уз* — повлачи испред футура II због истоветности значења с њим, него управо зато што му није потпуна опозиција. А и презент се чува у широкој употреби од глагола у којих префикс *уз* — није ограничен само на овај облик већ се с њим употребљавају и други облици, као у случају с глаголом *ушћребайи* (поред: *ако му усћреба ... и: може коме усћребайи, кад год му је усћребало* итд. Па и ту опет више значи — *ако се деси да шћеба*, него: *ако буде шћребало*).

Како је дошло до тога да се и глаголски начини и императив и потенцијал временски употребљавају у функцији за означавање прошлих радњи сасвим је посебно и врло сложено питање, које чека на своје

³⁵ В. *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, стр. 671.

³⁶ *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, стр. 671.

објашњење. И овде га с те стране не можемо разматрати. А то за ову прилику није ни потребно. Ми само указујемо на познату чињеницу да се, прво, како каже Т. Маретић³⁷ „2 л. сингулара императива узима често и за субјекте 1. и 3. л. синг. и за прошле догађаје, и значи исто што и историјски презент или аорист или перфекат“. Али ми, друкчије од знаменитог граматичара, налазимо семантичко-синтаксичку истоветност приповедачког императива само са приповедачким аористом и приповедачким презентом и једино перфективних глагола.³⁸ Јамачно Његош стиховима: *Те ја скуџи њедесеџ момчади | И за џа дни с њима џод Штџиџаре* — каже посве исто као да је у њима употребио облике презента (*Те ја скуџи м ... и за џа днем с њима ...*) или облике аориста (*Те ја скуџи х ... и за џадох с њима ...*). А то ће рећи да су ова три облика потпуне семантичко-синтаксичке опозиције, али не и стилске, наравно. Јер док поред Његоша овакве примере налазимо у приповедању још код народног приповедача (*Дијеџе сџоџадне букву, џа џовуџи тџамо, џовуџи овамо*); код В. Караџића (*Побуни џи се Срби џод Црним Ђорџиџем, скочи са сваке сџране џо џиуџи Турке џо Шумадији* итд.); код Стј. М. Љубише (*Како сџе чули џре-вези ја зимус неџиџо с џрговине у Млеџке и на џуни брод као око вином угљем и чаџрама*); код А. Ковачића (*Прискочи Дамјан, џа џодсијеџи тџе ружне реџове вукодлаџе*) (Испор. употребу ових примера са презентом и аористом место императива) и других неких мало старијих писаца, а изузетно ретко код млађих, мада смо бележили примере с приповедачким императивом и у дневној штампи (у неким репортажама).

А нисмо случајно искључили перфекат као облик који ипак нешто друго, а наиме временски неодређену прошлу радњу, значи. Ми смо, даље, на изванредан начин тамо издвојили облик императива имперфективних глагола указујући на то да се њим истиче трајност радње у прошлости. О томе нам сведоче не баш тако чести примери приповедачког императива које преносимо из Маретићеве велике Граматике (стр. 537): *А они скачи још веџма и виџи колико игда могу и џарај се ножима докле и крв џоџече и Године се нададоше добре, ја удри, рад и од јуџра до мрака, а жена оџеџи за везуј новце у џрисџа узлова, меси, џеџи сама, тџе Бог џоможе*. И већ се по самоме томе овај облик значењем својим разликује од презента и аориста имперфективних глагола, који опет, овде смо нешто раније истакли, немају подударности у значењу.

³⁷ Т. Maretić, *Gram. i stil.* 1931, str. 536.

³⁸ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синџакса*, стр. 683.

Такође смо посебно говорили о тзв. квалификативном императиву, којим се означавају: радње што су се у прошлости по некој навици, по уобичајености, понављале, као у примеру: *Милић никад није казивао штиа намерава, већ кад му њадне најамеи заврзи се својом верном лайинком, на кукуљи сѣруку, за њали чибук, ња крени лагано*, у којем се значење ни за нијансу не би изменило када би се у функцији предиката у њему употребио облик презента (... *завргне се својом верном лайинком, на кукљљи сѣруку, за њаљи чибук, ња крѣнѣ лагано*). А аорист се с квалификативним значењем, и то смо горе истакли, никад не употребљава.

Супротно томе, квалификативном презенту су синтаксичке опозиције сви облици који се употребљавају с квалификативним значењем, у временском релативу дакако, не само императив већ и перфекат: *Штио колевка од њихала, њо мойшка зако њала*; и имперфекат: *Нађосмо се у једној удолини њо дну које се ни за ху заобљене главце*; и футур: *Свакога ће ко у његов дућан уђе љубазно дочека њи, у с-л у ж и ће га оним штио ѡражи; а ако нештио нема у своје дућану, он ће свакога нау ч и њи где њо може нађи, ѡек ће свако из његова дућана задовољан и з и њи* (исп. све ове примере с обликом презента место означеног перфекта, имперфекта и футура) па и потенцијал, који је, временски употребљен, увек у релативу. О томе нам сведоче примери на тај начин употребљеног овог облика: *Штио би ѡако до њодне ѡре ве о, њо би ѡсле њодне мени ч и ѡа о* (Вук) и *Маргиѡа би се о ѡр ла свиленом красном марамом, ... ѡа б и хѡѡрим ѡгледом муње ш и ну ла најѡраг ...*, а *ѡада би јој ѡр ле ѡ ѡ је ла образима нека загоњѡна румен* (А. Ковачић, У регистратури, 250), који би и са употребом презента, када бисмо га узели место облика потенцијала, казивали исте мисли (Исп.: *Штио ѡако до њодне ѡре ве де ѡо ѡсле њодне мени ч и ѡа и Маргиѡа се о ѡр ре свиленом красном марамом ... ѡа хѡѡрим ѡгледом муње ш и не најѡраг, а ѡада јој ѡр ле ѡ ѡ и образима нека загоњѡна румен*).

Оне којима би за потврду наше констатације евентуално били недовољни наведени примери — упућујемо и на остале случајеве овакве употребе потенцијала, који за овима долазе³⁹, као и на неке примере квалификативног релативног презента, на последња три таква примера од оних што их дајемо у својој Синтакси (на стр. 573), у којима ће се тај облик моћи заменити обликом временски употребљеног потенцијала. Што и у свим другим случајевима употребе квалификативног релативног презента овај не би у истој функцији могао бити замењен квалифика-

³⁹ В. *Савремени срѣскохрватски језик II. Синтакса*, стр. 691—92.

тивним потенцијалом, узрок је свакако у чињеници што у њима нема језичких знака који би одредили временски карактер овог последњег облика. Ми уосталом ову расправицу и пишемо више из принципских разлога него с намером да у њој донесемо баш све случајеве семантичко-синтаксичких опозиција глаголских облика. Нисмо, истина, обишли ни једну од значајнијих функција у језику, где се два или више глаголских облика употребљавају као синтаксичке опозиције. Изузетак смо учинили једино с напоредном употребом инфинитива и презента с везником *да*, која је одавна позната, којој је у науци поклоњено доста пажње, нарочито у најновије време, и која се може сматрати потпуно расветљеном.

М. Стјевановић

R é s u m é

М. S t e v a n o v i ć

LES FORMES VERBALES COMME DES OPPOSITIONS SYNTAXIQUES MUTUELLES

L'imprécision des constatations déjà acceptées par la linguistique, d'après lesquelles les formes verbales dans leur emploi relatif peuvent être mutuellement substituées, mène à des généralisations erronées comme par exemple l'opinion que l'aoriste dans son emploi relatif peut être toujours substitué par le présent. Contrairement à ces opinions, l'auteur constate, que l'aoriste et le présent d'un verbe perfectif ne sont des oppositions syntaxiques que dans la narration, et que les deux formes des verbes imperfectifs ne le sont pas et ne peuvent pas l'être.

Le parfait composé (auxiliaire *jesam/sam* + participe en *l/o*), bien qu'il ait la fonction de lier l'action du verbe à la période du passé, fonction que plusieurs autres formes verbales ont également — se distingue de toutes ces formes par le fait qu'il indique une action indéterminée, tandis que les autres formes indiquent des actions déterminées. Cependant, chaque possibilité de substitution mutuelle des deux formes ne signifie pas qu'elles sont des oppositions sémantiques, sauf si, naturellement, le contexte ne complète la signification totale d'une forme, comme, par exemple, quand la signification du parfait composé est complétée par des déterminatifs du temps (*alors, dans ce temps là* etc.). L'emploi d'un tel déterminatif avec le parfait composé rend cette forme équivalente à l'aoriste et au présent d'un verbe perfectif, ou équivalente à l'imparfait et au présent d'un verbe imperfectif.

Le parfait composé relatif, avec ou sans auxiliaire, alterne avec le plus-que-parfait, parceque tous les deux indiquent une action liée au passé d'un passé déjà souligné et parceque, par l'autre composante sémantique des deux formes, il indique l'état qui résulte de l'accomplissement de l'action indiquée par la première composante de ce que l'auteur considère être leur signification principale.

La signification qualificative de plusieurs formes verbales rend possible leur emploi alternatif, tel que l'emploi du présent en alternance soit avec le parfait composé (*Što kolevka o d n j i h a l a , t o m o t i k a z a k o - p a l a = Što kolevka o d n j i h a , t o m o t i k a z a k o p a*), soit avec l'imparfait (*P o j a h u l i u z g u s l e l i j e p o = A p o j u l i u z g u s l e l i j e p o*), soit avec le future (*Ko god mu dođe, svakoga će lepo dočekati = Ko god mu dođe, svakoga lepo d o ĉ e k a*).

L'auteur aborde aussi l'impossibilité de substitution mutuelle des formes verbales dans leurs emplois modaux, à cause des différences stylistiques et des inaptitudes syntaxiques dans des certains cas, comme par exemple l'emploi du future antérieur (future II) dans le cas où il indique un fait accompli déjà antérieurement. Dans cet emploi il ne pourrait pas être substitué par le présent d'un verbe perfectif, bien que ce dernier soit l'opposition à la forme précédente quand il s'agit, dans un diapason large, d'indiquer le processus lié au moment même ou au moment immédiatement précédent de l'action à laquelle il se réfère.

ГЕНЕЗА И ЕВОЛУЦИЈА СЛОВЕНСКОГ ПИСМА

Издајем, у сасвим лапидарној форми, резултате или закључке палеографско-лингвистичке анализе (пре свега испитивања закономерности дуктуса) старе словенске графике. Свестан сам некомплетности анализе и неразрађености третираних проблема, али се засад, због других неизбежних стручних послова и ограничених радних могућности, не могу посветити овој грани славистике (сем у тзв. слободном времену), а ипак имам утисак да се ова запажања и ставови слажу у релативно целовиту теорију, за коју се надам да је потребно о њој информисати славистичку јавност, иако се закључци умногоме разликују бар од мојих ранијих представа. Дугујем пре свега податке о ауторима чије како принципијелне ставове, тако и конкретне налазе понављам (а тога је у мојим хипотезама и констатацијама веома много), и надам се да ћу то испунити у некој другој прилици. Да већ овде истакнем да се хипотеза о генези глагољице директно допуњује са Гартхаузеновом анализом грчког курзива (в. прилог бр. 1), а између ставова о генези ћирилице и закључака И. Гошева (в. прилог бр. 3) и нема принципијелних разликења. Сваки ће слависта лако уочити и подударност основне претпоставке о извору глагољице са теоријом Тејлора, Јагића, Бељајева и др. мада овде постоје и битне принципијелне разлике.

У методу којим сам се служио полазио сам од емпиричког прикупљања конкретних детаља ка њиховој генерализацији, тражењу заједничког именитеља, тј. од старосрпске и уопште старословенске ћирилске графике, преко историјске глагољице, до хипотетичних глагољских протоформи (одн. претпостављеног византијско-глагољског интерстадијума). Ради сажетости и прегледности, ова скица ће ићи обрнутим редом: од генералног и старијег ка конкретнијем и новијем.

Напоменимо да су приложене табле дате не само као илустрација, него и као излагање и аргументација. Хипотетичне фигуре у њима треба, наравно, схватити као начелне схеме, или највише као потенцијалне

варијанте, а не као претпоставку да су графеме изгледале управо тако. Ево о чему су основне тезе ове теорије.

1

Аналогије грчких курзивних слова и уочишћено схваћених глагољских фигура нису, како се зна, случајне. Неће, међуштим, бити случајне ни разлике: стандардне грчке и глагољске форме слова дивергирају по одређеним закономерностима, које се могу дефинисати као прилагођавање захтевима једног специјалног графичког система и манира. Схематски:

- грчке стандардне курзивне фигуре (ионегде модифициране и унијалом),*
- + модификоване захтевима максималног моноаксијалног континуирања исма,*
- + уз доминантни манир уочишебе „леилица“ („фибула“) при ортогоналном или сличном скрећању дуктуса —*
- = представљају глагољске правоугоне форме у „грчкој секцији“ глаголице, условно: Константиновићев (грчки) курзив.*

У ствари, стандардни византијски курзив IX века (и брзи и калиграфски, тзв. минускул), према материјалу који ми је познат, није још развио систем континуирања својствен данашњем ручном писму (где се углавном сва слова завршавају на доњој оријентационој линији, „војници“, а почињу на горњој, док се континуирање изводи понављањем косих узлазних црта). Континуирање је по две оси, биаксијално, јер се везивне тачке (узлови) слова налазе на два нивоа (в. таблу 1); разлика у нивоу премештају се не само узлазном него и силазном цртом, али се континуитет често и прекида, низ фигура није ни оспособљен за излазно континуирање, везање са следећом фигуром. Поред тога, у старијем курзиву низ фигура има и интерну цезуру.

2

Моноаксијални систем, који представљамо у бази глаголице, разлику у нивоу сјојних узлова суседних слова решава у принципу правоугоним обликом, изв. десиметризацијом или чак деформацијом фигура, тежећи ка нивелацији иницијалног и финалног елемената фигура. На тај начин централна, носећа линија није само оријентационе функције, него постаје и главна ос континуирања, сјојница, континуаната појединачних графема. (В. тб. 1.)

За разлику од визант. курзива, разлика у нивоу уклоњена је код глаг. *a*, *i* („осмеричног“, виз. „ита“), затим код графема које у виз. курзиву остају невезане на једној страни: *i*, *t*, *l*, *z*, *f*, а појава тога смисла има и код других слова.

3

Моноаксијално континуирање није у принципу оригинална Константиновина специфичност, него има својеврсан историјски преседан: то је расиропирањен стил (бар) у грчкој графици у Египћу у доба Птоломеја и касније, са појечима у III столећу пре н. е. Наш знаменити константиновински библиотекар несумњиво је имао прилике да уозна овај манир (назовимо га условно александријским) и да на основу њега и сиончане њежње брзом писању акомодира моноаксијално везање византијским формама слова, као и сама слова њоме маниру (ако он и иначе није био ирисућан у византијској царској пракси).

Податке о грчкој палеографији (којом се иначе нисам бавио) узимам из приручника Е. М. Томпсона¹; одатле и преносим неке снимке (тб. 6).

Овај „александријски“ стил у својим првим сведочанствима више оставља утисак ликовног манира него система везивања: јасно се потенцирају хоризонталне цртице слова, које формирају изразиту хоризонталну линију, која само местимично стварно континуира писање, а тежи високом положају, тако да се добија утисак углавном висећег писма. Почев од другог столећа ст. е. види се већ изразита спојна улога хоризонталног везивања, нарочито у некалиграфским, пословним текстовима.

Манир доста утиче и на форму и начин писања слова. Испрва је то углавном развлачење слова у ширину и њихова изразита плиткост, а касније долази до еволуције појединих графема; тако се развија нпр. *a* са истим нивоом улазне и излазне црте (слично савр. грч. курзивној тхети или глагољском *o*). Већ у II ст. старе ере видимо прве видове дводелног, „двоетажног“ *e* (први потез доњи лук, други потез горњи лук и средња црта, која даље чини спојницу са следећом фигуром), које ће столећима доминирати и које има кључну улогу у нашем реконструисању протоглагољице.

¹ A Handbook of Greek and Latin Palaeography. By Edward Maunde Thompson. Chicago 1966.

Није ми познати директни преседан за другу карактеристику „Константиновог курзива“: угао (у иницијалу од 90° , са значајним одступањима) који чини иницијални или финални појез фигуре са хоризонталном континуанцијом (централном спојном линијом) решава се у иницијалу помоћу њејлице, „фибуле“, а то је највидљивија специфичност хитој. базе глагољице, која је пресудно утицала на лик наше азбуке; периферне њејлице су значиле не само рационалан дуктус, него су доприносиле и диференцијацији фигура, нарочито њиховом лимитирању. У мањој мери зајача се њај манир и као иницијални, у границама појединих фигура; има и изостравања неких углова. (В. тб. 4.)

Рефлекс периферних фибула можемо видети у глаг. словима *v, g, d, z, i, l, m, t, u, f, h* — тј. у више од половине фигура „грчке секције“; интерне петље илуструју горњи кружићи слова *l, m*, док о изостравању углова можда сведоче слова *a, b* (ножица), „ђерв“ (ако је други део тхета), *o* и др.

„Константинов курзив“ (грчки) одликовао се максималном континуираношћу, у њему су ирилагођена за везивање и она слова која се у византијском стандардном курзиву не везу са суседном фигуром; зајача се у неким фигурама и иницијално усвојављање континуираности.

За разлику од нормалног визант. курзива, спајају се са следећом хипот. форме слова *z, i, o*, а са претходном *m, l*. Континуиране су, за разлику од грчких, глаг. графеме *n, h*, а спуштање петље на *r* такође олакшава континуирање (постиге се нивелација иницијалног и финалног елемента). Олакшавање континуирања представљала би и наша прва варијанта *p* (тб. 2); по генези, овакво *p* могло би се изводити од античког курзивног *p*, сличног савр. руском курзивном слову (или лат. курз. *n*), или се сматрати компромисом виз. курзивног и унцијалног *p*.

Прибегавање унцијалној варијанти *u* било је нужно, јер би се нормални визант. курзивни облик овога слова (сличан савр. лат. курз. *v*) изједначио са *v*. И иначе су диференцијални разлози морали утицати на опредељење за ову или ону варијанту, јер би без тога могло доћи до неутрализације, изједначења; уп. нпр. однос *g : u*, или *a* (старије курзивно, античко): *o* (глаг.), или глаг. *n : r, g : h* и др. Ово је индиректан доказ о курзивном карактеру базе глагољице, јер би се у унцијалном

стилу диференцирање лако постигло неким детаљом, док слободни курзивни дуктус тражи диференцирање основног модела.

6

Идентификовање глаг. њроњоформи у „грчкој секцији“ (нарочито њраформа глаг. е њредсѡавља својеврсѡан кључ) чини мање-више њрозирном и сѡрукѡуру сѡецифичних словенских графема: уз неке хебрејске (или и койтске) њоѡуне, ѡо су у даѡом ѡисму нормалне, својевремено сасвим њрозирне лигаѡуре, комбиноване од елемената који би се и данас ѡешко могли адекватније одабраѡи. (В. тб. 3 и 4.)

Извесну метатезу елемената, какву видимо у јеровима, треба сматрати привидном, јер Константин модификациони елемент радо ставља испред основног, носећег; поступак је нарочито јасан у месту интерполације специфичних слов. графема *b*, *z*, *z*, док смештај „ђерва“ (ако је у његовом другом делу тхета) проистиче из грчког алфаветског низа и није условљен фонетским карактером суседних гласова.

7

Како уз сѡецифичне слов. графеме изосѡају „ѡаразитѡске“ ѡеѡлице (крѡжѡиѡи), логично ѡроизлази закључак да манир „ѡѡибула“ Константиѡин није усѡановио ѡек ѡриликѡм сасѡављања словенског ѡисма, него да га је ѡренео као наследсѡиво из сѡйсѡивене грчке графике. Можда је креатѡор словенског ѡисма и намерно у лигаѡурама ѡрѡмењивао другачије варијанѡе, ради бољег диференцирања, узимајуѡи ѡри ѡоѡе сѡандардне форме умесѡо свог сѡецифичног манира.

Тако се разликују као нормални аутономни знакови у односу на елементе лигатура *t* (: *b*), *z* (: *ẓ*, *z*), *s* (: *ẓ*), *g* (: „ђерв“, ако је у првом делу фигуре гама), *t* (: *ẓt*, *ẓ*), *n* (за разлику од знака у назалним вокалима), *o* (: *ẓ*), *i* (: *ẓ*).

Известан степен диференцирања слободних форми од форми у лигатурама закономерно произлази из самог спајања у лигатуру. Наиме, између саставних делова лигатуре дуктус више не стреми ка хоризонталној континуанти (ни по нивоу ни по правцу), него иницијалном делу друге фигуре. Поред тога, правац улазног потеза може утицати и на карактер излазног потеза, одн. на форму друге фигуре. Тако би се одсуство двојне петље *o* као елемента графеме „*ji*“ могло објашњавати тиме што почетни потез не долази слева него одоздо.

Могуће су, међутим, варијације форми и из ортографских и сл. разлога, при чему најпре треба мислити на иницијални верзал, тј. на манир да се слова на почетку неке целине радо графички истичу (в. тб. 5 и прил. бр. 3). Треба рачунати, наравно, и са случајним варијацијама форми слова, које су својствене сваком бржем рукопису.

Напомињем да се просто нисам упуштао у проблем *št*: „*re*“, осим у принципијелном смислу (в. прил. бр. 2); подаци о графичком лику и фонолошком значењу „*re*“ недовољни су за основаније закључке.

8

Ако је, бар у основи, тачна претпостављена структура лигатура, онда постају још јасни мотиви формирања азбуке, алфабетског реда: као релевантни фактор јављају се у првом реду графика а гласовна вредност практично само индиректно. (Поред тб. 3, овом проблему посвећен је прил. бр. 2.)

Алфабетни ред и лигатурну структуру словенских графема треба разматрати заједно, јер тек на тај начин долазимо до чврстог и логичног система, чија се логика претвара у аргуменат у прилог ове теорије.

9

Ако је, како произлази из реченог, првоблаговјешта била с њ о с о б н а за мање- више континуирано писање, практично је незамисливо да се Константин, првишестен временом и огромним преводилачким задатком, није послужио њим квалитетом своје азбуке. Али остаје нејасно:

— колики је био век континуиране глагољице, и колико су на њега утицали мотиви који су Храбра водили да словенско писмо брани ауторитетом свећеног Кирила, а хрватске глагољаше да га заклањају за кули св. Јеронима — а колико практичне потребе, нар. ефикасније учењање словенских ученика читању и писању;

— је ли можда мудри Византинци задржали континуирано писање као социјалну привилегију, дајући другим члановима Мисије образац за паралелно декурзивирање својих превода (чувајући у њом обрасцу и даље своје преимућиво ефикасног читања и писања);

— јесу ли се, можда, и други чланови Мисије (у првом реду Методије) служили континуираним писмом, је ли специфични манир већ био довољно оригиналан и за политичке нужности „дегресиран“;

— је ли се у ујошреби и лику писма нешто променило после Константиновице смрти, под руком Методијевом, није ли ипак тада глагољица коначно нормирана, на основу Константиновог личног рукописа.

10

У сваком случају, убрзо се прешло на изоловано писмо. Пошто већина фигура „протоглагољице“ виси испод континуације, испрва се намећу висећи стил (као у Киј. м.), који не доводи до битне деформације фигура; прелазак на дволиниски систем (нпр. Зогра.) води набијању елемената и њиховом развлачењу у ширину, док се у верзалу неки старији облици боље чувају. Временом се губи логика дукљуса, лигатуре постају нефрозирне, у новим дијалекатским срединама *ѿ* и *ѿ* добијају значење „*ји*“, „*јѿ*“. Свим њим променама глагољица губи од своје првобитне иракиичности и ефикасности, а нека решења (нпр. диференцирање помоћу надредних хијатских знакова) губе некадашњу рационалност.

У Константиновом систему фигуре „*ји*“ и „*јѿ*“ пису значиле двогласник, спој са *ј*, него помућену боју, асимилацију у Константиновом словенском дијалекту. Можда ће детаљне филолошке компарације споменика омогућити да се назре које су односе у реалном или фиктивном систему:

једнофонемне лигатуре
„дифтонзи“
вокалски додир
додир вокала преко *ј*оѿ

— диференцирали Константинови надредни знакови (хијатски, а не акценатски, који су такође понегде употребљавани, уп. Киј. мисал).

11

Том еволуцијом (условљеном пре свега декурзивирањем) и специфичношћу саме базе глагољица постаје у г л а в н о м аутономно писмо у односу на грчки стандард. Ипак остаје нека мисао о комлементарности одн. паралелизму са грчким њиловима, посебно о комлементарности са грч. унцијалом као словенским писмом „без усиројенија“ и базом ћирлице; фактори таквог односа пре свега су ово:

— сазнање о генези „*ро чти грѣскуѣ ристенѣ*“ можда и сазнање о стурктури неких лигатура;

— графички лик писма, где је евидентна стилизација по калиграфским нормама грч. калигр. курзива, „минускула“ (стиљне фигуре, доминација овалних елемената и хоризонталних спојница, њовремени времјенасни проду-

жеци — уп. нпр. Ас., Кло., Еух.) у графичкој њракси на бугарско-македонској ћерићорји;

— грчки ћреседан, где једно ћисмо, један графички сисћем чине два бићно различииа комћлеменићарна вида, унцијал и „минускул“, између којих има једва нећићо више ћодударности форми него између глагољице и ћирилице, које се (оћей слично грчком ћреседану) диференићано ућо-ћребљавају.

Тако се ћри ћовраћку глагољице на бугарско-македонски ћерен об-навља или учерићује свестћ о ћеној комћлеменићарности са унцијалом, који су Словени већ у некој мери ћримећивали, одн. о ћаралелизму са грчком курзивним ћићићовима (ћосебно са „минускулом“ као кћшиким ћисмом).

Отуда је узалудно домићљаће на коју азбуку мисли Храбар: он говори о с л о в е н с к о м писму, које има два вида, исто као што о грчком писму говори као о једном, без обзира на ћегове варијанте.

Таквом схватаћу погодовале су историјске околности. Глагољица се враћа у грчко суседство као већ нормирано црквено писмо, везано за неприкосновени ауторитет Ћирила и Методија; отуда је разумљиво да се у преславској словенској графичкој доследно глагољићом пишу „молитвени богослужбени текстови“, „оно што се певало или читало у цркви“ (И. Гошев: Старобћгарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в., Софија 1961, 114—115). С друге стране, конституисаће словенске културне и графичке праксе („без устројенија“), у бугарској држави било је већ толико одмакло да глагољица, упркос свом ауторитету, није успела да истисне грчку графичку (такође грчки нумерички систем).

12

У грчки унцијал (одн. ћегову имћровизовану словенску ћрмену у бугарско-македонској обласћи) ћросћо су укључене глагољске графеме, за сћецићичне словенске гласове. Тиме се не добија само механичка грчко-глагољска комбинација него нова варијантића словенског ћисма, ћирилица (ћроћоћирилица), у чићем је називу Ћирилово име ћоћићуно оћравдано. При ћоме се неке глагољске графеме укључују ћракћично без ћресћилизације (до које ће доћи ћек у каснијој еволуцији), неке у изв. мери сћилизоване, неке можда и у својерсној унцијалној ћранскрићцији (унцијални мсћаграми курзивних лигаћура). Оћуда је измићно ћражиићи ћроналазача ћирилице: једини ћен сћварни индивидуални аућор је Консћантин — и словенска ћисарска, калиграфска и уоћићиће графичка ћракса.

Овим се, мећућим, не негира ућићај ћреседана какав је могао бићи ћракса дворских и црквених ћисарских канцеларија, ћа ни могућна улога ћојединих ућићајних личности; нарочиио је важан могао бићи ћренућак

кад се и црква одлучила на алтернативну примену ћирилице. У овоме ипак треба видети углавном селекцију и нормирање, а не графичко креативство; унцијална стилизација била је тим лакша што се у разноврсној слободној пракси закономерно у некој мери извршава извесна полуунцијализација овалних и сложених „курзивоидних“ фигура, где је за сложене графеме посебно битан моменат ослобођење од мотивисаности просјетним графемама. (В. тб. 5 и прилог 3.)

Исп. код И. Гошева (о. с., 113. и даље): „Овде објављени ‘ћирилски’ натписи, који су настали пре Симеонове смрти откривају... да је прва ‘ћирилица’ била... грчко-глагољска... Само свештени молитвени текстови као да су писани глагољским писмом, а сви остали другим, световним писмом, које данас називамо ‘ћирилицом’“.

Што се тиче спонтане унцијализације, њени фактори пре свега су ово:

— чим се глагољске фигуре ослободе вертикалне стешњености, такође произвољности вертикалне димензије, долази до поларизације линија на дебље (силазне) и тање (остале), које се лако схвате као главне, носеће и споредне, помоћне, при чему се дебље линије урезају у свест као скелет фигуре, њен релевантни део;

— долази до искиданости потеза, јер се стрме линије радије пишу силазно, чиме оне постају мање-више праве и теже вертикали;

— приметна је нестабилност, изв. факултативност цртица које се поклапају са горњом и доњом вођицом, јер су то линије по којима се пишу калиграфске украсне стопице, а због технике писања и припремања линијског система на пергаменту горња и доња пречкица слова често се недовољно разликују од отворених фигура (в. нпр. у Мар. јев.);

— при таквом извођењу фигура у испрекиданим потезима долази до снажног изражаја тенденција изв. геометријском стилу: потези постају прави, силуета фигуре тежи паралелограму (у коме се црте углавном крећу његовим странама и дијагоналама, или деле паралелограм на два једнака дела, с тим што при хоризонталној подели може бити и одступања од средњег положаја пречкице), а такође се испољава тежња симетрији колико допуштају потребе диференцирања (тежња симетрији нарочито је доминантна код тростубачних фигура, таквих чије се поље вертикалом дели на два поља);

— стил и димензије фигура стоје у условном односу: у дисконтинуираним, унцијалном писању слова теже у висину² (док се у курзивном

² Хоризонтална димензија не тежи уједначавању, али се и ту појављује правилна градација. Тако се у изванредном примеру зрелог калиграфског старосрпског

дуктусу основне фигуре углавном своде на ону меру која је нужна да се јасно изведе диференцијални детаљ);

— редукцију излишних цртица олакшава с једне стране практична економија (све што није нужно у сврху диференцирања а што остаје изван основног паралелограма или овала врло лако закржља), а с друге аналогија према грчком графичком двојству;

— калиграфска фантазија у извођењу разних типова верзала (нарочито иницијалних монограма) сигурно је непрестано нудила обиље разноврсних образаца за графичка решења, нарочито за формирање лигатура (исп. нпр. варијације иницијалног *s* у Син. еух.);

— словенске графеме развијале су се слободно, невезане грчким нормама, што је олакшало њихову еволуцију.

Што се тиче овог последњег, грчке културне норме имале су изузетан ауторитет код Словена, који су се и у време изразите државне надмоћи с респектом односили према грчкој култури (слично односу Рима према античкој Грчкој). У старосрпској културној пракси видим нпр. да грчко-словенска слова чувају мање-више стабилну форму, док словенска (нпр. *јат* и *џ*) живе бујним животом; грчке речи изузимају се и из ортографских правила (слично третману страних имена у данашњој латиници), па се поједине графеме чувају (као слова) практично само ради адекватног писања грчких речи.

У сваком случају, брзо и ефикасно упрошћавање глагољских слова у ћирилици показује да би наша најстарија азбука веома брзо постала једноставна, практична и рационална да је имала прилике да дуже живи у пракси свакодневних, световних животних потреба. Такве прилике није имала ни хрватска глагољица, јер је одмах постала углавном црквено писмо, и тиме у изв. смислу канонизовала и конзервирала своје форме — сасвим супротно глагољској секцији ћирилице (писма које је испрва, сагласно налазима И. Гошева, било **о г р а н и ч е н о** на световну употребу), где у одсудној фази првобитног превирања и конституисања, кад је еволуција форми најбржа, није било таквих ограничења.

Ова хипотеза о постанку ћирилице (принципијелно подударна са закључцима И. Гошева, делом и са ставовима других аутора) рачуна са

устава какав представља Милутинов хрисовуљ Бањској (в. П. Ђорђевић: Историја српске ћирилице. Бгд. 1971, стр. 283) види ова градација: овал (о, s, е) — стубац с петљицом (ѣ) — двостубачна фигура (п, р) — двопољна фигура (џ, ѓ, омега). Слова нетипичне структуре немају ипак произвољну ширину, него се опредељују за један од степена.

нормалним, спонтаним механизмима и мотивима еволуције, а не са у нормалном развоју графике тако немогућним преокретима као што су окретање фигура за 90° (што се често претпоставља за назале, понекад и за јерове). Мислим да је недостатак многих испитивања проблема словенског писма у томе што их врше фонолози који се нису бавили палеографијом; тако се фигуре посматрају као геометријске апстракције, а не у свету и светлу писарске (и каменорезачке и сл.) праксе, условљене дуктусом, писарским материјалом, одсуством утврђених штампаних образаца, преношењем с поколења на поколење — а тиме изложене променама сличним онима које доживљава гласовни систем или народна песма.

Апстрактно посматрање нагони нас да тражимо креаторе и радикалне реформаторе писма нпр. међу ученицима наших првоучитеља, заборављајући колико су ретке историјске прилике у којима нека личност може извршити реформу која ће се поштовати, колико су Ћирилови ученици морали бити везани његовим обрасцима, колико је било и политички непожељно свако одвајање словенског писма од његовог ауторитета (под чију је заштиту стављена и ћирилица). Уосталом, сагласно нашим хипотезама ни сам Константин Филозоф није можда дао себи право да произвољно конструише словенску графику или да је пабирчи из разноликих извора, него се ограничио на изворе чија је достојност била изван сумње у тадашњем свету јеврејско-грчко-латинске културе, наравно — без реакционарно-хегемонистичке вулгаризације њених мерила, какве је била својствена фамозним „тријезичницима“.

13

Одсуство радикалног реформаторства не значи да је словенско писмо остало стајично. Значај фундаменталног усавршавања нарочито је имало усјановљење система јошованих вокала. Пројетни овог решења можда не представља само сјонјана еволуција графеме „ј“, него се и у друга два прејошована вокала старије фазе (јр, ја) могу видети рефлекси директног развијка Константинове графике (в. тб. 5).

Ако је, наиме, структура „јата“ била лигатура *ї-е-а*, онда се простом редукцијом добија *ї-а*; код „јр“ би пак био само графички развој.

Као прототип за ову промену изгледа прилично недовољно само „ји“, тим пре што је његова графичка структура у ствари „іо“. Два, а поготово три прототипа би, међутим, читаво решење чинила готово неизбјижним.

14

И даље су, у диференцирању словенских ћирилских култура, избегнуће радикалне реформе писма. Истина, у ирилагођавању фонетици разних језика формирале су се диференциране оријографије, тј. редакције, али је и даље консеквентно одржаван не само међусловенски него и грчко-словенски карактер писма. Главна иновација била је ошклањање једног функционалног недостига наше графике у комбинацији с грчком: у полуунцијалној писарској иракси формиран је неконцинуирани курзив (брзопис). Ипак је најбрже ручно писмо, концинуирани курзив, достигнуће ипак касније, добрим делом усвајањем достигнућа заједноевројске графичке културе.

Устав (староћирилски унцијал) и полуустав у ствари су у смислу система једно писмо, само што устав има калиграфске, уметничке претензије. У њему су само хоризонталне и помоћне линије једнодимензионалне, док су вертикалне линије издужени паралелограми (осим ресица, које су обично троуглови); он дакле има двостепену геометрију: геометрију фигуре и геометрију црте, потеза. Полуустав има у принципу идентичну геометрију фигуре, али нема геометрију црте; између та два пола има низ прелазних форми убрзаног устава. Главна одлика старосрпског брзописа у односу на полуунцијал је у томе што су по правилу диференциране силуете фигура, што омогућује знатно смањење основног дела фигуре; с друге стране, његови потези нису лимитирани: они иду најбржим путем изводећи основну фигуру, а често слободно излазе у простор између редова. Још више него уставни курент, ликовне претензије имају различити типови верзала. У натписном верзалу, какав је нпр. Јефимијин вез и разни наслови, у ствари се ликовно решава не само слово него и простор, али је то још увек писмо, текст, док монограмне илустрације на мотиве иницијалних слова у ствари престају бити писмо.

15

Овај низ хипотеза, ако је њихова основа тачна, још више би ипак као изузетну улогу изузетне личности Константина Филозофа, св. Ћирила. Не само што излази да је он једини индивидуални аутор словенског писма (и глагољске и ћирилске варијанте), него би се ипак графичка страна његовог дела савила на истој висину ума, рационалности, знања и културе — на којој је његов ирејман словенског гласовног система и његов иреводилачки рад.

Ако, дакле, логика система који смо претпоставили није само конструкција или привид, онда бисмо словенском првоучитељу у извесном смислу дуговали да му престанемо приписивати глагољску графику онакву каква је историјски засведочена; јер се ипак чини помало неочекиваним да у доба врло развијене калиграфије и калиграфске фантазије при слободном измишљању учени Солуњанин не би измислио практичнија, систематичнија или бар атрактивнија слова.

*

* *

У закључку, да најпре прегледамо редом сву азбуку.

a, e. Није случајно што форме ових слова у грчком курзиву показују толико варијација и што је утврђивање њихових прототипова сложеније, па и несигурније него код осталих графема. Као вокали врло високе фреквенције, долазећи у непосредан додир практично са свим осталим графемама, *a* и *e* су нужно морали развити више варијаната. За наше крстолшко глаг. *a* биће најприродније претпоставити укрштање силазне линије петљице и косог стубића, тј. оно исто што имамо у стандардном облику минускулне алфе, само са друкчијим међупотезом; није искључено, међутим, да се *a* сводило на обични крст, вертикалу преко континуанте (као што у виз. калигр. курзиву налазимо да се λ своди на косу линију прекрштену преко континуанте). — Што се тиче *e*, наш прототип само је формално непотврђен у грчкој графици, јер имамо низ сасвим сродних варијаната.

b-v. Ове две графеме делују готово као образац, модел читавог система. Слово *b* је најпрозирнија од свих лигатура, а *v* са петљама потпуно законита деформација у монооксијалном систему, док *b* као нова творевина остаје без таквих деформација; јасно се открива и принцип смештаја деривата испред основне графеме.

g, d су такође сасвим логични резултати система. Код *g* другу петљицу треба схватити као рефлекс ресице, који је био нужан из диференцијалних разлога.

ž-z-z. Рекао бих да је верзално *z* из Синајског еухологија веома прозирно као рефлекс грчког *z*, а елеменат *z* такође је сасвим јасан у преславском „дзело“, али није искључено да је то метаграм курзивне протоформе. Иначе, форме глаг. *ž* сасвим лако се изводе из нашег „*z*“³, а спој „*dz*“ може се различито представљати, зависно од тога коју глаг. варијанту *z* сматрамо најстаријом.

i. За објашњење глаг. графеме нужно је претпоставити рефлекс надредних тачака, чиме глагољска форма постаје потпуно нормалан рефлекс континуираног писања; варијанта с троуглићем биће одраз иницијалног верзала (троуглић је стилизована петљица).

i, „ђерв“. Деривати *v* и *z* (*b, ž, z*) истиснули су „иту“ и „тхету“ из прве енеаде, и оне су просто прескочиле у другу (*i* је поштеђено померања, као основна јединица бројног система). Тиме је „ита“ дошла на логично место иза главног и-знака, а истовремено је попуњена друга енеада. Графички се рефлекс „ите“ може различито објашњавати, али биће да је до круга најлакше доћи полазећи од визант. курзивне форме, где у неким варијантама видимо изразиту тежњу овалној форми (в. тб. 7); од такве форме води нас ка глагољској нормална тежња да се потез изведе на континуанту. — Форма „ђерва“ са улево окренутом петљицом практично се једнако лако изводи и из гама-тхета и из саме тхете. Ако, у духу претпоставке М. Павловића у „Слову“ 6—7, 278—291, допустимо могућност да је фигура „ђерва“ могла и накнадно настајати као лигатура „ng“, онда би то значило да у Константиновом систему није ни постојало „ђерв“, него само „тхета“, а да је касније због графичке блискости и фонолошке ситуације дошло до промене значења; логика би при томе била оваква: искључење „кси“ и „пси“ (такође „вау“, „копа“, „сампи“) из словенског система, а задржавање „тхете“, „фи“ и „ипсилона“ ради адекватног преношења грчких гласова. У сваком случају око „ђерва“ остаје доста нејасног; као најпоузданије сматрам да је за место графеме у азбуци заслужан наслон на „тхету“.

k. Ако се ослободимо погрешне представе о лику глаг. *k*, коју смо делом сами створили цртајући схематизовану правоуглу фигуру, и погледамо како оно реално изгледа нпр. код другог писара Кијевског мисала, онда ћемо се уверити да се готово неизмењен очувао тип својствен старијем монооксијалном курзиву (в. типове *b, e, i, l* у тб. 2). Фигура глаг. *k* је истовремено један од најјаснијих аргумената о претпостављеном Константиновом начину континуирања; с тим у вези могли бисмо сматрати релевантним факат да у Еух. стубић слова виси испод реда.

l, m. Доње фибуле исто су тако нормалне у претпостављеном систему као и код сугласника на почетку азбуке. В. и прилог бр. 3.

n. Мада би се глагољска фигура успешно могла изводити и из станд. визант. минускулне форме, у античком курзиву налазимо још ближи узорак, који нам сведочи да квачице на краковима глаг. *n* нису ирелевантан калиграфски украс (в. тб. 2).

o. Формирање горње петљице потпуно је нормална последица континуирања и са десним суседом (што изостаје у грч. курзиву). Цео лик је такође сасвим закономеран резултат система.

p. Најлакше се долази до глаг. форме полазећи од типа који личи на лат. *n*, добро засведоченог у старијој графици. Као директни рефлекс континуанте, лева цртица има посебан значај у аргументацији наше хипотезе.

r. У глаг. форми биће оправданије видети израстање стубића, сасвим објашњиво као дејство система, него спуштање петљице.

s. Сасвим се лако изводи од најобичнијег типа курзивне сигме; преславска епиграфика нуди нам још један прототип (в. прил. 3).

t. Глаг. *t* разликује се од античког курзивног „тау“ практично само по томе што се перо није дизало при његовом писању. Да то учимо, смета нам наша представа о симетричном *t*, уместо нормалног античког писања: ресица са левим краком + ножица + десни крак који се утапа у континуанту.

„ижица“. Облик у диграму са значењем *и* сасвим је у складу са системом, док је о аутономном знаку тешко што одређеније рећи, због ретке употребе.

f. Косо глаг. *f* спада у основне аргументе наше хипотезе: као резултат нашег курзивног система оно је сасвим закономерно, а без те претпоставке за њега се не може наћи разборито објашњење. Варијанта једнака ћирилском *f* (или с петљицом уз врх стубића) може се схватити као траг верзала, тим пре што су се грцизми (за које је *f* било везано) често могли наћи у насловима.

h. Сва битна разлика грчког курзивног *h* и глагољске форме може се објаснити као уклањање интерне цезуре, уз задржавање истог пута пера (в. прилог 1); за узао континуанте и врха силазне дијагонале треба претпоставити да је решен изоштравањем.

Пауколико *h*, будући да се јавља спорадично и у некој вези са *l*, најлакше је објаснити као псеудографему. Објашњење форме могло би се тражити и у простој лигатури (в. тб. 7), али ми изгледа уверљивије видети у основи ове фигуре верзалну варијанту *h*, уз перинтеграцију једне петље графеме *l*.

omega. Елементе ове свакако ретко употребљаване графеме не морамо тражити само у рефлексима курзивног дуктуса, него и у калиграфским модификацијама; у неким варијантама (као у Минх. алфабетару) можда се крије и рефлекс скраћенице „от“.

„*pe*“ — в. напомену у т. 7.

с. „Из самаританског извора узета је била основа за *c*... О тој вези сведочи једнакост лика глагољског *c* и јеврејско-самаританског „*tsade*“ на крају речи (при писму здесна налево)“ — А. М. Селищчев, Старославјанский язык I, Москва 1951, 48.

џ-џ. Потпуна паралела пару *b-v*, која доказује да појаве које смо констатовали код *b-v* нису случај него правило, на које се можемо ослањати при анализи мање прозирних случајева. „За глагољско *џ* послужило је, несумњиво, старојеврејско *шин* у његовом самаританском лику“ (Селищчев, *l. c.*). Такође се сасвим јасно у *џ* види укомпоновано визант. курзивно „*tau*“.

„*џб*“ — в. прил. бр. 2.

ь-џ-џ. Варијације рефлекса „епсилонa“ које претпостављамо у лику протоглаг. *e* с једне стране и јерова с друге не морају се схватити као случајне и произвољне. Чињеницу да у јеровима доле имамо петљицу а не угао (за разлику од *e*) можемо објаснити правцем прилазног потеза: при писању јерова писар „оставља место“ за накнадно писање дијакритичког елемента, те је скретање дуктуса ближе ортогоналном него код аутономног *e*. Исто тако, затвореност горње петљице јерова (опет за разлику од *e*) може се схватити као тежња да се тропотезно писање сведе на двопотезно; уосталом, законитост је сваког брзог курзива да се фигуре могу упрошћавати све дотле док се не доведе у питање јасност и диференцијална способност знака, а код јерова дијакритични знак омогућавао је да се код основне фигуре дуктус упрости и више него што се то могло код *e*. Уосталом, варијанту епсилонa идентичну оној коју претпостављамо у јеровима имамо засведочену у визант. брзом курзиву (в. тб. 7). — О овом низу графема шире ће бити речи у прилозима 2 и 3.

у („јери“, у ствари „јор-и“) изгледа да у Константиновом систему није имало место посебне графеме, што значи да није било тачно фонолошки идентификовано, али то не значи да је било и превиђено; сва је прилика, наиме, да је у тој спреси употребљавана друга, „обележена“ и-варијанта (грчка „ита“) и да је цео спој могао бити у извесном смислу паралелан диграму којим је писано слов. *и*.

„јџ“, заправо први део тога глаг. знака, не спада у графеме прозирније графичке структуре; ножицу је ипак најлакше објаснити као доњу петљицу „епсилонa“, док нас према *o* више води фонолошка логика и смештај испред „ји“ него графика.

„*ji*“ представља најпрозирнију вокалску лигатуру, јер коси про-
дужетак фигуре јасно асоцира грч. ипсилон, а елеменат *o* је очигледан.

О *назалима* в. у прилогу 3; смештај на крају азбуке не проистиче директно из грч. алфабетског реда (као што претпостављамо за остале вокале), него пре указује на посебну јединицу у раздеоци азбуке на секције — вокалско-консонантска лигатура за разлику од претходних вокалских (можда са асоцијацијом на коптску слоговну графему „*ti*“?).

Како се види и из овог прегледа, за објашњење Константинове графике ми се доста обраћамо старијој грчкој графици, а не само визан-
тијском стандарду. За човека који је своју писменост и образовање стицао не у преписивачким школама, преписујући богослужбене и др. књиге, него у додиру с ризницама грчког културног наслеђа, где је учио *гра-
маиџику*, *Хомера*, *геометрију*, *дијалектику* и *све филозофско учење*, *ре-
торику*, *аритметичку*, *аситрономију*, *музику* и *све друге јелинске умет-
ности* (како сведочи житије) утицај старије писмености није нимало неочекиван, и тај привидни анахронизам није никакав противаргумент за наше хипотезе.

Но више него емпиричко ређање разних појединости, у прилог изложене теорије говори овај факат: може се (у опсегу „грчке сек-
ције“ глагољице) конструисати такво писмо које ће успети прочитати и добар познавалац глагољице — ако и не познаје грчко писмо, и добар познавалац грчке графике — ако и никад није видео глагољицу. Ово само по себи не говори много, јер би се неким графичким плетеницама ваљда могло конструисати и руско-арапско компромисно писмо. Али у грчко-словенском случају то се постиже фактичким у п р о ш ћ а -
в а њ е м, идући за законима курзивног дуктуса, конструишући писмо које се може писати брже него што се могао писати стандардни грчки курзив и далеко брже него стандардна глагољица; и то се постиже при-
мењујући мање-више доследно, у великој мери готово механички, *ј е д а н* графички систем и модификујући по његовим захтевима сасвим нормалне грчке графеме.

Употребљивост ове теорије зависи не од тога да ли ће се ова или она појединост друкчије објаснити, него од тога да ли ћемо у принципу ка утврђивању глагољских протоформи покушати ићи путем испитивања закономерности слободног курзивног дуктуса. А те закономерности су, истина, понегде факултативне, као и у другим спонтано рођеним систе-
мима, али у њима суверено влада чврста и доследна логика система, у којему бисмо — као рецимо у фонетици — могли идентификовати и асимилацију дуктуса (чак прогресивну и регресивну), и дисимилацију,

и редукцију, и контракцију, и појаве аналогне елизији или хапнологији — и још што-шта што не можемо овако преносно именовати фонолошким терминима.

С овим је у вези још једно питање: ако ћемо и даље у првобитној глагољској графици тражити неку чврсту и доследну логику (а рекло би се да нам личност и дело Константина Филозофа не даје право да се одрекнемо таквих покушаја), можемо ли наћи чвршћу и рационалнију него ако претпоставимо ово: састављач глагољице одлучио се да Словенима састави такво писмо које ће он лично о д м а х моћи писати брзо и ефикасно, својим рутинираним потезом, и које ће моћи читати брзо и лако, са предикаонице, онако како доликује човеку који проповеда и који је поред осталих јелинских мудрости учио и реторику? Колико је ово последње важно или неважно сваки старословенист најлакше ће проверити ако се присети колико му је времена требало док почне брзо и течно читати глагољски текст и колико би разлике било кад би графеме биле идентичне његовом властитом рукопису.

**ГРЧКО · ХИПОТ. ПРОТО- · ИСТОП.
ПИСМО · ГЛАГОЉИЦА · ГЛАГОЉИЦА** Т64'

А 1. A A · +: * * * * * 2. A: A · +
kuj.I

Б 1. M+U (MB): M: M kuj.II 2. M+U = M: M eyx.

В 1. u (< u β B), u: u u: u 2. u, u, u: u: u

Г 1. Γ: Γ: Γ: Γ: Γ: Γ 2. γ γ γ: γ: γ

Δ 1. Δ: Δ: Δ: Δ: Δ 2. Δ: Δ Δ

Є 1. * * * * * (cf. f. f. f.): * * * * * пресл. kuj.I kuj.II

Ж 3+6: * * * * *

З 1. d+z: * * * * * 2. Δ+z: * * * * * пресл. 3. d+z: * * * * *

З 1. z: * * * * * 2. z: * * * * * eyx., f

И i i: * * * * *

Н 1. H * * * * * 2. h h: * * * * *

П 1. γ+√ (rθ): * * * * * 2. (γ+) * * * * * пресл.

К 1. K k: * * * * * 2. k: * * * * *

Л 1. λ λ: * * * * * 2. λ: * * * * *

М 1. M: * * * * * Мак.л. 2. M: * * * * * 3. M: * * * * * пресл.

Н 1. N N N N: * * * * * 2. N: * * * * *

О o: o o: o

П 1. Π π: * * * * * 2. π: * * * * *

Р 1. P: * * * * * 2. P: * * * * * 3. P: * * * * *

С 1. C. A: * * * * * 2. C: * * * * * (cf. f., пресл. f): *

D. e. f. h. i. k. l. m. n. o. p. r. s. t.
 D. e. f. h. i. k. l. m. n. o. p. r. s. t.
 D. e. f. h. i. k. l. m. n. o. p. r. s. t.

КОЛОНЕ		3. значење	d. тесн. укупљани (скра.)	2. знач. на словенск. епигра.	2. Епигра. бичинск. и алт. Срема
a.	в	в	в	1. метр. варијанта. Форме: 1. цитрафика IX б.	3. Епигра. Сарајевска, Бунар. кодекс, Остр. Јеванђеље
b.	мн	мн	мн	2. из охридског епигра.	
c.	мн	мн	мн	3. метр. варијанта. Форме: 1. цитрафика IX б.	
d.	мн	мн	мн	4. метр. варијанта. Форме: 1. цитрафика IX б.	
e.	мн	мн	мн		
f.	мн	мн	мн		
g.	мн	мн	мн		
h.	мн	мн	мн		
и.	мн	мн	мн		
j.	мн	мн	мн		
k.	мн	мн	мн		
l.	мн	мн	мн		
m.	мн	мн	мн		
n.	мн	мн	мн		
o.	мн	мн	мн		
p.	мн	мн	мн		
q.	мн	мн	мн		
r.	мн	мн	мн		
s.	мн	мн	мн		
t.	мн	мн	мн		
u.	мн	мн	мн		
v.	мн	мн	мн		
w.	мн	мн	мн		
x.	мн	мн	мн		
y.	мн	мн	мн		
z.	мн	мн	мн		

П Р И Л О З И

1. О грчком курзиву

Под курзивом у овом раду подразумевамо различите видове убрзаног, неунцијалног писма, што не искључује калиграфски третман. Разлика је начелно у томе што се унцијал више црта него пише, јер углови и нужност подизања пера онемогућују нормалан ток потеза. Као даљи степен убрзавања имамо спојено писање више графема, везани курзив. Два је, дакле, задатка имала да реши писарска пракса у никад потпуно задовољеној тежњи брзом писању: једнопотезно писање појединих графема (што значи избећи не само цезуре него и ортогонално скретање дуктуса) и међуграфемско континуирање, везање графема.

Читава еволуција грчког курзивног писма мотивисана је углавном решавањем ових задатака, као и уступцима нужности да се очува читљивост и тежњи да не дође до превеликог удаљавања од унцијала. Оба задатка решавана су напоредно, при чему је испрва више могућности пружало међуграфемско везивање него континуирано писање појединих графема (јер ово друго подразумева измену облика слова). Штавише, спајање графема често је појачавало дисконтинуитет у границама једне графеме, појавила се унутрашња цезура у низу слова (*e, s*, неким типовима *m, p*), а сложено везивање водило је полиморфији појединих графема, слабој читљивости и практичној немогућности сваке калиграфске стилизације.*

Овај својеврсни хорсокак решен је формирањем тзв. минускула, калиграфског (књишког) курзива (узорци K и L у таб. 6). У овом типу задржане су позитивне тековине старијег курзива у погледу облика појединих графема, отклоњен је дисконтинуитет унутар графема (једнопотезно *e, p* и др.), али је плаћена цена одрицањем од неких типова међуграфемског везивања, које је често сведено на формално додиривање линија.

У ствари је и старији брзи курзив (узорци J и M) још далеко од савршенства у погледу способности везивања, стварног континуираног

* Ову еволуцију илуструје (пored таб. 2) наша табела 6 — узорци A-J, где у старијим узорцима видимо примере моноаксијалног везивања, које постепено еволуира у биаксијално. Коначне резултате тога развоја илуструје узорак J у истој табли, такође узорак M у таб. 7; исп. и схеме узорака J и M у таб. 8. Узорци A-I и L узети су из поменуто Томпсонове књиге, узорци J и K из „Књиге о књизи“ Ј. Кулунџића, док је узорак M узет из прилога В. Гартхаузена у Јагићевој Енциклопедији словенске филологије 3. И ове моје напомене о еволуцији грчког писма у ствари су извод из анализе коју тамо даје Гартхаузен, који је изванредно схватио еволуцију грчког писма и њене мотиве.

писања. Низ веома фреквентних графема не може се удесно спајати (o, n, i , омега, r, f), доста је дводелних графема (e, p, t, s, h), а висока стабла i, k, l такође отежавају стварно везивање. Сасвим је, према томе, вероватно да је писарска пракса и даље тражила начине убрзавања писма и континуирања дуктуса. Један резултат те тежње претпостављамо да је у бази глагољице.

У ствари, у нашем обрасцу М, који Гартхаузен назива „ужасажушчим“ обрасцем деградације грчког писма, налазимо низ елемената који нас приближавају нашој бази глагољице, „Константиновом курзиву“, и која можда сведоче да не би ни било никаквог проблема генезе глагољице кад документација из тога доба не би била тако оскудно сачувана (посебно за пословно, некалиграфско писмо). Тако налазимо s које је, претварајући сувратни потез и горњу црту у петљицу, у ствари прешло пола пута између стандардне минускулне „сигме“ и глаг. фигуре „слово“; низлазно писано „ро“ најлакше би постигло континуирање са следећом фигуром спуштајући петљицу, попут глаг. „рџци“; многобројне варијације „епсилона“ дају нам готово неограничене могућности комбиновања вокалских лигатура; посувраћање краја низлазне дијагонале „хи“ омогућује да не мењајући пут пера (него само не дижући га са хартије) дођемо до глаг. „хер“ — и још би се таквих детаља могло наћи.

Посебно је значајно да се у овом рукопису (а и у неким примерима развијеног „минускула“) виде неки елементи које можемо разумети као почетак формирања „фибула“ (иницијални лук v, g, y , финални лук n, u, d , интерне петље a, o, t и др.). Нарочито је информативан полуиницијални натпис из истог текста, који сведочи о интензивној узајамности курзива и унцијала, посебно сведочећи обликом „ипсилона“ како по пореклу везивни елементи постају интегрални део фигуре. На жалост, сасвим ограничени узроци визант. курзива које имам не допуштају да проверим како се понашају слова у психол. изолацији (испред и иза псих. цезуре, у разним типовима верзала и сл.). Таква провера могла би показати колико је одмакао процес уопштавања факултативних, по пореклу везивних елемената и претварања нормалних, непосредних веза у тексту у псеудолигатуре (тј. некадашњи везивни елемент схваћен као интегрални део фигуре, а његов изостанак као редукција). Позитиван налаз у овом правцу могао би значити да је сам прелазак на изоловано писање, типично за глагољицу, потенцирао периферне елементе.

Иако је сасвим кратак, узорак Ј сведочи да тип писма у узорку М није индивидуални манир писара, него широко примењивани стил; посебно је занимљиво да овде имамо пример нагнутог f (у лигатури са ипсилоном).

a.	b.	c.	d.
+0- a. a. a. a.		a.	Handwritten Cyrillic script
+0- u. u.		В	Handwritten Cyrillic script
+0- y. y.		Г.	Handwritten Cyrillic script
+0- d. d. d.		Д.	Handwritten Cyrillic script
+II- e. e. e. e. e. e. e. e.		Е.	Handwritten Cyrillic script
+0- z. z. z. z. z. z. z. z.	z. z. z. z. z. z. z. z.		Handwritten Cyrillic script
+III- h. h. h.		И.	Handwritten Cyrillic script
+0- v. v.			Handwritten Cyrillic script
+0- i. i.		И/И	Handwritten Cyrillic script
+0- k.		К	Handwritten Cyrillic script
+0- l. l.		Л	Handwritten Cyrillic script
+0- m. m.			Handwritten Cyrillic script
+0- n. n. n.		Н	Handwritten Cyrillic script
+0- o. o. o.		О	Handwritten Cyrillic script
+II- w. w.		П	Handwritten Cyrillic script
+0- p. p. p. p. p. p. p. p.		Р	Handwritten Cyrillic script
+0- s. s. s. s. s. s. s. s.		С	Handwritten Cyrillic script
+II- t. t. t. t. t. t. t. t.		Т	Handwritten Cyrillic script
+0- z. z. z.		У	Handwritten Cyrillic script
+0- f.			Handwritten Cyrillic script
+II- x. x. x. x. x. x. x. x.	x. x. x. x. x. x. x. x.		Handwritten Cyrillic script
+0- w.			Handwritten Cyrillic script

a. способност безизања	▲ елементи формирања "фидула"
b. фигуре	■ деопозитне фигуре
c. полуцирцил (15-16. ред.)	▲ стојни узлови
d. рукопис (редови 9-13, 17-19 - реставрирани)	

M. ТЕОЛ. ТЕКСТ ИЗ VIII-IX В. Т87

J. ρ α λ ω μ ε ρ η ν τ η π ρ ο β ο δ ι κ α κ ε ρ χ ν
 ρ α λ - γ - ο μ - ε - η ν η ν τ - η τ - ο γ - ς - ρ ς δ - γ - η ν η ν ε - ε - ι χ - γ
 α ν ρ χ η γ τ η κ α τ ω ω χ λ ο ν ι α ς ς
 Α - Ι Γ - Α - Ρ Φ - Υ - Χ - Α - Ι Τ - Η Κ - Α Τ - Ο Υ - Π - Ο Χ - Θ - Ο Ι Α - ς (και)
 ο λ ο τ ο ς ε ρ κ η τ η ς ε ρ ο ρ τ ο ι ο ι
 ς - κ - ο τ - ο - γ - ς ε - ι ρ κ τ - η - ς ε - ζ ε - λ - γ - ο ν τ - ο ο ι ο ν
 δ ο τ ω λ α β η ρ ο μ ε τ η ω κ ρ ι ω π ε ρ ο ι α τ α
 Δ - Η - Τ - Ω Κ - Α - Θ - Η Γ - Ο Υ - Μ - Ε - Ν Ω Κ - Ρ Ι Ω Τ - Α Π - Ρ - Β - Α Τ - Α
 α ρ α λ ω λ ω
 * ς - γ - η ν α κ - ο λ - ο γ
 ΣΧΕΜΑ ΥΖΟΡΑΚΑ J. Η Κ.

M. κ ρ η μ ο μ ε ν τ η τ η κ α κ τ η ω ς ο ν α ρ δ ω ς ς
 Τ - ε - μ - η ν ς μ - ε - η η ς η τ - η η δ κ τ - ι ς - τ - ω ι (και) ς - γ - η δ - ι - δ - ι ω ι κ ω ς
 μ ο ο τ ω ι τ ρ ι α δ υ μ ε τ η ν ε ρ ε τ η ς ο ς η
 Μ - Ο Ο Υ ς - Ι Ω Ι Τ - Ρ Ι Α - Η Μ - Ε Τ - Α - Γ - Ε - Ν Ε ς - Τ - Ε Ρ Α - ς - Τ - Η Ν Ο ς Η
 κ τ η κ η ε ρ ο ο ς τ ο ς φ ν δ ω ς ε ς ε ρ μ ε
 Κ Τ - Ι ς - Τ - Η ς Η Ε - Τ - Ε Ρ Ο Ο Υ ς - Ι Ο Υ - Φ Υ - ς - Ε - Ω ς ε ς ε ς Η ς Α - Ε - Ρ Ο Μ - Ε
 ν κ ς τ ο ν α ρ ι τ η ε ν α κ ρ ω α κ ο τ ω ς τ λ ω
 Η Η ς (και) Τ - Ο Ν Π - Ε - Ρ Ι Τ - Η ς Ε - Ν Α - Ν Δ - Ρ Ω - Π - Η ς - Ε - Ω ς - Τ Κ - Υ
 λ ο ρ η α δ υ α π ρ ο φ ο ν ο λ ο μ ε ν ς τ η μ ω δ ο ς
 Λ - Ο Ρ Ο Ν Δ - Δ Ι Α - ς - Τ - Ρ Ο Φ Ο Ν ς - Ω Ζ Ο Μ - Ε - Ν (και) Τ - Ι Μ - Θ - Ε - Ο ς
 ς ο δ ο ρ ο ς ο τ η ς κ α ς κ η ς α ς ς ο ς α τ ω ς
 Δ - Ε Ο Ε - Λ - Ο Υ - Ρ Ο ς Θ - Τ - Η - ς - Α - Λ - Η - Θ - Ε - Ι Α - ς - Ε - Χ - Θ - Ρ Ο ς ς ς ς
 ε ν τ η γ ρ α φ η ς τ η π ρ α π η ε α ς τ η ς π ρ
 Ε - Ν Τ - Η Ι Γ - Ρ Α - Φ Ε - Ι ς - Η - Ι Π - Α - Ρ Α - Υ - Τ - Ο Υ Ε - Ι ς - Θ - Ο Λ - Η - Ι ς
 μ ε ν τ α τ η ν κ α ς μ ε τ α δ α τ ρ ο μ ε ν τ η ς ς
 Λ - Ε - Ο Ν Τ - Α - Τ - Ο Ν Β - Α - ς Λ - Ε - Α Δ - Ι Α - Τ - Ο Υ - ς - Ε - Ν Τ - Ι Α - ς - Ι Ο Υ

2. О реконструкцији алфабетског низа

У односу на наше хипотезе, ред графема у „грчкој секцији“ престаје бити произвољан и субјективан, и просто проистиче из доследности примене грчког алфабетског реда. Сложеније је, међутим, питање редоследа у „словенској секцији“. Претпоставке које су у складу с нашом теоријом виде се у тб. 9 и 10. Додајмо овде још неке напомене.

За питање „ђерва“ у Конст. азб. молитви биће несумњиво исправно о јашњење Дурновоа. Ту је текст накнадно прерађен у средини која није разликовала *з* и *џ* и где није употребљаван „ђерв“; прерађивач се при томе трудио да што мање наруши оригинални текст, комбинујући нову верзију од датих елемената (в. тб. 9); уосталом, забуна „ђерв“: *Л* могла је имати и графичку мотивацију (сличност протоформе „ђерва“ са грч. курзивном ламбдом). Условно прихватам и реконструкцију почетка стиха као „*Д lētъ*“, јер се не налази одговарајући грцизам који би почињао умекшаним *g*. Могло би се помишљати и на речи које почињу „тхетом“, али ту изгледа да нема погодних могућности (по значењу би одговарало „*theatos*“, али ту немамо словенске позајмице). Према томе, молитву треба везати за Константина Презвитера, а не за Константина Филозофа.

За 26. графему глагољице изгледа да су сведочанства у корист некаквог „*pe*“ несумњива. У складу са графичком логиком Константиновог алфабета, најлогичнија је веза са јеврејским „*pe*“ (словенски народни изговор грчког *f*?), тим пре што је и бројна вредност „слична“ („*pe*“ и „*cade*“ су код Јевреја 80 и 90, а у глагољици су ту вредности 800 и 900). Иначе је прелаз са грчке секције на јеврејску допуну логичан, једно због ауторитета јеврејске културе, а друго због изв. сличности јевр. и грч. алфабетског низа.

Што се тиче проблема „*šb*“ („*šb*stvъe“ и сл.), ту не би било логично претпоставити Ћирилову лигатуру *ŠT* (са том структуром), јер он модификације смешта испред а не иза главног знака. Ако је он на том месту имао неку графему, она се вероватно заснивала на коптском „*шеи*“ (мека варијанта слов. *š*, или меки рефлекс прасл. *ɫ*?); позајмљивање из коптског фонда није нелогично, јер је коптско писмо само проширено грчко. Ако је, пак, „*šb*“ млађа попуна, оно би могло значити и *ŠT*.

Пауколико *h* („*hl*“) није вероватно имало места у Константиновој азбуци. У складу с нашим хипотезама, његова фигура може се објаснити и као лигатура *HL* (в. тб. 4 и 5), коју би каснији састављачи алфабетара смештали према нахођењу.

Што се тиче места стиха са „hvalŕ“ (скраћ. можда „hlŕ“) у азб. молитви, оно апсолутно не одговара једној сугласничкој графемџ. Преће бити да је ту био низ паралелан мнхенском глаг. алфаветару (тј. јер-јат-јор), где фигуре практично не остављају места за друкчију идентификацију („јор“ има сасвим блиску паралелу у преславском азб. низу). У складу с нашом претпоставком о структури (ОЕ), „јор“ на том месту није нимало неочекивано: стоји као почетак *o*-лигатура и на логичном месту у низу *e*-лигатура. Стихове у азб. молитви требало би, сходно томе, схватити као два и-стиха, који репрезентују полугласнике.

Мотиви такве симболизације могли би бити фонетски (мекоћа и тврдоћа наредног слога); евентуално и графички: *i* у првом стиху као први део лигатуре *ь* (IE), а *i* у другом стиху као варијанта најчешће везана са *ъ* (у комбинацији „јери“). Наиме, у првобитној, Константиновој ортографији *i* (грч. иота) представљало је главну, необележену варијанту, док је *i* (ита) имало специфичну, обележену функцију. Касније је овај однос потпуно преокренут. Преокрет је изазван у суштини подновљеним грчким утицајем. У грчком „иота“ није, додуше, споредна, али јест обележена варијанта (употреба у дифтонзима, у секвенци *io-*). Подновљени грчки утицај донео је и елементе етимолошког писања у грчким именима (да ово није у Константинов принцип, види се из искључења „пси“ и „кси“, којих нема у његовој глагољници), а почетак ових промена можда би се могао везати за тренутак превођења пуног јеванђеља (четворојеванђеља). Изгледа да је варијанта „иота“ најтеже продрла у графему „јери“ („јори“), што је природно, с обзиром на њену фактичку једнофонемну вредност; можда је у коначној преради и ове графеме битну улогу одиграла напоредност с ћирилицом, где је била обична лигатура „јер“ („јор“) + *иѡа*, па је преполовљена ита могла бити схваћена као иота. Константиново ортографско диференцирање вокалских варијаната имамо још у *o*: *omega*, док би нас тражење тога код других вокала одвело у сувише произвољне претпоставке.

Смештај јата логичан је ако га схватимо као проширење комбинације у *ь* (*ie* + *a*, *ie* + *a*), или уопште ако у њему идентификујемо *i*; на тај начин имали бисмо доследну логику примене грчког алфаветског реда у читавој вокалској секцији, све до назалног знака. Што се тиче овог последњег, ако бисмо га схватили као прост дериват *n*, једва да би могао добити посебно место у протоазбуци; схваћен као лигатура *a(e)n*, он оправдава посебну позицију, као вокалско-консонантски спој.

Но ма како била чврста логика Константиновог азбучног реда, она није издржала дуго, пре свега зато што није била сасвим у складу са

фонолошком логиком, а графичка логика морала се изгубити губљењем прозирности структуре фигура. Јерови су логично тежили заједничком месту, фонеме *y, e, o, j* тражиле су место у систему, неодржив је био у грчком суседству бројни систем различит од грчког, грцизми нису трпели „барбаризацију“, тј. одступање од етимолошког писања; укратко, било је неизбежно да дође до процеса о којему сведочи Храбар („*postrajajotъ i ješte*“). Са тим променама понешто из старијег наслеђа постало је и просто нејасно. Тако је могао изгубити мотивисаност и стих „*I h(va)lq vъzdaјo Troici vъ božьstvě*“ и везати се за псеудографему „*hl*“.

Промене су морале утицати и на представу о броју графема словенске азбуке. Пошто је грчко писмо у целини примљено у словенски графички фонд, онда се морало узимати да „*po činu grčьskьhъ risъmenъ*“ има 24 слова, док их код Константина није могло бити толико. Напротив, „*po slověnъstěi gěči*“ је изгледа и код Константина било 14 слова, па су се састављачи алфабетара трудили да та два броја одрже, прибегавајући различитим комбинацијама.

3. Наше хипотезе у светлости најархаичније словенске графике

Материјалну, фактографску основу на којој се заснивају наше анализе представљају пре свега, поред споменика грчког писма, класични старословенски споменици и писмо у њима, а то значи подаци практично читав век и по каснији од постанка словенског писма, које је кроз тај период могло битно замаглити првобитне форме и нарочито логику дуктуса. Отуда је разумљиво што најстарија словенска епиграфика, посебно из цркве у Преславу, са узорцима писма који су у неким случајевима временски ближи Константиновом добу него нашим класичним споменицима, заслужује да се узима као посебан фактор у истраживању генезе словенског писма.

На жалост, преславска епиграфика не само што је очувана у сасвим кратким узорцима, него је и веома оштећена, тако да у реконструкцији форми мора остати доста хипотетичног. На основу објављених фотографија стиче се ипак утисак да је обрада коју је дао И. Гошев објективна, мада на снимцима не успевам да видим све детаље које он реконструираше. (С друге стране, рекао бих да се у форми *s* у имену Борисовом (уп. схематски приказ у нашој тб. 11,а) јасно види унутрашња петљица на почетку стубића слова, коју И. Гошев не приказује у својој реконструкцији). Генерално узет, преславски материјал даје важна сведочанства за нашу тему, или бар отвара низ питања, како конкретних, тако и принципијелних.

„*ејсилон*“ — „*есѿ*“. Директно сведочанство, релевантно за испитивање рефлекса епсилона у слов. писму имамо у писању Симеоновог имена (тб. 11, с-d). Два пута потврђено *e* у ствари је веома сродно са нашом хипот. глаг. протоформом, која се од њега суштински разликује само брзином писања и правцем прилазног потеза. Заједно са сродним *e* у старијем монооксијалном курзиву (в. типове *i-j* и *f-h* у тб. 2): доњи угао + узлазна спојница + горњи силазни лук, као и са епсилоном сведеним на две петље у брзом виз. курзиву (где принципи монооксијалног континуирања долазе до изражаја у везама у којима улазни и излазни потез имају исти ниво) — преславско *e* даје нам реалну основу за нашу протоформу. У складу с нашим хипотезама, индиректно сведочанство о писању *e* дају нам и ликови јерова и јата (в. ниже).

„*сигма*“ — „*слово*“. Писање *s* у имену Симеоновом и, поготово, Борисовом, такође унцијална сигма са троуглићем доле — омогућавају да се у глаг. „слово“ троугао идентификује не само као рефлекс брзог писања дводелне курзивне сигме, него и као рефлекс калиграфског мотива. Занимљиво је да је у Симеоновом имену писање *s* несумњиво низ-

лазног смера, док га је у Борисовом имену природно схватити као узлазно. Генерализовано, то значи да у реконструкцији протоглаголице треба рачунати и са варијацијама у писању појединих слова, о чему обилно сведоче споменици грчког брзог курзива; међутим, сагласно зрелости и системској довршености хипот. Константиновог курзива, у њему не би требало очекивати толико варијација и нестабилности форми колико видимо нпр. у нашем узорку на тб. 7, али их не треба ни искључити.

Јерови. Положај доње петљице јера у односу на *s* у Борисовом имену, као и леви продужетак доње петљице (рефлекс континуанте) у лику „јора“ у алфабетару, упућују на узлазно писање ових фигура, што уноси много светлости у проблем односа разних ликова ове графеме. Нарочито је драгоцено што лик „јора“, са сасвим блиском паралелом у Минх. алфабетару, сведочи о томе да се дијакритично *o* писало накнадно, после основне *e*-фигуре, и да је од њега полазила континуанта ка следећем слову. Одговарајућа сведочанства о „јеру“ (*ь*) нису тако поуздана; намеће се чак питање није ли код *ь* раније дошло до спајања дијакрит. знака са доњом петљицом (и низлазног писања основне фигуре) и није ли у томе корен диференцирања ћирилских знакова (*ь-ъ*).

Проблем њроѡѡѡѡѡѡ њѡѡѡѡѡѡ. Тек нам преславска и друга старија епиграфика обухваћена Гошевљевој студијом открива сву сложеност утврђивања протоформе јата. Док би се форме из класичних споменика (не само глагољске него и ћирилске) могле успешно изводити из прототипа који је претпоставио Бељајев (грч. минускулно *e + a*), докле Гошевљеви типови никако не воде таквој протоформи, а рекло би се да и начелно онемогућавају извођење свих форми јата графичким путем из једног прототипа. Као релевантне могли бисмо поменути ове моменте:

— леви стубић сувише је развијен да би се могао сматрати калигр. ресицом;

— касније ћирилско јат верно асоцира структуру *ь +* (глаго.) *a*;

— место у алфabetу најлакше се објашњава ако јат схватимо као проширену исту комбинацију коју имамо у *ь* (при чему би знак *a* био једино логично проширење), или ако у његовој структури идентификујемо „иту“;

— леви продужетак петљице може се схватити као прилазни потез, који полази од претходног и-знака, или пак непосредно од континуанте, што упућује на узлазно писање основне фигуре (на везивни ка-

рактер ове линије нарочито јасно упуђује преславско спојено написано $v\check{e}$);

— рачвица на врху стабла можда није украсна, него рефлекс горње петљице e одн. v ;

— ако леви стубић идентификујемо као и-знак, било као „иоту“ (развијенију него код v због друкчијег редоследа писања и континуирања) било као стубић курзивне „ите“, онда бисмо структуру могли схватити као: и-знак + е-знак + a у облику крста;

— класично глаг. јат једва да је изводљиво из такве протоформе, али би се у његовом лику могли видети елементи који асоцирају исту структуру, само у „транскрипцији“, унцијалном метаграму, па се намеће питање не спада ли та транскрипција у оно *изналажење и јаснијих ликових слова него како их је изумео мудри Кирил*, што житије приписује Клименту;

— намеће се и питање да ли је блискост форме глаг. јата и (ћир.) „ја“ пука коинциденција, без палеографског значаја, или је тиме олакшана рана појава овог члана јотационог система (најпре у непосредном диференцирању према суседном правом јату, сагласно правилу које су у Енинском апостолу уочили К. Мирчев и Хр. Кодов).

Појаве у везивању слова. Ортогонално или слично скретање дуктуса за брзину писања исто је што и цезура, тј. заустављање кретања пера. Курзивација таквих елемената у начелу је тројака: а) овална, какву видимо у претварању троугласте „делте“ у овалну минускулну, или у лат. полукружно мајускулно D; б) оштроугла, изоштравање угла (мање застајања изазива промена кретања пера за 180° него за 90°), о каквој сведочи нпр. лат. курзивно z ; с) комбинована — помоћу петљице, фибуле — какву видимо у лат. рукописној мајускули L, D и др. Писање Симеоновог имена у преславској графици као да нас ослобађа тражења тако удаљених аналогија, јер се фибуле виде као доминантни манир.

Факултативни изостанак петљице на десној ножици m у писању Симеоновог имена (тб. 11, d: c) упуђује на једну појаву коју можемо пројцирати и на Константинов курзив. Наиме, у појединим секвенцама могли су изостајати секундарни периферни елементи слова, формирајући псеудолигатуру, у ствари реликт раније простије форме. С обзиром на веома обимну примену лигатура у грчкој графици, могамо претпоставити да их је било и у Константиновом грчком курзиву; за хипот. везану глагољицу могло би се претпоставити да су лигатуре (текуће, техничке) више избегаване, јер су ту имале улогу релевантних графема.

Проблем века курзивне глагољице. Кратко речено, у складу с нашим хипотезама могуће су две крајње претпоставке.

1) Потреба за писмом које се неће идентификовати као грчко наметнула се са самим почетком подухвата. Константин је, из практичних разлога, конструисао такво писмо просто декурзивирајући и нормирајући свој властити брзи рукопис. Курзивна глагољица била је, дакле, ограничена на личну Константинову употребу, уз евентуалну нешто ширу интерну примену у Мисији.

2) Графичка оригиналност била је у почетку ирелевантна, у питању је био језик и њему адекватно „устројеније“ писма. Константин пише својим курзивом (можда и Методије својим) просто због брзине. Оних наводних 40 месеци у Моравској баве се превођењем и другим задацима и нужностима свог програма, а мање графиком и њеним нормирањем. Пут у Рим и смрт Константинова мењају ситуацију; враћајући се, Методије коначно нормира глагољску графику на основу Константиновог рукописа (само је теоријска могућност да је то Методије урадио на основу сопственог рукописа), што поред разумљивих емотивних може имати и два практична мотива: везање писма за Кирилов ауторитет (признат и у Риму) и давање оригиналног, негрчког лика словенској графици.

Историјска логика можда би нас пре упућивала на прву могућност. Међутим, неке појаве у преславској графици као да сведоче у корист друге алтернативе. Тешко се, наиме, отимам утиску да је секвенцу *ъ* у имену Борисовом (а сличне асоцијације изазива и двапут написано Симеоново име) писала рука човека којему је била у свести могућност континуираног писања глагољице; и фигуре глаг. *ъ* и *ѣ*, са својим прилазним потезом, као да су тек истргнуте из везаног писма, изрезане са наше континуанте. Имам такође утисак да је у архаичнијим глагољским фигурама толико педантно очуван рефлекс непосредног дуктуса, да је такву верност лакше схватити као пресликавање неприкосновеног узорка него као Константиново нормирање; очекивало би се, наиме, да се човек који декурзивира властити рукопис слободније односи према њему, дајући места и свом апстрактном моделу а не само његовој реализацији.

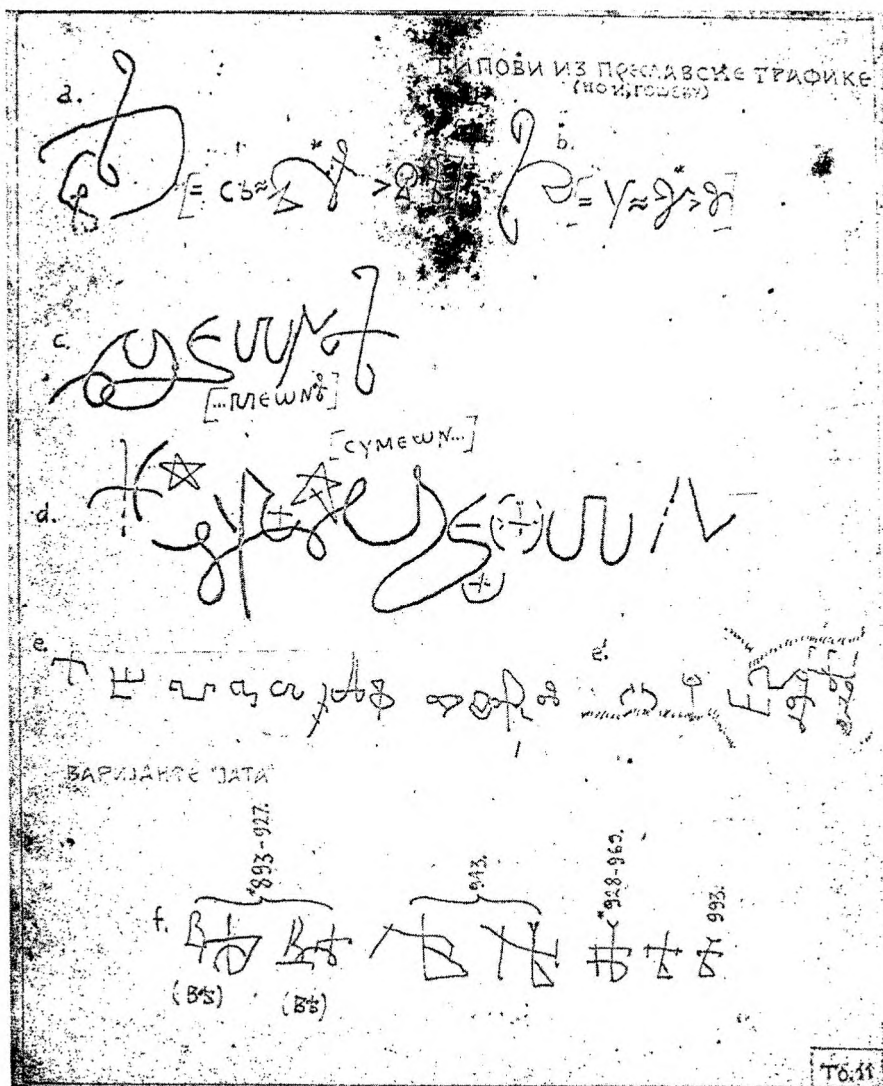
Пишање мейаграма. Поред поменутих момената у рефлексима јата, за фигуре назала какве налазимо у књизи И. Гошева још одређеније се може рећи да се не могу свести на заједнички именитељ са глагољским назалним знаком, осим можда ако их схватимо као метаграме, унцијалне паралеле глагољског знака (в. тб. 5).

Увођење појма метаграма у методологију истраживања генезе словенског писма не морамо ослањати само на ове две графеме. Пре свега, ортографска (а не само калиграфска) пракса свих видова византијског писма укључује и повремену употребу верзала, нарочито иницијалног, на почетку тематских или др. целина, па је практично извесно да је тако поступао и Константин. У таквом положају слова су углавном поштеђена аутоматског утицаја система (у нашем случају монооксијалног), а по стилу писања теже унцијалу, што значи да је у нашој протоглагољници могло бити и „полуглагољских“ или и неглагољских верзалних слова. На могуће трагове те појаве указују наше претпоставке у тб. 5 (колона D). Није искључено да је тога у ранијој глагољници било и више, па да је временом потиснуто, утицајем курента, а можда и тежњом „чистом“ писму, избегавању праксе која се могла схватити као мешање двеју азбука.

Ако је изложена претпоставка тачна, то би значило да је глагољица имала још један мост према ћирилици: свој сопствени верзал, са елементима унцијалне транскрипције нормалног глапољског писма.*

Миџар Пешикан

* Књига И. Гошева са старом епиграфиком, а такође издање и коментар Енинског апостола (К. Мирчев — Хр. Кодов: Енински апостол — старобългарски паметник от XI век, Софија 1965) тражили би и детаљнији приказ и указивање како на сама сведочанства тако и на значајне закључке које извлаче аутори. — Као објашњење и извињење колегама који су добили копије једне раније верзије овог мог рада, послате као садржај реферата за конгрес слависта, треба да кажем да ми је књига И. Гошева дошла до руку накнадно (раније сам о њеном садржају имао само податке из друге руке). На основу ове књиге и неких критичких запажања којима ми је помогао Павле Ивић знатно сам модификовао своје раније закључке о односу глагољице и ћирилице (практично одустајући од предлагања директних објашњења пута од глагољских до ћирилских графема и замењујући то простом конфронтацијом података који би могли бити релевантни, в. тб. 5).

Резюме

Митар Пешикан

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СЛАВЯНСКОГО ПИСЬМА

I

Греческое письмо исторически сформировалось как унциал, формы которого почти без изменения сохранены в средневековом кирилловском уставе, а также как современные греческие (и кирилловские) прописные буквы. Всю последующую историю греческого письма можно определить как стремление к скорописи и стилизацию его результатов. Стилизация эта имела функциональный (облегчение чтения) и каллиграфический смысл.

Принцип стремления к курсиву можно определить так: сохраняя простоту и экономию начертаний (без сложных, многолинейных фигур), также сохраняя четкость письма (насколько возможно и схожесть с унциалом), добиться непрерывного и плавного письма, при котором перо не останавливается, не поднимается с „бумаги“, не повторяет уже написанную линию и по краткому пути переходит к последующей фигуре; непрерывность письма несовместима с прямыми углами, в то время как полное поворачивание хода пера ($= 180^\circ$) практически не прерывает почерк.

Но для этого нужно было коренное приспособление письма, переделка начертаний, а греческая история не создала благоприятных условий для коренных реформ графики. Поэтому курсивация греческого письма происходила стихийно, как постепенная эволюция, которая только приблизила греческую графику к желаемой, но никогда полностью не достигнутой цели, заключающейся в двух друг другу несколько препятствующих условиях: непрерывность начертания отдельных фигур и связь между ними.

Греческий античный курсив, известный благодаря сохранившимся образцам греческого письма в Египте (наш „александрийский“ курсив, см. таблицу 6 и типы букв на таблице 2), стремился к связыванию соседних графем больше, чем к непрерывности начертаний. Более того, связывание соседних графем приводило иногда к разложению некоторых начертаний, к возникновению внутренних цезур. Но связывание горизонтальных частей букв (верхняя линия Т, П, Σ, Γ, Ζ, средняя линия Е, Н), стремление наклонных черточек к горизонтальному направлению (в А, Δ, К, Λ, Μ), а также растянутость фигур (расширение начертаний

и сокращение их высоты) привели к особой системе письма, в которой бросается в глаза связь по одной оси (стоящей довольно высоко, так что в основном создается впечатление висящего письма).

Эта моноаксиальная система удерживается в греческом курсивном письме на протяжении многих столетий, но с течением времени письмо стремится к двухлинейной строке, в которой верхняя линия ясно сохраняет роль оси связывания („континуанты“), в то время как нижней линии присущ прежде всего ориентационный характер (нижняя граница строки, также выходное место наклонных, восходящих связей), а только иногда роль действительной оси связи.

Это уже процесс возникновения византийского курсива, в котором можно различать два типа (см. тб. 6—8): различные варианты скорого, делового курсива (сохранение связи между буквами, но вместе с тем и внутренние цезуры, многочисленные лигатуры, плохая четкость, невозможность каллиграфической стилизации) и каллиграфический, книжный курсивный стандарт, т. наз. минускул. В этом последнем типе устранено разложение букв, но вместе с тем уменьшена способность их связывания, которая и в скором курсиве далеко не абсолютная.

Наряду с этими процессами текло изменение формы букв (устранение прямых углов, включение связей в самую фигуру и т. п.), в результате которого греческий минускул резко отличается от унциала, вряд ли менее, чем глаголица от древней кириллицы.

2

Нет сомнения, что Константин-Кирилл Философ хорошо знал актуальный византийский письменный стандарт. Но не менее известно и то, что его графические образцы не ограничивались этим стандартом; ведь он получал свое образование не в продолжительной каллиграфической практике в каком-нибудь монастыре, а в самом центре эллинской культуры и ее сокровищ, где, в три месяца навывок грамматики, учился Омифору и геометрии, диалектике и всяким философским и другим наукам, к которым же и риторике и арифметике, астрономии и музыке и всяким прочим иллиническим хужожеством.

Нет также сомнения в том, что Константину в его учебной, библиотечной и другой практике пришлось не только встречаться, но и хорошо познакомиться с другими разновидностями греческого письма кроме унциала и каллиграфического минускула (все еще нового достижения греческой культуры, первый памятник которого сохранился из 835 г.), в том числе и с традиционным моноаксиальным курсивом.

Поэтому модели константиновского почерка мы можем искать в более древней греческой графике с таким же правом, как и в византийском актуальном стандарте.

И еще одно важное обстоятельство: нормы актуального стандарта обязательны для тех, кто пишет для других (например для переписчиков церковных книг), в то время как личность ранга и деятельности Константина Философа скорее нуждается в максимально скором курсиве, которым может для себя писать нужные тексты.

Короче говоря, *исходными формами константиновского личного курсива должны были быть, конечно, нормальные фигуры греческого письма (без строгих хронологических рамок), но вопреки тому его графический манер мог довольно резко отличаться от актуального курсивного стандарта.*

3

Наша теория о происхождении славянского письма заключается в следующем:

1) Закономерность расхождений нормальных греческих и глаголических („по чиню грѣчьскѣхъ письменъ“) форм можно определить следующей схемой:

нормальные греческие начертания,
приспособленные к требованиям максимального одноосного связывания и непрерывности почерка,
при чем прямые и им подобные углы превращались преимущественно в „петлицы“ („фибулы“) —
представляют собой основу глаголицы, т. е. константиновский личный курсив.

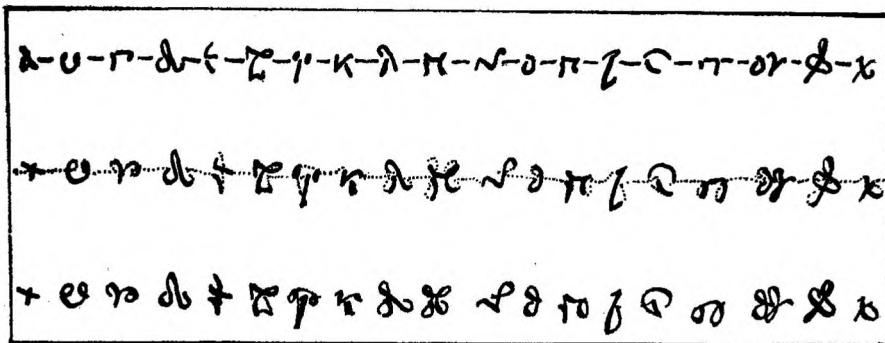

Схема системных соотношений греческих и предполагаемых протоглаголических букв

1	†...	Σ	Ϟ...	ν	ρ...	π	π'''	μ	μ...
υ	υ...	ι'	τ'''	ο	θ...	φ	φ'''	ζ	ζ'''
τ	τ'''	κ	κ'''	ι	ι'''	χ	χ'''	σ	σ'''
α	α...	λ	δ'''	β	β'''	Ϸ	Ϸ'''	ογ	Ϸ'''
τ	τ'''	ι	δ'''	ε	ε'''	ω		υο	ρ'''

Начертания греческих букв в начальной позиции как возможные прототипы глаголических форм

2) Согласно требованиям предполагаемой курсивной системы стилизация константиновских (т. е. протоглаголических) букв проводилась, так, что входные и выходные линии были практически на одном и том же уровне и стремились к горизонтальному направлению, формируя главную ось связи, континуанту письма (см. тб. 2, 4 и др.).

3) Данная курсивная система основывается на традиции, характерной для более раннего курсива, хорошо засвидетельствованного в египетских памятниках греческого письма (см. тб. 2 и 6).

4) Константиновское превращение углов в петлицы представляет собой закономерное последствие скорости письма, в той или иной мере присущее каждому курсиву; особенно интересны аналогии в преславской эпиграфике IX—X веков (тб. XI).

5) В отличие от стандартных типов, константиновский курсив повидимому был практически полностью приспособлен к очень скорому, непрерывному почерку.

6) Кроме еврейского Ц, Ш (и „ле“? и копт. „шеи“?), для графем „по словѣнстѣи рѣчи“ Константин создал нормальные лигатуры, принципы которых особенно ясно видны в Б, Ч, Ю (см. тб. 3).

7) В лигатурах, как в новообразованиях, нет добавочных петлиц. Следовательно, манер петлиц представляет собой характерную черту константиновского греческого курсива, а не явление, связанное с созданием славянского письма.

8) Конструкция азбуки обусловлена греческим, частично и еврейским алфавитным порядком (см. тб. 9—10).

9) Следовательно, если существовала курсивная протоглаголица, она, естественно, в той или иной мере была присуща константиновской практике. Дальнейшая ее судьба остается неясной; при анализе этой проблемы следует, может быть, учитывать и некоторые явления преславской эпиграфики (см. тб. 11).

Добавим еще, что некоторое место в нашей протоглаголице и некоторое значение в превращении греческо-глаголического письма в кирилловский унциал могли иметь и прописные буквы (в первую очередь инициальные), которые могли представлять собой своего рода транскрипцию (унциальные метаграммы) строчных протоглаголических начертаний (см. тб. 5; ср. также: И. Гошев, Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в., София 1961, 113 и далее).

*
* *
*

Автор считает, что многие явления глаголической графики становятся ясными в свете предлагаемой теории.

Глаг. **К**, нпр. в варианте одного из писцов Киевских листков, почти без изменений повторяет один из нормальных более древних прототипов.

Даже крючок на ножке глаг. **П** становится ясным в сопоставлении с очень близкими античными вариантами.

Глаг. **Т** отличается от самого обычного античного варианта практически лишь скоростью и непрерывностью написания.

Аналогию глаг. **О** можно найти почти в каждой скорописи, если *о* связывают и вправо и влево.

Наклонный вид глаг. **Ф** является закономерным результатом одноосного связывания.

В предполагаемой системе визант. курсивное **В** должно было получить петлицы, какие видны в глаг. **Б**.

Вполне закономерны петлицы как рефлексy прямого угла континуанты и отвесных палочек глаг. **Г**, **Д**, **Л**, **М**.

Угловатый вариант глаг. **З**, легко выводимый из „зеты“, не обладал, правда, большой скоростью написания, но это не имело значения для греческого курсива, так как эта буква встречалась лишь изредка.

Легко объясняются в данной системе глаг. **П**, **Г**, **Х**, **Оу**, **Р**.

В глаг. **Є**, для которого в греческом курсиве находим ряд родственных форм, вторая гориз. черточка вполне объяснима как след континуанты (сохранившийся и в начертании глаг. **П**).

Если греческую „иоту“ с двумя точками писать не поднимая пера с бумаги, результат будет именно глаг. **І**.

Любой грамотный византинец мог в некоторых вариантах глаг. **Б** узнать лигатуру **МВ**.

Не менее видна и логична структура ТШ в глаг. Ч.

Не трудно понять логику и, надеюсь, не трудно признать очевидность структуры УО в глаг. Ю.

Нет видных препятствий для определения глаг. Ж как ZΣ, S как ΔZ, ѣ как ОЕ, ѡ как ІЕ.

Если, наконец, остаются гипотетическими и неясными прототипы и пути развития глаг. Я, И, Ё, К, если в судьбе носовых остается довольно много загадочного, автору все же кажется, что и эти случаи хотя бы теоретически объяснимы и что остающиеся проблемы, так же как и возможные ошибки, отнюдь не опровергают предлагаемой системы.

В основе этой системы могла быть простая, но рациональная логика: автор глаголицы решил создать для славян такое письмо, которое бы он сам мог с р а з у легко писать и читать.

Содержание и аргументация наших гипотез видны и в прилагаемых таблицах.

ЈЕДАН НЕМАЧКО-СЛАВЕНОСРПСКИ РЕЧНИК — ПРЕПИС ЈОВАНА РАЈИЋА ИЗ 1741. ГОД.

1.

Међу мноштвом питања из историје српског језика и српске писмене културе, досада мало решаваних код нас, налази се и питање рукописних зборника. Посебно су занимљиви зборници из оне епохе када су се устаљене црквене традиције сусреле са оним што је почело пристизати из крајева са пробуженим сасвим новим интересовањима. Овде подразумевамо тренутак када је, истовремено са првим руским учитељима у XVIII веку, дошла к Србима и „новосхоластичка школа, заснована на хришћанском учењу, задахнута класичним хуманизмом и заталасана идејама просвећености“, како то дефинише Н. Радојчић¹, школа која је била намењена „средњим, првенствено грађанским слојевима“, према М. Сперанском². Треба подсетити на то да је рукописним зборницима XVIII века у Русији М. Сперански посветио читаву велику монографију³. Руски зборници, као целина, почивају, додуше, на нешто друкчијим традицијама и самим тим се развијају и у неким другим правцима. Та чињеница само увећава научну потребу да се подробније проуче и српски зборници тога времена, који су наставили само неке од руских токова, а друге продубили као своје сопствене. У литератури посвећеној нашем XVIII веку било је више говора само о песмарицама⁴.

¹ Н. Радојчић, Српски историчар Јован Рајић, Пос. изд. САН 204 (1952) 17.

² М. Сперански, К вопросу о русском влиянии в сербской литературе XVIII в., Труды Института славяноведения АН СССР 2 (1934) 27.

³ Посмртно издање: М. Сперански, Рукописные сборники XVIII века (1963, Москва) 1—267.

⁴ Уп. Т. Остојић и В. Ђоровић, Српска грађанска лирика XVIII века (1926, Београд). Касније М. Сперански, К вопросу о русском влиянии ... стр. 27—33. и наставак тог чланка (посмртно штампан): Сербские школьные вирши (из истории русско-украинско-сербских связей в начале XVIII в.), Труды Отдела древнерусской литературы 19 (1963, Москва-Лењинград) 404—413.

Постојали су и школски зборници, рађени по узору на исте такве зборнике настале у Русији по духовним семинаријама. Нашу пажњу је привукао управо један такав славеносрпски зборник из 1741. год., који се данас чува у Народној библиотеци СРС под бројем Рс 107. Његова је вредност још и у томе што га је својом руком исписао — како смо установили — Јован Рајић, тада дечак од четрнаест година. На насловном листу пише: Апофѳегмата сі естъ краткихъ вигіеватыхъ(ъ) и нраводѳчителныхъ(ъ) рѳчей книги три въ нихже различныѳ вопросы и ѳвѳѳты, житіѳ и постѳпаніѳ: пословиѳ (притчи) и бесѳдованіѳ различныхъ древныхъ філософѳовъ собраніѳ. Написа Јоанъ раинъ въ покровоб(огороди)чномъ училици, 1741 гѳ лѳта, М(ѳса)ца феѳрѳаріѳ 15=гѳ дна въ Карлов(цѳхъ). На л. 167. почиње састав са насловом: Лексіконъ немецкій и славено=сербскій. То је речник, који садржи око 1100 одредница.

Цела књига писана је једном руком.

Има више разлога што овај зборник са именом „Јоана раина“ атрибуирамо познатом Јовану Рајићу. Прво, зна се да је презиме Рајић писац добио непосредно према оцу Раји: његов се отац звао Радослав-Раја Јанковић. Могућност да се син Раје зове Рајин мислимо да је ван сумње, јер војвођанска презимена тог облика свакако и имају тај смисао, и било их је већ и у оно време: кум Јована Рајића звао се Марко Цвејин. Схватање речи „Рајин“ као присвојног придева (Рајин син) нарочито одговара детињем узрасту; евентуално би се тако могло објаснити и мало слово у потпису. Колебања презимена и каснији прелази посесивних облика у облике на *-ић* такође су позната појава. Бакон код кога је мали Рајић учио био је „Петар Рајков, који се касније почео презивати Рајковић“⁵; није искључено да би се могло утврдити и прелажење облика на *-ин* у облике на *-ић*.

Друго, претпоставка о томе да је Рајић (рођен новембра 1726. год.) преписао зборник у овом узрасту и у овом месту (Сремски Карловци) сасвим је реална. Из његове биографије је познато да је он у то време живео у Карловцима и да је већ од своје једанаесте године — и све до осамнаесте — помагао ђакону Рајковићу у вршењу дужности. Ову његову функцију Ј. Скерлић назива „полуучитељском службом“⁶, па је јасно да је и преписивање потребне лектире морало, између осталог, спадати у такво службовање. У време писања овог зборника Рајић је имао завршену словенску основну школу и вероватно нешто мало латинске

⁵ Подаци о Цвејину и Рајкову: Д. Руварац, Архимандрит Јован Рајић (1901, Сремски Карловци) 7—8; Н. Радојчић, о. с. 16.

⁶ Ј. Скерлић, Српска књижевност у XVIII веку (1923, Београд) 214.

средње школе Емануила Козачинског⁷. То је било доба после аустријско-турског рата 1737—1739. год., када је Петар Рајковић, по престанку рада латинске гимназије, остао једини учитељ у Карловцима (држао је „Малу словенску карловачку школу“), са амбицијама да одржи нешто од нивоа раније гимназије, чији је он и сам био ђак⁸. За Рајића се иначе зна, ако не по другом а оно већ по испомоћи код овог учитеља, да је од раних година био обдарен и вредан. Д. Кириловић на једном месту каже да није искључено да је он основну школу завршио за три године⁹. Уосталом, ту су и речи преписивачеве на насловној страни, о томе да је писање извођено „у покровобогородичном училишту“, а у училишту би, највероватније, могао радити само или учитељ или неко од ученика; једини тадашњи учитељ, међутим, звао се, као што смо видели, друкчије¹⁰.

Трећи је доказ, разумљиво, најважнији: поређење овог рукописа са оним за који знамо сигурно да је Рајићев указује на исту руку. Послужили смо се текстом „Камень вѣры ... из различнихъ книгъ вѣ кратцѣ собранное Іѡанѡмъ Райчемъ лѣта ѡбновленіѧ г(о)с(по)днѧ ѡфна гѡ м(ѣ)с(ѧ)ца марта кѣ вѣШпопрѡнѣ“ (данас у Архиву САНУ бр. 153/42), из године 1751, најранијим до кога смо дошли у Београду, писаним десет година после овог нашег. Сличност је евидентна, што треба да потврде и приложене фотографије. Каснији текстови писани Рајићевом руком нешто мање личе на ове почетничке, и то је сасвим разумљиво.

У овој студији осветлиће се истовремено две теме из нашег XVIII века: с једне стране, личност Јована Рајића у његовом најранијем досад познатом раду, уколико то дозвољава његов искључиво преписивачки удео, а с друге стране, изглед једног двојезичног речника тога времена, са славеносрпском и немачком грађом. У оквиру целог зборника индивидуални, истраживачки однос према језичким питањима примећује се, што је и логично, само у том речничком тексту; тај однос, наравно, није Рајићев, него првобитног аутора. Исписивач зборника као целине (Ра-

⁷ Н. Радојчић, о. с. 17. и д.; Д. Кириловић, Нови прилози проучавању Јована Рајића, Прилози за књ., јез., ист. и фолкл. 22, 198.

⁸ О школама: Р. Грујић, Српске школе од 1718—1739 г. (1908, Београд); К. Петровић, Историја српске православне велике гимназије карловачке, глава: Словено-латинске школе у Карловцима од 1728—1768 године (1951, Нови Сад) 1—25.

⁹ О. с. 198.

¹⁰ Све школе које су настављале традиције прве школе Максима Суворова називале су се покровобогородичним, према празнику који пада 1. октобра, када је почињала настава у њима. — В. К. Петровић, о. с. 8. Овде имамо једну потврду више за тај назив, из Рајићевог пера.

јић или неки претходник који је већ извршио компилацију) држао је пред собом предлошке различитих типова, и сви остали одељци имали су своје прототипове у руским оригиналима, док је речник сасвим сигурно састављен у Војводини.

Треба подвући да тај речник не представља у већој мери допринос самој науци о једном одређеном језику: ни о немачком језику оног времена, ни о славеносрпском, који ионако није био неки фиксирани језик, него је у детаљима варирао од случаја до случаја. Вредност речника је више у томе што наука о језику на њему може да додирне извесне досад мало или нимало осветљене проблеме: мађаризме, „европејизме“ у тадашњем српском говору, поред његових дијалекатских карактеристика, тип источнословенских, тј. јужновеликоруских, украјинских или белоруских трагова у славеносрпштини, тип немачког језика и правописа какав је тада био познат у Војводини, и др. Осим тога, из речника се сазнаје до које су мере тадашњи наши културни радници владали лексикографском логиком и вештином. Речник обавештава посредним путем о тадашњем схватању културних потреба, о интелектуалном профилу неких од прегалаца на пољу просвете — приљежних и понекад наивних. Овде се даје доста опширан опис овог текста управо због тога што се при његовој анализи филолошка димензија укршта са културолошком, помало и са психолошком; а рукопис потиче из епохе и из амбијента о којима иначе и немамо засад велики број студиозних обавештења.

Речник је састављен у првим годинама руских (одн. украјинских) школских акција у Војводини. Човек који га је правио морао је бити дошљак из јужног великоруског подручја, или са граница тог подручја према украјинском или белоруском терену; можда — Украјинац или Белорус, који је савладао великоруски. Његово порекло се препознаје у неким фонетским и морфолошким особинама које пробијају приликом писања славеносрпских речи, као и у самој лексици. У његовом писању, даље, јасно се очитује црквено школовање. Даље, о пребивању тог састављача у Војводини говоре не само општи србизми, него и прави војводинизми, што ће рећи извесни мађарски и немачки наноси, који су били прихваћени у српским говорима тих области, као и неки други детаљи. Најзад, што се тиче познавања немачког језика, које би приликом прављења оваквог двојезичног речника требало да дође до изражаја, оно је, изгледа, од свега било најслабије. Наш лексикограф је, пишући немачке речи, и то у ћириличној транскрипцији, правио многобројне грешке, врло је често те речи транслитерисао без вођења рачуна о изговору, мада је на мноштву места доказао да ипак познаје немачку артикулацију.

По неким знацима, о којима ће даље бити говора, познаје се да примерак који је пред нама свакако представља препис готовог речника, а не оригинални рад на тим странама или препис из сопственог концепта. Од преписивача потичу само неке евентуалне мање измене без принципског значаја, као и очигледне грешке, на основу којих се и доказује чињеница преписивања. Да је друкчије, претпоставка о Јовану Рајићу, с обзиром на његове године живота, морала би отпасти.

Оригинал речника је настао на следећи, доста интересантан начин. Састављач је хтео да помогне српским ученицима у разумевању немачких речи, како се оне чују у говору. Немајући при руци бољи извор за основну масу немачке лексике, он је узео латинско-немачки речник (чак два различита, као што ће се даље видети), па се послужио десном, тј. немачком колоном, колоном превода с латинског, те је од ње направио своју леву. Створена на тај начин, колона немачких речи није могла пружити никакав азбучни редослед и практично није била друкчије употребљива сем за механичко учење. Латинско-немачки речници којима се састављач служио, нарочито други, очигледно нису били великог обима. Није искључено да су то били неки школски вокабулари уз књижевна штива или својеврсни апендикси уз веће речнике, највероватније рукописни; када се њихов састав реконструирше, примећује се да у њима недостају најобичније латинске речи, док неке веома ретке постоје (о томе такође говоримо даље). Од л. 167.¹¹ до средине л. 203' препознаје се употреба првог латинско-немачког речника, а од средине л. 203' до л. 205' другог¹². Пошто је састављач на овакав начин створио колону немачких речи, он је те речи преводио, како је знао и умео, на свој славеносрпски. У вези с речима које на немачком није разумео, очигледно је консултовао неки немачко-руски речник.

Може се поставити питање — у који тип старе лексикографске делатности спада овај речник, по постојећим историјско-методским критеријима?¹³ За раздобље о коме је реч јасно је да речник представља

¹¹ Даље се странице ректо обележавају обичним редним бројем листа, а странице верзо бројем са знаком (*).

¹² На основу онога што ће о овој реконструкцији латинске лексике бити речено, свакако би се могло даље трагати за тим малим латинско-немачким речницима, употребљеним за овај подухват. Ми се у ово истраживање нисмо упустили, али смо даље, у одељку 3, дали елементе за њега.

¹³ Најновији рад из ове области, колико нам је данас познато, представља књига М. Алексејева: *Словари иностраних јазыков в русском азбуковнику XVII века* (1968, Лењинград) 1—156. У њему постоји глава о холандско-руском и енглеско-руском речнику у једном азбуковнику из средине XVII века, стр. 60. и д.

наставак оне традиције, која је у руским земљама владала још од XVI века: стварање двојезичних речника у практичне сврхе, ради учења страних језика. Овакав какав је, не може се рећи да наш речник спада у тип „разговорника“ нити „глосара-водича“ за специјални слој људи (трговаца, дипломата), нити је то приручник за тумачење ретких, „тамних“ речи (или варваризама) у сопственом језику. Речи у њему, као што је и разумљиво, не само што не наилазе по азбучном реду, него ни по смисаоним групацијама; али је начин учења, који је овај извор омогућавао — механичко запамћивање — као систем био добро познат тадашњим, а и ранијим епохама.

Да би се боље објаснила целокупна израда овог текста, показаће се одвојено разни његови елементи:

- графија и правопис немачких и славеносрпских речи (опште напомене о Рајићевом писању);
- посредна сведочанства о коришћењу двају латинско-немачких речника приликом формирања немачког фонда речи;
- славеносрпски фонд;
- немачки фонд;
- преводилачка и преписивачка техника рада, степен спремности за тај посао.

2.

Пошто је немачка лексика писана ћирилицом, сви графички узуси, а чак и понеки правописни, једнаки су у немачкој и у славеносрпској колони.

Из приложених снимака може се видети графија. О њој треба рећи само оно што пружа карактеристичније податке о епохи, а и о самом Рајићу из раздобља његовог рада о коме се досад још није знало ништа.

Рајићево писмо, сем на појединачним местима, није курзивно (везано), али се словни облици увелико поклапају са уобичајеним облицима XVIII века. И оно што представља код њега знак старине спада у ону врсту архаитета који се још виђа у то доба. На традицији старог српског брзописа указује положено *б*, квадратно *в* (обоје спорадично, поред новијих алтернатива), *д* увек са ножицама, слично уставном, *к* скоро увек из два размакнута потеза (сем кад је почетно), местимично високо једноного *ѿ* поред много чешћег троногог, *у* као осмица

које преовлађује у средини речи, поред новијег облика¹⁴, *x* укрштено (а не са додиром двеју заобљених половина). Рајић има на почецима речи и *ω*, поред *o* (*ω* у друкчијем положају изузетно), а исто тако и лигатуру *ŵ*. Грчка слова, чак у немачком тексту, исто тако представљају утицај старе црквене ћирилице: ихъ веџире 185, хеџе 195, дје аџтѣ 196; деръ кѳмелъ 175'. Потези који излазе испод доње линије понекад се извијају; тако се, нпр., може видети китњаст додатак на десној ножици слова *δ*. Ово такође представља траг старог брзописа.

Има надредних слова, што је занимљиво да се види у немачком делу текста: у речи танцендеръ 173 *δ* стоји изнад *n*; у члану дасъ 185 *c* је изнад *a*, под титлом и без полугласника; у речи гевалт(ѣ) 189' кратко једноного *ѿ*, слично титли, избачено је изнад *л*; итд.

Речи скоро увек имају и спиритусе над почетним вокалима и акценте. У немачком: ѣхъ 183, ѣхъ одмах поред тога, аџсъ 196', аџреде 196', лангсамъ 196', мѣрпѣсенъ [Meerbusen] 197. итд. У словенском: ѣзобѣлѣ 174', ѣребица 191. итд., скоро над сваком речју. Акценти су доста често стављани тако да у ствари одговарају српском (новоштокавском) изговору, често руском, али понекад и на начин који не може одговарати ни једном ни другом: жѣна 168', вѣда 185, пѣро, нѣга 191, гѣра, крѣло, крѣмень 197, свѣня 199; послѣднѣй 190', оградѣ, послѣднѣй 196'; комбиновање лексема из једног језика а акцената из другог или потпуно одсуство изговорног оправдања: славѣй 185, щѣтина [чекиња, четка] 196', сапогѣ, шѣшканѣ 197, свѣтлѣсть 182' (а свѣтлѣсть 185), печалѣся 185, шапѣтъ 199. — У овом раду ни надредна слова ни акценти нису давани.

Што се тиче писарских варирања и обичаја који нису везани толико за старе традиције српског писања, колико за колебања и иновације самог осамнаестог века, треба споменути следеће случајеве. Рајић овде пише *z* са горњом цртицом („преклопом“), што истичемо с обзиром на изречену констатацију да је он доследно писао *z* на руски начин, обло и без цртице¹⁵: дакле, његово *z* из дечачких година, досад непознато, једнако савременом српском, било је касније напуштено. Самогласник *e* је без изузетка у облику грчког слова *ε*¹⁶ (у словенском; за

¹⁴ Одсуство *ou* карактеристично је и за овај и за касније Рајићеве рукописе. В. А. Младеновић, О народном језику Јована Рајића (1964, Нови Сад) 26, где се каже да је писање *ou* веома ретко.

¹⁵ П. Ђорђевић, Историја српске ћирилице (1971, Београд) 199.

¹⁶ Због одсуства посебне функције ми га транскрибујемо као обично *e*, као што се не репродукују ни квадратно *e*, ни треного *ѿ* и сл., ради избегавања техничких тешкоћа.

немачки в. даље), док је у каснијим Рајићевим списима било и *e* и *e*¹⁷. Слово *ж* је редовно у оном сложеном уобличењу „гужвице“ или „двос-труке положене осмице“, које је после било замењивано друкчијом варијантом¹⁸. Рајићево *з* је као тројка, која излази мало (и не увек) над горњу или под доњу линију. Поред *и* са отвореном облином у доњем делу (као данас) може се наћи и облик са затвореном облином у горњем (као данашње руско писано *и*)¹⁹. Слово *и* (за *ј* на крају слога одн. речи, како у словенској, тако и у немачкој лексици) има квачицу, али њено стављање у немачком није сасвим доследно²⁰. Сугласнички знак *ш* има репић на крају трећег потеза, а не у средини, што представља осавремењавање тога знака. Почетно „*j* + *a*“ Рајић пише као *и* (у немачком: деръ ирмарктъ 188'), а ван почетног положаја као *я*. Тако је код њега било и касније, а одговара правилима црквенословенског правописа²¹.

У Рајићевој словенској лексици већином се запажа разликовање између облика *ѝ* и *ь*, мада графички неуједначених; сâмо *ѝ* као да има две варијанте. Полугласници донекле теже да буду правилно распоређени, иако ни издалека не увек (на 199: вѣтвѣ, ѡраслѣ). Али покаткад и у словенској колони, а врло често у немачкој (где се на речи с крајњим сугласником такође увек додаје полугласник) стоји знак чији је лик врло тешко одредити²². Стога смо се одлучили да у таквим неодређеним случајевима немачке речи преносимо са *ь*, јер то, с обзиром на традицију овог знака, ипак боље одговара немачком изговору, док ће се словенске речи давати максимално прилагођене Рајићевом писму, а тек у случају потпуне недоумице према етимологији. — Уместо полугласника стоји понегде и пајерак.

Почетне речи у обема колонама пишу се чешће великим него малим словима; понекад се тако пишу и нови делови дефиниција у наставку

¹⁷ А. Младеновић, о. с. 26—27.

¹⁸ А. Младеновић, о. с. 40; П. Ђорђевић, о. с. 199.

¹⁹ П. Ђорђевић, о. с.: „Доситије је у почетку слово *и* писао: *и* и *и*, што налазимо и у Рајића“, 199.

²⁰ О одсуству квачице на *и* у функцији *й*, тј. *ј*, у каснијем Рајићевом писму, в. А. Младеновић, о. с. 32; тада је то испуштање код њега било сасвим ретка појава, према Младеновићу — грешка.

²¹ А. Младеновић, о. с. 32—33. Код Захарије Орфелина, у таблци уз Прописе из 1776. г., задржано је слово *и* само међу великим словима (в. П. Ђорђевић, о. с. 198), што и представља одјек споменуте уобичајене диференције. Ова традиција се одржавала код Срба знатно дуже него у Русија (П. Ђорђевић, 1. с.).

²² А. Младеновић, о. с. 41, говори о неправилној дистрибуцији два полугласника; овде се јавља и питање нејасног формирања полугласничког знака.

тумачења исте одреднице, па и иначе још неке речи у реду. У немачким сложеницама су каткад велика и унутрашња почетна слова. Све је то доста неуједначено.

Међу правописним особинама могу се споменути појединости око јотације. Слово *ю* постоји, *я* је такође већ истакнуто, при чему се група *-ија-* пише на два начина: чиниа 190' — бѣргіа 200; *е* (у облику *є*) има функцију и *е* и *је* у словенским речима (дакле, *єсть* 195', *єжели* 197. итд.). Али се у немачкој лексици запажа тежња ка разликовању: док се у средини и на крају свуда пише *є*, на почетку оних речи које изговорно почињу са *је-* примећује се знак *є*: *ємѣндъ* 189', *ихъ єтъ* 195. Ако се овај вокал налази на почетку немачке речи али без *ј* испред себе, написано је уобичајено *є*: на л. 190. *хинъ ундъ єръ*, *ихъ єфне*, *ихъ єфте* (све речи у којима писар осећа почетно *е*, без *х*, и не као *о* помућено), на л. 177. *дасъ єлементъ*, *деръ єлепантъ* итд. Знак *і* (са двама тачкама²³) у словенској колони обично се пише испред вокала, док у немачкој и испред вокала (нпр., редовно *дје* као *члан*), али понекад и испред консонанта (дасъ *пѣръ* [Bier]) 173. Такво писање у немачком свакако има везе с навиком да се десетерично *и* (тј. *і*) појављује у страним речима, а несумњиво игра улогу и узор готице, с које су немачке речи преписиване. У вези с јотацијом скреће на себе пажњу и словни знак *ј* (јота), чије је присуство овде утолико занимљивије, што је о тој графемѣ у каснијем Рајићевом опусу писано и посебно²⁴. Јота се у нашем рукопису јавља само у немачким речима (али ипак у ћирилици!); она се сва смешта између две основне линије или само мало излази ван њих; али по облику личи на мајускулу. Примери: *ихъ јеке* [ich jucke] 193 (в. на приложеном снимку, последњи ред), *дасъ јнге тиръ*, *деръ јнге фогелъ* (sic) 193', *ихъ јете* [jäte] 195' (на л. 195. иста реч без јоте). То што је *jucke* представљено као *јеке* повезује се са писањем *jenseits* као *јонсайтъ* 203. — А. Младеновић је поменуо да је Рајић могао научити слово *ј* не само приликом школовања у Кијеву, него још и раније, похађајући у Карловцима рускословенску школу²⁵, што се сад и показало као тачна претпоставка. Потврђује се и схватање да се *ј* у ранијој ћирилици појавило испрва као мајускула уобичајеног слова *і*, у положајима где се за то

²³ А. Младеновић, о. с. 23, изричито каже да се ово слово пише код Рајића с једном тачком.

²⁴ А. Младеновић, Знак *ј* у перспективи предвуковског ћирилског правописа, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду (1962/63) 45—52 + 12 фотокопија; И., О народном језику ... 24, 31—33.

²⁵ Знак *ј* ... 47—48.

указала потреба: у овом нашем спису оно заиста изгледа као мајускула, иако у функцији малог слова и стварно у малим димензијама.

Питање српских палаталних сугласника (*љ, њ*), као и гласова *ћ* и *ђ* овде се не поставља, јер је начин исписивања речи рускословенски. Новијих српских речи са данашњим *ћ, ђ* у речнику нема.

Рајић ставља тачку на крају сваке немачке и сваке словенске речничке јединице. Зарезе ставља при ређању (као, уосталом, и тачке у истој улози), али у немачком често и сасвим без потребе, нпр. између придева и именице у синтагми и сл. Необична је употреба зареза на местима везивања делова сложеница или иза префикса: деръ лопъ, гесангъ [Lobgesang] 204', ихъ еръ, реге [erregē] 173. У питању је свакако неразумевање немачког текста а не нека специфичност у употреби интерпункцијских знакова. Понегде има и знак питања, тако, нпр., правилно воеръ? — ѿкѡѡ 203, или непотребно: алсо, со. алсо? — сице, тако 197.

Пишући немачке сложенице Рајић доста често ставља знак (=) између њихових делова: деръ штросенъ=раѡберъ [Strassenräuber] 183', дасъ кенъ=цайхенъ 204. Некад их пише сасвим раздвојено: дје раѡхъ пфане 167, деръ восеръ грабенъ 168, при чему одваја и префиксе од основних речи: дје унъ рихтиге веге 168, ихъ еръ форше 182. С друге стране, дешава се да две самосталне речи напише спојено: австеръ [aus der] 187, крѡмпесе [krumm, böse, јер је превод: кривый, злый] 192'. Имајући у сећању део изведенице или основу падежног облика у виду самосталне речи, Рајић пише: дје кронкѡайтъ [Krankheit] 187, киндъ есъ, сонъ [Kindessohn] 188.

Свега на четири места, и то увек на унутрашњем прелазу с леве стране на десну, дата је ситна кустода.

3.

Речник почиње одредницама: фонъ — ѡ, из', с'; деръ креденць тишъ — числителный столъ итд. Није било тешко закључити да такав редослед немачких речи представља редослед превода латинске колоне, сложене по латиничкој азбуци: првој речи очигледно одговара а, ав, другој abacus итд. Ову претпоставку потврдила је и чињеница да је писар на неким местима делио речнички текст водоравним цртама преко целе ширине, па се око тих црта увек могао утврдити завршетак хипотетичног латинског низа речи на једно слово и почетак низа на следеће. Нашао се још један доказ — у немачкој колони понегде стоје једна до друге речи сасвим различитог значења, наизглед немотивисано, али

се то објашњава полисемијом или хомонимијом у оној латинској одредници којој је ту иначе место по њеном азбучном реду.

За сваку немачку реч са њеним славеносрпским преводом могли смо — уколико смо покушали — да нађемо латинску кореспонденцију, и свака се уклопила у азбучни поредак. Тражење је и било олакшано тиме што се знало — на која прва два-три слова треба да почиње хипотетична латинска одредница. Али с друге стране, у поређењу с потпуним латинским речницима којима смо при овом раду располагали, онај латинско-немачки речник који је тада послужио као подлога био је доста кратак: претпостављене латинске речи долазе у њему у већим размацима. Осим тога, за неким латинским речима је требало да се трага и дуже, највише зато што су то биле — како се на крају испостављало — речи из посткласичног латинитета, које данас и нису забележене у сваком латинском речнику. Било је и других тешкоћа при реконструисању латинског низа. Редовно су недостајале префиксирани и сложене латинске речи, као да је аутор тог некадашњег латинско-немачког вокабулара сматрао прве делове сложеница и префикса у латинском за посебне речи, не уважавајући значењско померање и сливање при лексичкој творби²⁶. Уосталом, ово се можда уклапа у поменути карактер претпостављене подлоге — у карактер допунског, а не елементарног лексикографског дела. Латински гласови *u* и *v* били су ту третирани по староме, тј. као једно слово, тако да су у одговарајућем делу реконструисане латинске колоне долазиле речи наизменично на *u* и на *v*, према редоследу оног слова које долази иза тог првог.

Идући редом, показаћемо по две прве и две последње речи (обележене са а), б) ... у), з)) у оквиру сваког слова хипотетичне латинске колоне. Латинске речи ћемо увек писати са звездицом, јер је у питању наша лексикографска реконструкција. Ни овде, као ни у другим поглављима, не даје се увек цео текст везан за једну одредницу, јер то није сваки пут потребно; међутим, специфика превођења с латинског на немачки и с немачког на славеносрпски нигде није тиме окрњена.

А, 167: а) *ab фонъ -ω, из', с'; б) *abacus деръ креденць тишъ, деръ рехенъ тишъ — числителный столъ, или чаше хранил ... (скраћено); 170: у) *auxilium дје хилфе — помощствѣю, помощъ; з) *axis дје ах' амъ вагенъ, деръ норд' ам' химелъ — осовина в колесѣхъ.

²⁶ Ради упоређења тог принципа разгледано је дело из приближно истог времена: *Johannis Henrici Drümelii Lexicon manuale latino-germanicum et germanico-latinum* (I део), Ratisbonae [Регенсбург] 1753. г. Овај речник даје префиксирани речи као посебне одреднице.

В, 170: а) **basa* дје пере [Beere] — овоцъ плод(ъ) древесный; б) **Vacchus* деръ хайднише вайнъ гогъ — поганскій богъ; 171: у) **buxis* или **buxta* деръ пѣхсбаѣмъ — зова древо; з) **byssus* дје кестлихе ... (прекинуто) — найдражайше платно.

С, 171: а) **saballus* дасъ рѣтъ, пфердъ — верховный конь; б) **sachinnatio* дасъ лаѣте гелехтеръ — смѣхъ; 175: у) **custodia* деръ хитеръ, вехтеръ — стража, храненіе; з) **cutis* дје хаѣтъ — кожа.

Д, 175: а) **damma* дје гемсъ — серна; б) **damnum* деръ шаде — тщета; 176: х) **duo* цвенъ, цво, цвай — два; у) **durus* хартъ ундбармерцїгъ (sic) — немилосердый; з) — ихъ цїе анъ, клайде — пїянъ (последњу реч је сам писар прецртао, јер је то погрешно пренео из следеће алинеје. Овде је очигледно нека грешка).

Е, 176: а) **ebibo*, **ebrius* тринкенъ — пїянъ; б) **ebur* дасъ елфенбаинъ — слоновая кость; 177: у) **exa* дасъ айнгевайде — внѣтренность; з) **extra* аѣсералбъ — изъ.

Ф, 177: а) **fabā* дје поне [Bohne] — бобъ; б) **faber* деръ шмидъ — ковачъ; 180: у) **futilis* нихсъ мердигъ [würdig] — недостоинъ; з) **futo* ихъ видеръ леге — опровергаю.

Г, 180: а) **galea* деръ хелмъ, дје штѣрмъ=аѣбе — шишакъ; б) **gallus* деръ ханъ, францосъ — пѣтль; 181: у) **gutta* деръ тропфе — капля; з) **guttur* дје гѣргель — гортанъ горло.

Н, 181: а) **habena* деръ цаѣмъ, цигель — узда; б) **habeo* ихъ абе — имѣю; 181: у) **humerus* (umerus) дје шѣлтеръ — плеча; з) **humus* дје ерде — земля.

Ї, 181: а) **iaseo* ихъ лайге — лежю; 182: б) **iacto* ихъ верфе — бацаю, вергаю; 183: у) **iuvo* ихъ халфе — помоществю; з) **iuxta* небенъ бай — подлѣ, при.

Л, 183: а) **labo* ихъ фале, синке — упадаю; б) **labor* дје орбайтъ — трѣдъ, дѣло; 185: у) **lympha* дасъ васеръ — вода; з) **lynx* деръ лѣксъ — рисъ.

М, 185: а) **macellum* деръ шпайсе, морктъ флаишъ понкъ — мясарница; б) **maser* магеръ, дире, динъ — сѣхїй; 187: у) **mutus* аинсъ умсъ андеръ, гепоргтъ — премѣненный, узаимленный; з) **myrtus* деръ миртенпаѣмъ — миртовый стромъ.

Н, 187: а) **nae* фирваръ — поистинъ; б) **naenia* дасъ клаглидъ — пѣснь плачевная; 188: у) **nutrio* ихъ ернере — кормлю, питаю; з) **nux* дје нѣсъ, нѣсъбаѣмъ — ѱрѣхъ.

O, 189: a) *o axъ — ахъ, охъ; b) *ob umъ вегенъ — для ради; 189': y) *ovo ихъ фраде [freue] михъ, фролоке — радѹюся, веселюся; 190: z) *ovum дась ай — яйце.

P, 190: a) *rabulum дась фѢтеръ, фикъ [Vieh] фѢтеръ — пища снѣдъ; b) *raciscog ихъ махе, айненъ фертрагъ — договараюся; 193': y) *putridus фаль [faul], ферфаултъ — ленивый [уместо: труо]; z) *rutus райнъ, гефегтъ — частый [чистый].

Q, 194: a) *quaero ихъ сѡхе, ихъ фраге — ищѸ испитоваю; b) *quaeso ихъ пите [bitte] — молю; 194: y) *quisquiliae дась керихтъ, генисте — изчищеніе [смеѡе, отпаци]; z) *quot ви филь — яко много колико.

R, 194: a) *rabies дие унсинникайтъ — безѡміе; b) *rabula деръ пѢнгендрешеръ — тѡетноглагольникъ; 195: y) *ruta деръ раѡте — рѡта корѡнъ; z) *rutilus феѡротъ, голдѡгелпъ — пламенный.

S, 195: a) *sabulum деръ шандъ [Sand] — пѢсокъ; b) *sacer хайлигъ, ферфлѡхтъ — с(вя)тый, проклятый; 199: y) *sus дась швайнъ, дие саѡ — свиня; z) *susurgus дась лайсе гетене — шапотъ.

T, 199': a) *taberna дие пѡденъ [Bude], деръ крампладенъ — skleпи; b) *tabes дие швиндсѡхтъ — задѡшевѡѡнная болѡзнь; 201: y) *turtur дие тѡртель=таѡпе — горлица; z) *tussis дие хѡсте — кашель.

U, V, 201: a) *vaca дие кѡхе — крава; b) *vasillo ихъ ванке, вакеле — непостоянствѡю; 203': y) *vultus дась унгесихтъ, гесихтъ — тварь, лице; z) *uxor дие гефраѡ, дась гевайѡъ — сѡпрѡга.

Речи на x, y, z нису постојале.

Испод последње речи повучене су две паралелне црте, па се наставља други речник, који на свега четири и по стране садржи речи од почетка до краја (овде до z), без икаквих обележених граница међу словима, и то само именице; и то — како изгледа — саме грчке позајмице у латинском језику. Ево неколико првих и неколико последњих речи овог додатка:

*absinthum (уп. грч. ἀψίνθιον) деръ вермѡтъ — пеленъ трава;

*abyssus (ἀβυσσος) деръ абгрѡндъ — пропасть, бездна;

*academia (ἀκαδημία) дие хое шѡле — академія;

*aenigma (ἀινίγμα) дась рецель — тайни вопросъ;

*agon (ἀγών) деръ кампѡъ — бой, война;

*zerphugus (ζέρφυρος) деръ вестъ=виндъ — западный, вѡтръ;

*zingiber (ζιγγίβερις) деръ инсперъ [данас: der Zitwer, исиот]

— инбиръ;

*zona (ζώνη) деръ гиртель — поясъ;

*zythum (ζύθος) да сь пиръ — пиво.

Претпоставка да би овај део могао бити рађен према неком грчко-немачком речнику (пошто се за сваку реч налази и грчка паралела) отпада, јер редослед речи указује ипак на латински азбучни ред — нпр. већ и по томе што су речи на *z* стављене на крај, а што у грчком не би био случај, као и по другим детаљима у поретку речи.

Судећи по избору лексике, непознати латинско-немачки вокабулари морали су одражавати неко доста специфично штиво, чијем су разумевању имали да послуже.

Поменимо још једну опаску: у неком од предлогака, или можда пред сам почетак Рајићевог рада, на његовом непосредном предлошку, било је некаквог нумерисања речи. У низу латинских одредница на В (170⁹) осма реч *balneum да сь водъ [Bad] обележена је на почетку реда са *и* (осмица), а десета *balteus деръ гиртель — са *і* (десетка). Другде ова појава није примећена.

4.

Као илустрација тога како је изгледао славеносрпски тип језика у овом тексту, и као прилог познавању схватања о нашем књижевном језику у време првих руских учитеља на војвођанској територији, даће се нешто опширнији приказ славеносрпских елемената.

У својству првог елемента нека буде изнет низ таквих речи које не одају одређено порекло и које представљају опште наставке и трагове старословенске и црквенословенске лексике, али са преовлађивањем источнословенских и западнословенских наноса, туђих српскохрватском језику. Од њих је врло тешко одвојити резултате усамљених традиција и заостатака каквих има у свим језицима, па и у српскохрватском, као и компромиса између разних словенских лексичких и фонетских црта. Овде додајемо и речи којима ми сами, можда, нисмо успели да уђемо у јаснији траг²⁷.

тетка стрія 168, бѣборечи [водени мехури] 171, загребъ [ожиљак] 173, корнатѣя власи [увојци] 173⁹, горшій [у јужним великоруским

²⁷ Пред стандардних извора обавештења о западнословенским и источнословенским језичким специфичностима, служили смо се специјално још овим делима: В. Даљ, Толковый словарь живого великорусскаго языка, III издање у редакцији Бодуена де Куртенеа; академијски (вишетоми) речници украјинског, белоруског и пољског језика, као и неки двојезични, са наведеним језицима као једним од употребљених; даље: Słownik polsko-rossyjsko-francuzki (1840, Вилно); В. Добровољски,

говорима тако] 176, талеръ [таџир; белор. талерка, поль. talerz; забележено и код Стулића] 176, њдро [џигерица; у руским дијалектима се чује ядра и ятра за изнутрицу] 177, прикладъ [пример; тако и укр., поль. przykład] 177, связъ, завязъ [завежља] 177', лестній [дивљи (?)] 178, стѣжаю [досађивати] 178', свирѣла [у рус. и укр. реч је ѝ-основа] 178', 200, кѣсъ [део] 179', голка [ждрело] 180', грюжаю [гроктати; у поль. се овај глагол односи на голубове] 181, сило [мрежа; укр. сіло, рус. силок] 183', писмя [слово, писмо] 184', склизавый [у рус. и белорус. дијалектима јавља се корен склиз-; укр. слизький, рус. скользкий] 184', синовити [плав, модар] 184', желфѣ морская [шкољка; рус. дијал. жѣльѣ, исти корен постоји и у др. слов. језицима] 187, обрасть [маховина; укр. обрость — младице] 187', миртовый стромъ [Myrthenbaum; у укр. та именица значи воћку; у белор. стромочка значи стаблику] 187', кѣжди [сваки] 189, павъ [паун] 190', пивгъ древо [смрека] 191', карита [каруце; у источносл. књиж. језицима не бележи се са -и-] 191', њблока 192, прасъ [празилук; према Даљу, има у рус; постоји податак и за Херсон, тј. за источноукр.] 192, стѣшний [vor sich hangend, geneigt (?)] 193, грабль [грбуље; рус. и укр. грабли одн. граблі, поль. grabie, стсл. гравли] 194', сдоръ [свађа] 194', гребло [весло, има тако у рус. дијал.] 194', червѣный [црвен] 195, ворожая [вештица] 195, хайдукъ [у смислу: пратилац, перјаник; тако је познато и у рус. и укр.; консонантизам јужносл.] 195', отирка [струготина] 196, сѣжѣ [стсл. сѣждѣ, рус. сѣжу] 196, ситникъ [корпа од сите, рогоза] 196, половитый [који се односи на половину] 196', млата [махуна] 197, сѣритковный лонаць [суд за млеко] 197, тягъ на возѣ [руда; исп. укр. тяга возовая] 199', дека [даска; у поль. поклопац, кров; у рус. и укр. говорима: дашчани део нечега, даска] 199', лата [летва; рус. и укр. говори имају тако у сличном значењу] 200, свердль [сврдло; укр. свердель, свердел] 200, вавати [љуљати; исп. белор. вагаць у истом смислу] 202, жолтокъ љичный [укр. изговор: жовток; писање је делимично етимолошко] 202', тѣля [тако, са ѣ] 202', тваръ [лице; у укр. се то јавља разговорно, поль. twarz] 203', коминъ [пећ, камин; у укр. и поль. с овим вокализмом у значењу неких делова пећи] 203'.

Промена показне заменице: той, тая, тое 182; за тѣ причинѣ 177, за туоу цѣнѣ 192. Изрази: близко не [скоро, готово, fast; белор. близка што] 178, њко много [колико] 194, сѣмо и овамо ходити, слони продо-

Смоленскій областной словарь (1914, Смоленск); Дијалекталагичны атлас беларускай мовы (1963, Минск), у два тома, академијско издање; Н. Дурново, Введение в историю русского языка (изд. 1969, Москва),

вати [лутати, беспосличити] 201. Типични западнословенски вокализам налазимо у придеву тенкїй [танак] 200, али је иста реч дата и са источнословенским вокализмом: тонкїй 199.

Русифициране црквенословенске традиције огледају се у таквим лексемама као што су небо во устѣхъ 190, вящше [више] 192, отроча 193' и многе друге. На руски језик каснијег, европејизираног периода подсећа рентерія [нем. Renterei, Rentkammer] 178'; der Baumeister је преведено на начин који асоцира руски XVII и XVIII век: майстеръ ѿ(ѣ) древесъ 203'. Употреба неког немачко-руског речника у случајевима неразумевања немачке речи огледа се и непосредно, у правим руским речима, као што је превод за Kaufmannsware — кѳпечески товаръ 186, Oberkleid — римскїй кафтанъ 200. и сл., а исто тако и посредно. Тако је, нпр., аутор речника наишао код латинске речи *elementa на немачки превод: дасъ элементъ, деръ анфангъ, пѳкштабъ — исправно, јер латинска реч elementa управо и значи: основно знање, почеци, извори писмености, азбука. Мислећи да је овде значење јединствено, и верујући да се оно цело најбоље садржи у немачкој првој речи, das Element, њему непознатој, састављач је погледао у немачко-руском речнику шта је das Element и преписао једино оно што је тамо нашао: стїхїя, источало (контаминација од источникъ и начало!) 177; речи der Anfang и der Buchstabe остале су без превода, а цело решење уопште не одговара ни првобитном elementa, ни његовом трочланом немачком преводу. Или: у немачкој колони стајало је діе матерїе, дасъ паѳхолцъ [Bauholz], очигледно за лат. *materia (материјал, грађа и др.), али се састављач, као малопре, обавестио о речи die Materie у модернијем речнику, па је нашао савремену, апстрактну дефиницију: матерїя, дѣло, вещь 186. Реч Bauholz није превео.

Појава *ы* > *и* у писању, која је овде прилично изражена, може имати двојако — и српско и украјинско — порекло, али ће у овом случају пре бити српска: крило 167', риба 170', прищъ 171', сиръ (sic) 172, тиква 175, димъ 179', мишь 180', рисъ 185, люски рибїя 198. Међутим, имајући у сећању нетипични украјински изговор групе „тврди сугласник + и“, састављач је писао: лышаюся 176', колесньци 177, щаслывъ, празднчньый 178, сылньый 178', 192', зимньый, лѣньвьый 179' (191': лѣньвьый), лѣтньый 181', сыньый 185, мыгаю 188', созады, назады 192, слезына 194', последньый 196', призыраю 199'.

Треба додати још неколико карактеристика, везаних на разне начине за јужновеликоруско, украјинско или белоруско подручје. Мали Рајићев препис није прилика да се говори о проблемима источнословенске

историјске и савремене дијалектологије, али при разгледању ове, за данашња мерила чудне мешавине, треба ипак имати у виду једну неоспорну чињеницу — некадашњу већу (у ранијим епохама и велику) зближеност јужновеликоруских говора са севернобелоруским, па и са северноукрајинским.

Отврдњавање *р*²⁸: *врѣся* [разјарен сам, рус. *ярюсь*] 180; траг познатог мешања *г* и *н* које се одразило у немачкој графици: *дасъ корнѣ хѣштгенѣ* [*das Kornhäutchen*] 180'; мешање *и*²⁹ и *к*²⁹: *скатеркъ* [= *скатерть*] 185'. Треба нотирати и следећу појаву: *копѣя* [копље, сингулар] 181, 197', *тицетно глаголанѣя* 188'; *малая перѣя* 192, *сокрѣшенная каменѣя* 195. Н. Дурново спомиње да у многим јужновеликоруским, углавном источнијим говорима именице средњег рода (без нагласка на последњем вокалу) добивају завршетке ж. рода, те се придеви и партиципи усаглашавају с њима, прелазећи у облике ж. р.³⁰. О истој црти постоје подаци и за белоруски језик³¹. Следећа појава је највероватније графичке природе: *десный* [дѣсни] 180', *овоцѣй* [номинатив мн.] 183', *листьѣй* [листови на ноzi] 199.

Упадљиво велики број глагола у првом лицу јединице (како се они иначе и дају овде у функцији одредница, према латинском алфабетару и према немачком преводу) показују најразноврсније измене у поређењу са старословенским, српскохрватским или руским нормираним облицима. Њих је доста тешко класификовати, јер је за многе глаголе немогућно рећи по којој варијанти основе треба да буду третирали, имајући у виду оно време и онај језички слој, пошто су двојаке формације сасвим могућне (*стругаю* / *стружу*, *показую* / *показываю* итд.). Треба подсетити на појаве забележене у источноукрајинским и западноукрајинским говорима, као и у већем броју јужновеликоруских и белоруских, типа *ходю*, *лечу/летю*, *ношу/носю*, *люблю/любю* и сл.³². Разнолике варијације забележене у нашем речнику (од којих неке настају и услед графичких колебања) не исцрпљују се материјалом који нам је познат из савремене источнословенске дијалектологије, тако да су сви случајеви овде само условно сређени и показани као грађа, која може касније да користи у посебним студијама.

²⁸ Н. Дурново, о. с. 176: југозападни белоруски зна само за тврдо *р*.

²⁹ Н. Дурново, о. с. 164: изговор *и*²⁹ уместо *к*²⁹ је јужновеликоруска црта.

³⁰ О. с. 165.

³¹ Діялекталагічны атлас ... том „Коментарі уз карте“ 352—353.

³² За украјински и јужновеликоруски в. Н. Дурново, о. с. 200; за белоруски цитирани том белоруског атласа, 635. и д.

I Лескинова врста: зеб8 168; са палатализованим консонантизмом из даљих лица: растю 180', музю 187, гризю 194'; лжю 186; берю 183', стерю 197'; жню 186', жрю 203; кленюся 183.

III Лескинова врста: стр8ж8 176' (стр8жю 195'), дјшю 181, ржю 181', лижю 184', мажю 184'; шкаклю 200; шјю 195', брјю 200'. Формација *-ati/-ajr-* : са непалатализованим консонантима — свираю 172, д8хаю 178' (дихаю 198), пшоваю 188, спрятаю 190, ѿстр8гаю 194, щипаю 195, примаю 199, протягаю 199'; сасвим неуобичајено у овом презентском типу мирисаю 179, скрежетаю 179, съсаю 199, а са преласком у друкчији тип воню 179 (воняю 193'), плевлю 195, 195'; са палатализованим и палаталним консонантима — разкалаю [расецам] 178', поп8щаю 184', исп8щаю 186, намерщаюся 194', ставляю 197; са вокализмом перфективних глагола у имперфективним основама: ѿпроцаю 182, убодаю 193', поношаю 202'; смотряю 185, 197³³; необично за овај тип: провертяю 179, засл8жаю 186, заплатяю 197', кричаю 198', воздержаюся 199'. Формација која у инфинитиву има *-ov/-ev-* одн. *-uv-* или *-iv-*: показ8ю 169, развалюю 178', надим8ю 178', казую 187'; неуобичајена проширења презентске основе: наименоваю 191, испитоваю 194, ч8вствоваю 196', ѿмщцаю 203.

IV Лескинова врста. Формација *-ěti > -ati/-i-*: зв8чю 173' (звечю 200), б8ж8 179', лежю 181', 183, ричю 195, хорч8 198', молчю 199', держю 200; формација *-ěti /-i-*, са консонантизмом пренетим из даљих лица: смердю 179, 193', терпю 185 (терплю 200'), висю 191, свербю 193, вертю 200', 202; необично дождю [„ихъ регне“] 192. Формација *-iti/-i-*: ношю 180, лющю 180', тражю 182, жалю 190', ширю [пирим, дувам] 198; са консонантизмом пренетим из даљих лица: блюдю [блудим, грешим] 177, кадю 178', тцетю 188, щадю 190', гладю 192; глагол *ходшши* третиран је на следеће начине: хож8 177; хожю 186; обхожд8 198', прихожд8 201'.

Атематски глагол: ид8 (једем) 202.

За већи број лексема се констатује да су сличне или једнаке у српском и украјинском лексичком слоју, тако да их не треба категорички локализовати: шанаць 167' (нем. die Schanze, продрло у укр. шанець, и у рус.), г8ска 168' (укр. исто), р8тавьй 169' (укр. рутовьй), шишакъ 172 (мађ. sisak, продрло у укр. шишак, па и у рус.), кар8ци 172 и кар8чка 173' (иако је реч талијанског порекла, има је у укр. дијалектима: каруца), ланецъ 172' (укр. дијал. ланц; исп. стсл. ланцоуѣ),

³³ У Речнику И. Срезњевског: с8матрѣти = с8мотрѣти.

фарба 174 (укр. исто), креда 175 (укр. крейда), постеля 183' (укр. исто), машкара 183' (укр. машкара́ — маска, образина), тѣга 184 (укр. исто), папиръ 190' (укр. папір), малѣю 191' (укр. малювати), рѣжа 195 (укр. дијал. исто), люски рибія 198 (укр. луска — крљушт), мѣхѣръ 202 (стара реч, позната балк. слов. језицима, али и укр. міхур), сѣкня 205 (укр. сукня — хаљина), цѣдѣла 205 (сродно у нем., мађ., тал., али и укр. цидуля).

Познато је да постоје многе лексичке, па и друге паралеле између југозападних делова источнословенског језичког подручја, и српско-хрватског подручја, нарочито у његовим источнијим областима³⁴. Учитељима који су почетком XVIII века долазили у Војводину морао је звучати као познат већи број речи, него да су били пореклом из централних или северних великоруских крајева.

Даље је издвојена лексика, која — или као таква или у датим фонетским или деривационим уобличењима и за дато време а не дијахронично — може с већом сигурношћу да се сматра специфично српском у овој славеносрпској мешавини.

бѣли лѣкъ (Allium sativum) 168, елша 168, држакъ 168', паѣнь 169, него 169', новци 169', кѣпѣсъ 170', моляць 171, звоно 171', плаветный 171', ушкопленный 172, крвоточина 172, кола покривена 172, угаситій 172, репъ 172', скакавецъ 173, трепавицы 173', кѣхаю 174', кѣкавица 175, сплавъ (лађа) 175, колевка 175', кривица 175', комарець 175', крѣгъ (таѣир; Вук: и донесоше главу његову на кругу, превод Новог завета, Мт. 14, 11) 176, грозница 177', порѣбъ (ивница одеће) 178, конецъ (нит) 178, тѣча (грѣд) 180', тѣткаль 180', корачаю 180', остаю (није у повратној форми) 181, зарасльїй (космат) 181', бацаю 182, подбѣною 182', месаръ 183', зець 184, славѣй 185, бѣлегъ 185', лонаць 186, мозакъ 186, проха 186', мазга 187, пѣжъ 187, коракляй 190', еднакїй 190', чинїа 190', врабець 190', сврака 191, плата (табан; данас полат, потплата и сл.) 191', лѣтка 193', пѣкотина 194', вещица 195, клюнъ 195, свиленьїй 196', скорѣпъ 196', шѣшканїе 197, копиле 198, роваш(ъ) 200, шкаклю 200, бѣсенъ 201, на продаю 201' (написано као једна реч), песница 203, корнячїя (люска) 204, лабѣдъ 204.

Српске речи које спадају у балкански амбијент а не у опште словенско наслеђе: магараць 169', рода 173, мирисаю 179, гѣщеръ 183, веверица 205, стомахъ 205. Турцизми српског језика: чакшире 171, кречъ 171', кеса 175, жигерица 177, фенеръ 183', жамадъ (ранац, би-

³⁴ Уп. Н. Толстој (редактор), Лексика Полесья (1968, Москва) 1—473, у предговору на стр. 12—18.

саге; порекло персијско, уп. рус. чемодан) 185', *ипѣнче* 190, биберъ 191', гайтанъ 196', машала (зубља) 199', бѣргія 200. Мађаризми, одн. речи или корени заједнички српском и мађарском језику (понеке са спорним приоритетом): аковъ 168', кочияшъ 170, соба 171', шашъ 172, чаканъ (будак, пијук; уп. мађ. *csákány*) 173', палощъ 177, мачка 178, лопта 191', шайтодъ (штампа) 192', мајоръ 192'. Има још и других речи страног порекла, у којима је такво порекло типично у овом случају управо за српску језичку слику: лимъ (према РЈА јавља се од XVIII в., тал. *lama* ?) 171, плайважъ (у значењу: белило, уп. нем. *Bleiweiss*; код Белостенца, Јамбрешѣа: плајбас) 173, кѣгла 180', фрѣцукѣю 182, апатека (тако код Белостенца и код Јамбрешѣа) 203', корба (котарица, уп. тал. *corba*) 205. — Врло је вероватно да је састављач речника радо узимао ове српске речи, које по етимологији и нису српске. Није их познавао у свом матерњем језику, па их је сматрао за аутентично српске, за „пожељне“ при употреби у српској средини.

Има јасних фонетских србизама, који су већ и досад могли бити запажени. Тако, нпр.: *ѣ* и *ѣ* > *а*: патка 168', даска 169', лавъ 184, ланъ 184'; измешани српски и источнословенски рефлeksi: шапотливый 170', шапотъ 199, лакотъ 203. Задржавање вокалног *р*: трска (има пајерак) 169', трѣе (има пајерак) 172, срдце (надредно *д*) 174'; „дрво“ је написано као дерво 167, „брвно“ као бервно 200'; и ове графије наговештавају вокално *р*, само што оно по источнословенским графичким нормама није уобичајено, па му је дометнут вокал, на начин за који нема ослоња у источносл. изговору *а*; и га има у рускословенском писању. Рефлекс вокалног *л*: чѣнъ 204. Прелаз *ѣ* > *у*: узрокъ 172', узглавѣ 175'. Губљење *х*: растъ (храст) 194; на лабилност *х* указује, с друге стране, пример *пѣхій* 183, са паразитским *х*.

Речник даје чак нешто мало индиција и о морфологији и синтакси: бразда у оранію (српски облик локатива) 199, петля у врати (дијалекатски локатив) 172; перо за капѣ носимое (типична замена падежа) 175.

После ових напомена треба се сетити карактеристике коју је М. Сперански дао за језик „таквих писаца као што су Јован Рајић, Гаврило Стефановић Венцловић“ у оним њиховим делима, где се они не труде да популаризују своје текстове међу обичним народом: „Веза славеносрпског језика ових писаца са српским говором своди се на мало ствари. Срећу се знаци српске фонетике, нпр. мешање *ѣ* и *и*, понегде српско *а* уместо старог полугласника (*пѣсанъ*), трчати (вокално *р*), жуто (жлѣто, желто) и сл.; ређе — карактеристични елементи српске морфологије: на пример, ногомъ уместо ногою. Српске речничке особености су малобројне: то су обично свакодневне речи из живота, на-

живи предмета у употреби³⁵. Види се да се првобитна карактеристика славеносрпског, чији су печат створили још дошљаци у првој трећини XVIII века заједно са Србима који су прихватили њихову културну мисију, протезала и на касније време, и на делатност истакнутих и обдарених личности, што значи да је она била урезана у свест људи не као тражење, већ као позитиван налаз. У Рајићевом речнику се могу прочитати такви језички макаронизми као што су: треплю очесы (трепћем) 188, или: громада древъ на которыя мертве паляхѸ (ломача) 195 — али кад бисмо се дубље загледали у историју неких других познатих језика, запазили бисмо и у њима не један период, аналоган овом нашем.

5.

У одељку посвећеном немачком лексичком фонду изнеће се његове различите особине, и то оне које не одговарају садашњем књижевном немачком језику; тако да ова грађа може представљати било обичну илустрацију за епоху и дијалекатску средину, тј. за историју немачког књижевног језика и некњижевних говора, дакле, илустрацију адекватну данашњим знањима о тим областима, — било чак и изванредан интересантан податак или малу научну новину за германистику³⁶.

Треба имати у виду да је између првобитног латинско-немачког речника (реч је, углавном, о првом, дужем речнику), нама непознатог, највероватније неког рукописног угледног примерка готицом, и оног последњег немачко-славеносрпског продукта који је пред нама, било више преписа. Вероватно је већ и сам латинско-немачки вокабулар био преписиван, а касније извршена трансформација у немачко-славеносрпски речник такође је била бар два пута преписана. На тај је начин немачка лексика, у зависности од степена знања успутних преписивача, трпела разне промене (током преписивања код Немаца) и квалитативно опадање (током преписивања код Срба). Скрећемо пажњу на нека погрешна обележја именичких родова (у члану), која нисмо исправљали.

Запажања у вези с немачким језиком даћемо издељена по тачкама, с тим што ћемо их на крају укратко прокоментарисати.

1) *a ~ o*: дасъ шмолць 167, айнъ ондере 168, деръ одлеръ 169, цваймоль 170', монъ соль [man soll] 176, деръ гортенъ 181', дје орбайтъ

³⁵ М. Сперански, *Сербские школьные вирши ... 407* (дато овде у преводу).

³⁶ Уп. сличну примедбу у раду, наведеном у белешци 13, поводом холандско-руског и енглеско-руског речника: „Неке податке из ових прибележака моћи ће, вероватно, да искористе такође и историчари енглеског и холандског језика“ (стр. 5). Наши подаци о немачком дати су овде, додуше, у знатно сумарнијем облику.

183, деръ солдотъ 186', деръ фотеръ 190', топферъ 198', деръ монъ 202'. Појава није доследно спроведена у писању: ихъ шлаге 182. итд.

2) *o ~ u* (ретко): трѣкенъ 169 (али: трокенъ 197); дасъ хѣлць 184, фрѣмъ 191'.

3) *ä ~ a*: деръ касе — сиръ 172, ихъ сае — сѣю 196', деръ гранцштаинъ — граница (по старијем правопису Gränze) 200. Појава није доследна: неришъ [närrisch] 198'.

4) *ö ~ o*: ихъ оре — слышѣ 173'. Знатно је чешће писање *e*, тј. гласа који најближе одговара немачком *ö*: авсъшепфенъ 168', дје моргенрете 170, шенъ 170', ихъ нетиге 174, ихъ дере [dörren, сушити] 200'. Усамљено стоји ихъ клинге, тине — звечю 200, где би „тине“ требало да одговара немачком *töne*. С тим се може упоредити и *e ~ i*: дасъ кланифертъ — малый конь 185'. Уп. и тачку 6) (*i ~ e* и *ü ~ e*).

5) *ü ~ u*: деръ уберѣмѣтъ 185, дје рѣбе 187', дасъ штѣкъ 189, дје шѣселъ — блюдо, чинѣа 190', дје упѣнгъ (Übung, превод: тѣчанѣ) 198'. Често и као *i*, тј. најближе изговору: деръ сид'виндъ 170, ихъ глѣе 171', беримтъ 173', ихъ шмике 174, дје плите [Blüte] 178', дасъ кримхенъ — крупица 186', ихъ вирге 198'. Једном је дата и ова транскрипција: фрѣй [früh] 185'.

6) *i ~ e* изузетно: дје шпеце [Spitze] 168', гитегъ [gütig] 186'. Али је на више места забележено *ü ~ e*: дје штеце (Stütze, превод: подпора, подставка) 167, енглингъ [Jüngling] 183, дје преке [Brücke] 192, ихъ хепфе [hüpfе] 195', денъ [dünn] 200.

7) *au ~ u*: дасъ крѣтъ [Kraut] 171, дасъ сѣсенъ (Sausen, превод: звѣкъ, шѣмъ, лат. *bombus, зујање) 171. С друге стране, *au ~ a*: африхтигъ 197. Најчешће као данас: дасъ краѣтъ 185.

8) *ei* се обично пише према изговору: ихъ штрайте 173, плаивасъ (у другом слогу можда *ei > a*, в. даље, одн. утицај српског лика одговарајуће позајмице) 173, ихъ пештраихе 184', деръ райфъ 193, дје ферцайѣнгъ 201', деръ райме 205. Изузетно и овако: деръ аердотеръ 202', или: велхеръ унтеръ беайденъ — который отъ двѣхъ 203'. Понекад се *ei* оставља у писању (*i* као *й*): ихъ шмейхеле 167', ихъ ейгне џѣ 176, дасъ ейць [Eis] 180'. Али је врло често и писање данашњег *ei* као *i*: деръ имеръ [Eimer] 168', ихъ трибе абъ 169, деръ клине виндъ (поветарац, превод: воздѣхъ) 170, ихъ мине — почитаю 170, шенъ, финъ — красный 170', деръ сиденъ=вѣрмъ 171, ихъ вершниде [verschneide] 172', ихъ тиле абъ — раздѣлюю 176, кѣрцвилегъ — забавный 177, клинселигъ 178, деръ гросе тихъ — озеро 183, ихъ циге, висе [zeige, weise] 187, деръ пфилеръ [Pfeiler] 191', вилъ — понеже 194. Понегде се *ei* пише као *e*:

деръ штенъ 175, діе креде 175. Местимично и као *a*: ихъ тхале [theile] 178', дасъ клани фертъ 185', кланеръ — меншій 186', деръ ф8сптагъ 200'.

9) *ei* одн. *ai*: писање као „ой“ није запажено, али је блиско изговору писање „ай“: деръ фраиндъ 168, діе крайцъштрассе 174, найнъ — деветъ 188', діе шпрай — плъва 190, ихъ хайле (heule, превод: ридаю) 192, тайфель 204. Транслитерисано без измене: діе спре8 167, деръ епхе8 (данас: Efeu, превод: зѣліе) 169, грехлихъ 170', унверхе8ратегъ 171', теверъ 172, дасъ хе8 178', аине8гигъ — единоочный 185, діе се8ле 191', ихъ церштре8е 197, дасъ не8=ирсъ=гешенкъ 198', ше8слихъ 200, діе е8ле 203. Дифтонг *ei* често се преноси као *i*: дасъ р8тъ=пфердъ (основа geut-, данас geit-; превод: верховный конь) 171, діе верл8мд8нгъ 171', ихъ б8ге — нагибаю 173', діе с8ле 174, деръ п8тель [Beutel] 175, дасъ ф8еръ [Feuer] 178', дасъ ла8бъ деръ п8ме [Bäume] 179', ихъ с8вце [seufze] 180, ихъ фр8е ми8ъ 180, ихъ ц8ге (zeuge, превод: раждаю) 180', діе х8шреке 184'. Дифтонг као *i* изузетно: грилихъ [grülich] 176. Овај дифтонг се пише и као *ai*, при чему не мора бити у питању немачка графика *ai* са превиджањем знака за помућеност, јер има и оваквих примера: дасъ веркца8гъ 185, ихъ фра8е ми8ъ 189', деръ а8фе еръ шлагенеръ ла8те [Leute] 198'.

10) *ie* се пише такође према изговору: дасъ цилъ 186, дасъ цѣлъ 186' и др. Транслитерисано (али и саобразно немачким традицијама): деръ криегъ 170', дасъ пайшпиелъ 177, деръ риеме — ремень 184'. Нађени су случајеви где је преписивач на местима *ie* видео написано *ei*, па је на тим местима писао „ай“, сходно изговору групе *ei*: деръ дайнеръ — сл8га 177', ихъ лайге — лежю 181', вай кросъ — якъ великій 194, деръ пратспайсъ (Bratspiess, превод: рожњ) 202, ихъ ферпайте [verbiets] 202, ихъ флаие — удаляюся 202', ихъ цайе ц8саменъ — связю 202'.

11) Међу вокалске појаве спада неколико врста редукција (посматрано из данашње перспективе) ненаглашеног *e*: а) у последњем затвореном слогу — діе хознъ 171, 8ндртъ 172', одръ 174', деръ фингръ 176, деръ поднъ [Boden] 179', дасъ фаиръ [Feuer] 182, деръ ма8рѣцигль 183', діе нознѣлехръ 187', деръ штифль 189, деръ ластъ вогнъ 192, сибнъ 196'; сажимањем два иста сугласника после редукције добивено је деръ пр8нъ [Brunnen] 179; б) у последњем отвореном слогу — діе айдексъ 183, деръ левъ 184, діе п8кштапъ 184', діе милъ 186', ихъ певайнъ [beweine] 191', ш8ль 195'; с) у претпоследњем слогу — ихъ ендре 187'; д) сажимање два *e* у групи *-eh-* — деръ ебрехеръ [Ehebrecher]

167', ибелаџсџсендџ [übelaussehend] 185. Све наведене појаве налазе се у тексту само спорадично. — С друге стране, број „осам“ написан је: охте 189, „крава“ — дје кџхе 201.

12) *b ~ p* је врло честа, мада не доследна промена: дерџ паџхџ 167, питерџ 168, дје пине 168', дерџ паџмџ 169, плиндџ 171', перимтџ 172', дерџ пџндџ 178', ихџ песџделе, пџфлеке 182', ихџ пеле [belle] 183', дерџ гепраџхџ 187, палдџ, алспалдџ 187, дерџ кнапе [Knabe] 193', дје рипе [Rübe] 194, дерџ мерпџсенџ 197, даџ гевепе 199', ипервинденџ 202', ихџ лепе 203, дје шиплиотекџ 203' итд.

13) *d ~ t* је ретко: дје петингџнгџ [Bedingung] 186, ихџ фертине 186, ихџ петеке [bedecke] 188', ихџ дџлте 200', трай 200'.

14) *g ~ k* местимично: кросџ 168', кџтџ 171, мирџ краџетџ — гџџшаюџ 181', ихџ леке [lege] 183, клатџ 183, дје кренце 184, петрик-лигџ [betrüglich] 184', даџ кемајне фолкџ 192, дје клиенде коле 193, даџ кљосџ [Glas] 202'. Овде се јавља и обратна замена: дерџ гџкџкџ [Kuckuck] 175, бегвемџ 182.

15) Местимично једначење по звучности и обезвучење на крају речи, којима се добивају исте промене као и оне изнете у т. 12) — 14), могу се протумачити и као писање према изговору, нарочито од стране једног источног Словена: а) дерџ крепџсџ 171', дерџ грапштајнџ 173', еџ истџ ерлаџитџ 184; дерџ геајликтерџ валдџ 185; б) дерџ штаџпџ 193', даџ грапџ 201, даџ клитџ [Glied] 186.

16) Глас и графема *h* (*ch*) доживљавали су различите измене. С једне стране, *h* које се данас чује у изговору понекад је одсутно у писању, и на почетку и у средини речи. Тако имамо: а) на почетку: даџ аџсџ 167', охџ [hoch] 169, артерџ вегџ 171', гибџ ерџ 172', дје нахџ аџбе (као две речи) 175, дерџ охмутџ [Hochmut] 177', ихџ абе 181, ере, орџ — слџши 181', хинџ ундџ ерџ 190, ундертџ 196; б) у средини — иза префикса: дје байелфе 167, енталте 167, ихџ георхе 170, ерабенџ 172', даџ геирнџ 173; на почетку суфикса: дје гелегенџајтџ 168', дје дџнкел-ајтџ 199'; на почетку другог дела сложенице: даџ ребџнџ [Rebhuhn или Repphuhn] 191, унармерџџгџ 195; с) испушно је чак и *ch*: дерџ пратџ [die Pracht] 185. С друге стране, мукло — веџином само ортографско — *h* пише се као *x*, уразним положајима: д) дје кџхџ 171, хохлџ 172', дерџ шџхџ 174', рохџ 175 (ро 195), ихџ вехе 178', [даџ] вихџ [Vieh] 181, пайнахе 191, дерџ флохџ 193', дје рајхе [Reihe] 196'; е) појављује се чак и непостојеџи глас *x* на почецима речи: дерџ хоксе 171, дерџ вирмџштихџ химџ [im] холџџ 172, ихџ халте хайне [eine] реде 189', дерџ хайтерџ [Eiter] 195', дерџ хабендџ 202, — слично као и данас у неким српским некџживним творевинама.

17) Савремено писање *ph* у речи *der Elephant* два пута је измењено у обично *p*: деръ елепантъ 170', 177. Обрнуто, старија графичка група *ih*, иако у немачком изговору *i*, задржана је на више места: ихъ тхале [teile] 178', деръ тхаилъ 190', тхаџпъ [taub] 199. Једном је од групе *ih* остало само друго слово: деръ гастъ вирхъ [данашње *Gastwirt*] 181'.

18) Није била увек утврђена вредност *v* и *w*. Напоредо са ихъ фершанце — укрепляю 187. и др., преписивач пише: воръ [vor] 168', деръ гросватеръ 170, ихъ вермехре [vermehrte] 170, унвернигџфигъ 171, дасъ версамлете (sic) волкъ 174, ихъ вертраѳе анъ 175, ихъ верцихе 175', деръ вертрагъ 178'. Можда по аналогији са овим колебањима вредности *v* између *φ* и *в* он претвара и *w* у *φ*: деръ фертъ — цѳна 192', фо [wo] 197, дје файнтраѳне — гроздъ 203'.

19) Немачко *s* у писму остаје понегде као такво: дје сегель станге [Segelstange] 168', дасъ гесеце (sic) 168', дје райсе 182', деръ асе [Hase] 184, селтенъ 194, деръ рисе 204.

20) Мешање *s* и *ш* је очигледно, мада доследности нема ни у томе: а) ихъ сеце (schätze, превод: цѳню) 167', ихъ сейне [scheine] 179', дје асе [Asche] 184', ихъ паѳсе (bausche, превод: гордюся) 201; б) оне вишенъ — тайно 173', деръ шандъ — пѳсокъ 175, дешалбенъ (*c > ш*, а *h* испада, уп. т. 16); или је *sh* протумачено као *sch*) 177, деръ шѳмпфъ — блато 190, деръ флайшъ (Fleiß, превод: тцаніе) 198'.

21) Група *st* понегде остаје као *сѳ*, а с друге стране, у положајима где књижевни немачки данас не познаје промену, долази до појаве *st > шѳ*: а) дје станге 168', деръ стабъ 170', деръ стамъ 172', ихъ гестее 177', стѳмъ 187', дје стадтъ 189'; б) деръ кирцеште тагъ 171, деръ каштенъ 172, деръ риштвагенъ 172, дје вештѳнгъ [Festung] 172', деръ полштеръ 175', дасъ мѳштеръ 179, ерншафтъ [sic, ernsthaft] 180', деръ унтерште 182, ернштликъ 196'. Група *sp* такође остаје понекад и у транскрипцији: дје спице 171, ихъ спиле 172, деръ спехтъ 191, деръ спайхелъ 195', ихъ спане аѳъ 199'.

22) Занимљиво је писање групе *nd* као *нѳ*: дје имерверенте цайтъ 167', ихъ клатше митъ денъ ентенъ 192, деръ хангенте тропфе (sic) 198'.

23) Има још разних појава у писању, које представљају „писање по чувењу“, или према писму које се већ у немачком ослања на живи изговор. Указаће се само на неке чешће: а) *g* на крају речи као *x*: ерѳ фреѳихъ [erfreuig] 182', цванцихъ 202', деръ цверхъ 204'; б) измењене или упрошћене групе *ns*, *nst*, *ts* (*ds*): десъ сонцъ фраѳ — сноха 188'; дје динцтъ магдъ 168', дасъ фенцтеръ 178; дје фалтенъ десъ калицъ 183, интерверцъ 192, дасъ рецелъ 203'; с) појединачни други случајеви:

деръ митеръпѣнкъ 172', деръ файхтагъ (као да је покушано писање грленог *p*!) 178, нихсъ 180, дасъ фертъ [Pferd] 185', дасъ хантѣхъ 185', деръ фѣштайгъ 196'.

24) Обрнуто, нека друга места, осим већ поменутих, указују на писање директно „по виђењу“: ейне штадтъ 167', дје прандѣштедте 171, дје стадтъ 189', ихъ тедте (старо *tödte*) 200'; ихъ клатше 192, дје пайтше 196. У примеру дје аелъштеръ (данашње *die Elster*, превод: сврака) 191, вероватно треба гледати траг архаичног писања *Älster/Aelster* оправданог према још старијем *Alster (agalstra)*, али незасведоченог у познатијим изворима за историју немачке лексике³⁷. Чести су двоструки консонанти и двоструки вокали у транслитерацији: дје пѣттеръ 171, дје кетте 172', деръ херръ 192', дје пѣппе 193', ихъ комме 201'; сеелигъ 170', оне хааръ 171', дје сее 185', дасъ моосъ 187'³⁸.

25) Међу специфичностима текста могу се запазити неке које се у већем броју групишу око истих артикулационих елемената. Нарочито се истиче непотребно убацивање слова *p*: ихъ сприле [spiele] 185, деръ арпфелъ [Apfel] 192, спретъ [spät] 196', ихъ гештрате [gestatte] 197, ихъ спрيره [spüre] 202, деръ кѣхенъ, спрайсе [Speise] 204'. Убацивање *l*: деръ лелрмайстеръ 185'; замењивање *l* и *p*: деръ лѣствардъ [Lustwald] 188, деръ фолстъ [Forst] 197; њихова измешаност: верхелай [welcherlei] 194.

26) Многе писарске грешке могу се објаснити тешкоћама због међусобног мешања сличних слова у готици, којом је свакако био писан првобитни немачки текст. Тако имамо мешање *s* и *f* (слични у готици): ихъ штрасе [strafe] 192, ихъ ерсорше [erforsche] 196, ихъ сорше 202, ихъ песирхте [befürchte] 202 — таѣфедъ [sic, tausend] 186', ихъ финдиге [sündige] 190'. Мешање *t* и *w* (слични у готици): ихъ мере (wäre, превод: азъ быхъ былъ) 179, нихсъ мердигъ [würdig] 180, менигъ [wenig] 190', мисте [Wüste] 200, маръ [wahr] 202. Мешање *a* у *u* (веома слични у готици): дје арсахъ [Ursache] 172'. Мешање *u* и *n* (слични у готици): планъ [blau] 184'. Мешање *h* и *k* (донекле слични у готици): ихъ бехлайде 168 — дасъ копфвекъ 174'. Уместо *chs* преписивач је видео *sch*: дје апвешелѣнгъ

³⁷ Овај, као и извесне даље податке за рад, из историје немачког језика и немачке дијалектологије, пружили су ми др Зоран Жилетић, доцент на Одсеку за германистику Филолошког факултета у Београду, и Волфганг Штајнингер, асистент Института за славистику у Грацу. Ја им се и овом приликом срдечно захваљујем.

³⁸ Ј. Рајић је и касније преносио удвојена слова у страним речима. В. А. Младеновић, *О народном језику ...* 47.

[Abwechselung] 202, вашамъ [wachsam] 202'; уместо *sz* видео је *tz*: дасъ ейцъ [по старој графици: Буџ] 180', дасъ милхъ=гефець [Gefäß] 197, деръ гешоць [Geschoß] 199'.

27) Следећих неколико случајева сведоче о мешању у писаревој свести ћирилице с латиницом: дасъ водъ [Bad] 170'; деръ хаџсгандъ [Hausgang] 189', дје маингѣндъ [sic, Meinung] 204; хахъ (nach; мешају се мајускулно *x* латиничко и *h* ћирилско) 192'; дје ах' (Achse, превод: осовина; изговор -*кс*- представљен латиничким словом „икс“ у ћирилици) 170. Уосталом, писар у свом ћирилском исписивању немачких речи на више места убацује латиницу: ихъ махе тихъ лихтеръ 171, ихъ хабе тангелъ 172, ихъ хите пихъ 172³⁹. На л. 174' реч *wider* (против) написана је као *Шидеръ*, са почетним великим курзивним словом које представља велико латиничко курзивно *W* старијег типа: са подвученом водоравном „подлогом“.

28) Писање полугласника међу сугласницима, као траг давнашњег закона о отвореном слогу у словенском, има овде свог одјека при исписивању немачких речи: нотвенѣдигъ 188, ихъ пештимъме 198', етъ-васъ 202.

29) Већ је и из наведених примера могло да се закључи до којих је деформација довело писање немачког текста уза све наведене особености. До које мере може реч да се промени показаће још неколико последњих примера: кремигъ [geräutig] 168', дје ехле [Höhle] 168', дје хонтъ [Hand] 185', дје пѣте [Beute] 192', иперъ дриперъ [über, drüber] 199, еропенъ [erhaben] 199, хонъ арсахъ [ohne Ursache] 199', дје ехе [Höhe] 200', дасъ лѣфтъ=спраилъ [Lustspiel] 204. итд.

30) Међу фонетско-морфолошким цртама пали су у очи примери: ихъ иберноме [м. übernehmen] 169, ихъ ерфоле [м. erfülle] 192.

Без далекосежнијег познанства са студијама из области старијег немачког језика, његове графици, етимологије многих речи, као и његове дијалектологије, веома је ризично говорити о „грешкама“, о „прелазима“ гласова из једних у друге. Али без обзира на ове резерве, које и не допуштају опширније тумачење приказаног немачког текста, неке опште закључке ипак смемо да изнесемо.

Цео изглед немачког дела речника свакако сведочи о архаичној подлози. О томе говоре, између осталог, и следећи подаци. Лексика: деръ демантъ [Diamant] 167, кранкъ маладе (друга реч може да се нађе

³⁹ А. Младеновић, О народном језику... 40, говори о Рајићевом *h* које личи на латиничко, али само у наредној графици, и то је сасвим друга врста словног знака.

у старим нем. изворима) 167', дје анте (патка: у средњовисоконем. изведеницама налази се основа ant-) 168', цвентъ, цво, цвай (у Речнику из 1753. г., наведеном у белешци 26), стоји под duo, duae, duo: zweene, zwo, zwey) 176', деръ айдамъ (зет) 180, ецо, ецѣндъ (у значењу: сада, 182; на 188' нинѣ је превод за дје цундъ, што је погрешно м. истог таквог jetzund; речи jetzo и jetzund су архаичне), дје иншѣлтъ (острво — архаитет, задржан у изведеници der Insulaner, или латинизирање као стари манир⁴⁰) 182', дје шнѣрѣ (снаха) 188', деръ пфенингъ 188'. Додајмо овде и необичне за данас изведенице дје гефраѣ, даѣ гевайѣбъ (супруга) 203', направљене, вероватно, по аналогiji са der Gemahl, одн. die Gemahlin. У графiji је нађено деръ аѣффе 167, оффѣтъ 195, чему паралеле налазимо у старим немачким изворима (offt, tropffen)⁴¹. Има и доста примера са *ih* (*th*) у речима где се то касније изобичајило (а чија је фреквенција била највећа у XVI в.).

„Славјанизирани“ трагови претпостављеног латинско-немачког текста воде у рани нововисоконемачки слој, и то поглавито у његов аустријско-баварски израз, онај који се у знатној мери чува и данас у одговарајућим дијалектима. У каснијем преписивању нашег текста немачке речи су биле дотериване према модернијем изговору у правопису, тако да су од прототекста остали доиста више трагови неголи општи изглед. Овде се нађене особине не могу детаљно разматрати на бази немачких дијалекатских потподела, тако да ће се оне углавном упоредити са особинама карактеристичним за нововисоконемачко подручје уопште. У резултату ће се потврдити његово раније раздобље, и то чак нешто старија фаза тог раздобља.

⁴⁰ На овом месту скрећемо пажњу на модерну критику, упућену на рачун старих руских азбуковника, у којима је реч *insula* била понекад обележавана као немачка. Р. Цејтлин наводи то као грешку, а М. Алексејев, бранећи старе азбуковнике од уопштеног ниподаштавања, у поменутој књизи *Словари иностранных языков ...* (стр. 15, где се цитира и Р. Цејтлин), каже специјално за овај случај да припада изузецима, у смислу заиста погрешне интерпретације. Реч, разуме се, није немачка, али је могла бити виђена у немачким текстовима.

⁴¹ Утврђено је да се у нашој латинско-немачкој подлози, у њеном немачком делу, крију знаци раног нововисоконемачког дијалекта, чији завршетак пада отприлике у средину XVII в. Стога су за упознавање са фонетиком и графijом одговарајућег периода и одговарајућег дијалекатског слоја у историји немачког језика послужили следећи извори: В. Мозер, *Frühneuhochdeutsche Grammatik*, I т. (1929, Хајделберг) и III т. (1951, Хајделберг); Е. Кранцајер, *Historische Lautgeographie des gesamtbairischen Dialektraumes* (са картама) (1956, Беч). — Специјално за писање двоструких консонаната без стварне потребе в. В. Мозер I, 39—40 („израз готског и барокног стила“).

Особина описана под 1) (глас *a* артикулисан и написан као *o*) једна је од најтипичнијих одлика поменутог подручја, која је засведочена у мноштву тадашњих текстова, нарочито у спонтаније писаним⁴². Наведени под 2) примери као *x̂lцъ*, *фр̂мъ* такође имају ове исте основе, и то веома архаичне⁴³. Особине под 3), 4) и 5) (одсуство обележја за мућење вокала, одн. изговор који тако написаном вокалу одговара) исто су тако одлике поменутог историјско-дијалекатског слоја⁴⁴. За пример показан под 4): даш̂ клани ферт̂ нађена је паралела у једном релативно веома старом немачком извору: *bruny farb*⁴⁵. Транскрипција *ü* као „и“ (т. 5)) није само ствар блискости аустријско-баварском изговору, него и најбоља могућност у ћирилици. У т. 6) изложене су особености *i > e*, *ü > „e“*; о прелазима *i > e* и *ü > ö* има сведочанстава у старим немачким текстовима⁴⁶. Особина под 7) (данашње *Kraut* као *Krut* и сл.) обилато се потврђује и у извору који смо овде навели у бел. под текстом 45: *bruchen, daruss, überuss, hut = Haut*; *au* као *a* (африхтиг̂) је типично за аустр.-бав. артикулацију⁴⁷. Њој се мора приписати и *фрајнд̂* — *Freund* и сл. из т. 9)⁴⁸. Особина нотирана у т. 8) — писање „и“ на местима данашњег *ei* — оправдана је немачким писаним и говорним традицијама са дате територије (*wiss = бело, brit, klin*)⁴⁹. Вокал *e* на месту савременог *ei* (штен̂), као и *a* на његовом месту (кланер̂), могу се протумачити истим моментом⁵⁰. И писање *au* м. данашњег *ei* (т. 9)), као и *ei* м. данашњег *ie*, одн. *i* дугог (т. 10)), оправдавају се нововисоконемачким тенденцијама⁵¹. Што се тиче редукције гласа *e* (т. 11)), она је такође веома карактеристична, и виђа се у мноштву старих немачких извора везаних за ту територију; и присуство *e* тамо где га данас у књижевном језику нема, као у примеру *охте = acht*, спада у појаве из исте арее. Замењивање звучних експлозивних сугласника безвучним (т. 12), 13) и 14)) исто тако увелико карактерише поменуто дијалекатско подручје⁵²; обрнута

⁴² В. Мозер I, 116—117.

⁴³ В. Мозер I, 134.

⁴⁴ В. Мозер I, за *ä* 90—91, за *ö* 92—93, за *ü* 93—94; такође 87. и даље.

⁴⁵ *Illuminierbuch künstlich alle Farben zu machen und zu bereiten durch Valentinum Boltzen von Rufach*, изд. 1549, преизд. 1913. у Минхену.

⁴⁶ В. Мозер I, 131—132, 137.

⁴⁷ В. Мозер I, 178, 183.

⁴⁸ В. Мозер I, 187—188.

⁴⁹ В. Мозер I, 84.

⁵⁰ В. Мозер I, 178, 179—180.

⁵¹ В. Мозер I, 100—101, 203.

⁵² В. Мозер II, за *b > p* 103. и д., за *d > t* 143. и д., за *g > k* 238. и д.

промена, забележена у т. 14) — $k > g$ — постоји такође⁵³, а што се тиче нашег случаја $g\check{k}\check{k}\check{k} = Kuckuck$ он се посебно спомиње у литератури⁵⁴ — у питању може бити и етимолошки моменат. Писање v као w (према коме долази дерџ гросватерџ, ихџ вермехре, т. 18)) оправдава се врло старим граfiјским особеностима немачког писма⁵⁵. У вези са т. 19): уопштено говорећи, било је дијалеката који су — неједнако у разним уже посматраним фонетским положајима — чували разлику између изговора s и z испред вокала⁵⁶; а и онда кад су се s и z стопили у z остало је, као што се зна, писање s , које је овде могло бити слепо копирано. У случајевима какви су наведени у т. 20), прелаз $s > \check{s}$ и $\check{s} > s$ није непознат нововисоконемачким говорима⁵⁷; што се тиче прелаза $st > \check{st}$ и $sp > \check{sp}$ на почецима речи, он је везан за целу ову територију, тако да писање $s\check{ii}$ највероватније представља обичну транслитерацију, док је st у средини и на крају речи постало \check{st} само у неким говорима, те је наше каштенџ и сл. одраз ужих дијалекатских прилика (т. 21))⁵⁸. Показано у т. 22) имерверенте, хангенте може сведочити о давној традицији писања партиципа са $-nt$ -⁵⁹. У т. 23) споменуто је писање речи са крајњим $-ig$ у облику $-ixh$, као и речи *der Zwerg* као *цверхџ*: обоје је исто тако познато у немачком писму⁶⁰; познато је и изговорно а затим и граfiјско убацивање дентала између n и s — отуд *десџ сонцџ*, *динцџ*, *фенцтерџ*⁶¹. Најзад, интересантно је истаћи да чак и оно што би се лако схватило као преписивачка грешка — узајамни прелази између p и l и убацивање сувишног p (т. 25)) — има ослонца у старој немачкој артикулацији и у писарским узусима: познати су прелази $l > r$ и $r > l$, истина, код $l > r$ уз нека ограничења у тумачењу, која се управо на наше примере не би могла применити⁶²; док се у вези с убацивањем паразитског r у немачкој стручној литератури износи да су то сасвим усамљени случајеви, везани за старији одсек нашег периода, тј. за 1470—1520. г.⁶³ Можда

⁵³ В. Мозер II, 246.

⁵⁴ В. Мозер II, 242. У нашој т. 14) је наведено и бегвемџ: писање qu као gw се понекад виђало у XVI и XVII в., В. Мозер I, 66.

⁵⁵ В. Мозер I, 67—68.

⁵⁶ В. Мозер II, 208. и д.

⁵⁷ В. Мозер II, 236, 237.

⁵⁸ В. Мозер II, 221. и д.

⁵⁹ Узгред код В. Мозера II, 19.

⁶⁰ В. Мозер II, 251, 255.

⁶¹ В. Мозер II, 35—36.

⁶² В. Мозер II, 100—102; спомињу се асимилација, нар. етимологија.

⁶³ В. Мозер II, 22.

би последњи одједи ових појава у Рајићевом рукопису могли нешто да значе за стручњаке германисте.

Ово је било само летимично и непотпуно оцртавање нађених појава на историјској позадини раних нововисоконемачких наречја. Нису извршена ни временска ни дијалекатска ближа лоцирања, али за то могу да послуже изложени примери. Општи је утисак да непознати латинско-немачки речник, одн. његов првобитни примерак, касније преписиван, упућује на релативно веома архаично стање немачке писмености, јер за неке од изнетих црта налазимо обавештење да се оне нису јављале касније од XVI в., што и оправдава наше мало поређење са текстом из 1549. г., наведеним у бел. под текстом 45. Коришћење таквим извором за просветитељске задатке у српском XVIII в. речито говори о оскудици прикладних средстава и о великим напорима тадашњих добронамерних пионира нове културе.

6.

Претпостављени латинско-немачки речник, из којег је узета немачка лексика, био је солидне израде. То нам показују многа значењска нијансирања латинских речи и давање посебних значења за латинске хомониме. На пример: *nitōr (ослањати се, дизати се, чезнути, настојати) ихъ ферласе михъ, стребе [strebe], пемихе [bemühe] михъ серъ 188, *pallesco (бледети, са прелазом ка: бледети од страха, страховати) ихъ пинъ плосъ [blaß], ферплайхе, фирхте 190, *disco (водити, са семантичким преливањем ка: проводити, процењивати, сматрати) ихъ фире, майне 176'; *calx (calx = пета и calx — креч, хомоними) дје ферсе, деръ калкъ 171'.

Првобитни преводилац на славеносрпски вршио је свој посао на доста места такође уредно: *lego ихъ лесе [lese], пфлике — читаю, берю 183', *solvo ихъ лесе [löse] аѢфъ, пецале — развјазљу, заплатяю 197'. Не може се тачно рећи ко је ипак упрошћавао неке преводе, који би требало да садрже по неколико речи, а не садрже их: да ли већ први преводилац или каснији преписивач (можда и не један). Тако читамо: *blatta (мољац, бубашваба; пурпур) дје молте [Motte], хіменъ (уп. архаично немачко die Heime цврчак, или der Hymenoptere опнокрилац), шабе, деръ пѢрпѢръ — само: моляць 171; *cuniculus (бели зец; подземни ходник, пећина) дасъ канинхенъ, дје унтерграбѢнгъ, мине — само: под'копаніе 175'; *lupus (вук; штука) деръ волфъ, хехтъ — само: волкъ 185; *nasus (нос; ругање) дје насе, фексирѢнгъ — само: носъ 187'; *strages

(рушење, убијање; гомила оборених људи) дје шлахтѣ, нидерлаге, дерѣ аѣфе [Haufe] ерѣ шлагенерѣ лаѣте [Leute] — само: побѣненіе 198'.

Славеносрпски преводи су често невешти: *fucus (трут; црвена боја за лице) дје хѣмель, дје шминке — лѣнвыый скотѣ (тј. превод за „трут“ (!); друго недостаје) 179'; *hara дерѣ швайншвалѣ [sic, Schweinstall] — свинское ѡбиталище 181; *lacinia дерѣ саѣмѣ, дје фалтенѣ десѣ клайцѣ [Kleids], дерѣ швайфѣ — край ѡбшивенія 183; *licitor дасѣ штадкнектѣ (sic), хешерѣ — шибатель злочиниковѣ 184; *pex (насилна смрт) дерѣ гевалтсаме тотѣ — силная смертѣ 188; *repus дје шпайсѣ = камерѣ — пищная горница 191; *procus дерѣ фрайерѣ, дерѣ хайратенвилѣ [der heiraten will] — желатель к' женитвѣ 193; *tabes дје швиндсѣхтѣ — задѣшевлѣнная болѣзнь 199'; verna дерѣ хаѣскнехтѣ — дворный рабѣ 202; *viscera дасѣ айнгевайдѣ, флайшѣ — внѣтренная утроба 202' итд.⁶⁴.

Несигурно владање немачким језиком и буквалност превода водили су често у наивна и неупотребљива решења, све до бизарних и једва разумљивих резултата. Тако, нпр., немачки пасив, саграђен помоћу werden, аутор овог речника схвата као футур: *clueo (бити на гласу, бити познат) ихѣ верде гененетѣ — бѣдѣ наименованный 173'; *nascor ихѣ верде гепоренѣ — бѣдѣ народненѣ 187'; *varulo (добивати батине) ихѣ верде гешлагенѣ — бѣдѣ биенѣ 201'. Или ово: *rudis (штап који се давао ислуженом и ослобођеном гладијатору) дасѣ степхенѣ [Stäbchen], цайхенѣ дерѣ ерласѣнгѣ — најдробнѣйшии прахѣ (вероватно, схваћено као Stäubchen!), знакѣ ѡпѣщенія 195.

Буквално превођење с немачког довело је и до оваквих солуција: *nardus дје штекѣ = рѣбе [Steckrübe] — усажденная репа 187'; *nebulo (ветропир) дерѣ песе пѣпе [der böse Vube, израз за „мангуп“], шелмѣ — лѣкавыый отрокѣ 187'; *nemus (гај, шумарак) дерѣ лѣствардѣ [Lustwald, нем. реч за „гај“] — увеселенная пѣстыня 188; *prosa дје унгепѣндене реде — простое слово 193. Састављач речника је понегде довео текст до потпуног бесмисла: *cedo ихѣ вихе [weiche], гебе нахѣ — устѣпаю, ѡстѣпаю, даждѣ сѣмо (дакле, презент gebe nach схваћен је као императив, па и то семантички погрешно) 172'; *hilum (уп. nihil > ne hilum = ништа; ни мрве) етвасѣ гарѣ гетингесѣ [geringes], дерѣ понѣнфлекѣ [der Bohnenfleck, с којим треба упоредити израз keine Bohne =

⁶⁴ Синтагме сличне овим у славеносрпском преводу нису биле стране нашим старим лексикографима. Речник: Нѣмецкій и сербскій словарь ... во Виенѣ вѣ лѣто 1790 (Теодора Аврамовића) даје, нпр., за der Hundebiss превод: песіе оугрызєніе.

= ништа⁶⁵] — нѣчто малое черное на бокѣ (вероватно је требало да стоји „на бобѣ“, а све је то схваћено као мала црна пега на бобу!) 181’.

Колико је немачки део представљао у првобитном вокабулару доста добар и функционалан текст, толико је његов препис, и иначе лишен практичне употребљивости, урађен слабо. Поред свих напред наведених грешака, показаћемо још неке, које сведоче о механичком преписивању: *ningit ихъ шнайве, есь шнайве (уместо es schneit — а са правилним преводом: сиѣгъ идетъ) 188; *sobrinus, *sobrina даць ге-шлехтѣ, дѣ нахткемлинге [sic, уместо Nachkömmlinge) 197; без разумевања је преписано *tabella даць претѣ, дѣ тафель, итемѣ, даць гемелде (item је међународна речца, убачена у немачко тумачење, са значењем „такође“) 199’. Да су све речи немачке колоне биле преписиване редом, а не после сваке немачке речи одговарајућа славеносрпска, показује ова расејаност: после ихъ шенке ... ихъ шлафе ... написано је ихъ рике, уместо der Rücken (по латинском ту долази *dorsum, а и славеносрпски превод одговара: хребетѣ) 176’; или: после ихъ швайфе хинѣ ундѣ ерѣ ... ихъ шмайхеле ... стоји ихъ гетинѣ уместо die Göttin 190. А нешто слично се запажа и у славеносрпској колони: после толкователь ... стоји призиватель уместо призивати одн. 1. лица једнине тога глагола (треба да буде превод за *invito ихъ ладе айнѣ, локе анѣ) 182’.

Приликом континуираног преписивања немачке одн. славеносрпске колоне долазило је до укрштања редова у водоравном смеру: тако је на л. 168. ихъ бехлайде [bekleide] преведено са дрѣжелюбный, а следеће испод њега фрајндлихъ са одѣваю, уместо обрнуто. На једном месту (180’) Рајић је сличну омашку и сам приметио, па је укрштањем тачкастих линија упутио кориснике речника на правилно читање.

Догодиле су се и далеко веће збрке, можда због већ раније збрканог преписа латинско-немачког речника, или због стриктног „хоризонтално“ урађеног превода оних речи у левој колони, које су заправо само због недостатка простора у претходном реду биле спуштене ред ниже, као завршеци горњих тумачења. На л. 199. латински низ речи *stuprum (обещчашћење девојке), *suadeo (саветовати), *suavis (сладак, мио), *sub (испод), *sublevo (помагати, храбрити), *sublica (колац за подупирање моста) претворио се у следећи преводачки галиматијас: ихъ рате — похотѣ плотская; лайблихъ [lieblich], френдлихъ — совѣтѣю; дѣ унцѣхтѣ, урерай [Hurerei] — любезный, сладостный; унтерѣ —

⁶⁵ Употребљавано већ у средњовисоконемачком, Х. Кипер, Wörterbuch der deutschen Umgangssprache (1956, Хамбург).

подъ; деръ васеръ=пфалъ [sic, Wasserpfal], прикенъ=пфалъ — совѣщаваю 199. Таквих поремећаја има и другде.

Како из ове мешавине, тако и из споменутих тачних превода на славеносрпски језик првобитно присутних, али не и овде исписаних немачких речи (ихъ шнайве — снѣгъ идетъ), сигурно закључујемо да је писар само преписивао речник, не размишљајући о преводу с немачког на славеносрпски, или га и не разумевајући у потпуности. Непосредни, а можда и неки од ранијих предложака, био је такође писан ћириличким курзивом, не увек читким за потоњег преписивача: на л. 187. за *micus деръ унфлотъ аџстеръ нознъ дат је бесмислен превод сотъ, јер је тако, вероватно, била прочитана реч соплъ.

∴

* * *

Скромни просветитељски подухвати из прве половине XVIII века дају повода да се размисли о томе, колико су управо они, у тој епохи, и били заслужни за каснији брзи раст просвете, културе и науке. Нова рационалистичка просвета, са модерном културом и науком као својим плодовима, подизала се касније великом брзином, и стога и треба обратити пажњу на ове прве темеље на којима се она изграђивала, уз одавање потребног признања њеним раним градитељима, и уз разраду оних тематских праваца који су у односу на то доба до сада најмање били разрађивани.

Ирена Грицакић

Резюме

Ирена Грицкат

НЕМЕЦКО-СЛАВЯНОСЕРБСКИЙ СЛОВАРЬ — СПИСОК ВЫПОЛНЕННЫЙ
РАИЧЕМ В 1741-ОМ ГОДУ

В статье подробно рассматривается текст немецко-славяносербского словаря, содержащий около 1100 слов и находящийся в составе сборника, написанного в Сремских Карловцах в 1741-ом году. Теперь сборник принадлежит Национальной библиотеке СР Сербии и хранится под сигн. Р—107.

Автор статьи выясняет, что весь сборник переписал собственноручно Иован Раич, знаменитый впоследствии писатель и историк, в то время четырнадцатилетний мальчик, находившийся при своём учителе Петре Райковиче в качестве помощника при так наз. Малой словенской школе в Карловцах. Главным доказательством того, что текст был писан именно им, является подпись “Иоан раин“, а также и сходство почерка с ближайшим по времени несомненно принадлежащим Раичу почерком в рукописи 1751-ого года. Графический и орфографический разбор указывает на многие особенности, уже известные в позднейшей работе Раича, но также и на несколько новых, о которых до сих пор не было речи в научных исследованиях.

Главное внимание уделено построению немецко-славяносербского словаря. Понятно, участие Раича в его создании было минимально, и сводилось, вероятно, лишь к списыванию уже имевшегося экземпляра, со внесением мелких ошибок и поправок. Подробный анализ словаря может, однако, способствовать лучшему ознакомлению с определённой эпохой, с интеллектуальной и культурной обстановкой в момент начальной деятельности русской школы в Войводине.

Автор статьи приходит к заключению, что словарь составил не серб, а человек прибывший из южновеликорусской области, или, может быть, украинец или белорус из прилегающих языковых зон, овладевший литературным великорусским языком с его церковнославянской окраской. Это лицо приняло на себя, как одну из важных просветительских задач, составление немецко-сербского словаря. Работа была выполнена следующим образом: был взят какой-то (пока не установленный) латинско-немецкий словарь, вернее — его список готическим шрифтом, и из правого столбца, т. е. столбца переводов латинских слов, был сделан, без изменения в порядке слов, левый, немецкий столбец. Эти

немецкие слова были потом переведены на язык, о котором составитель предполагал, что он должен являться литературным языком сербов.

Немецкая лексика изображена кириллицей; анализ указывает на ранний нововерхненемецкий язык и на архаические черты правописания. Славяносербская лексика представляет собою смесь восточнославянских (югозападных) элементов, русско-церковнославянских литературных навыков и сербского языка, с некоторым процентом турецких и венгерских заимствований. Между первоначальным составителем словаря и Раичем было, по-видимому, несколько переписчиков, так что текст, с одной стороны, со временем всё больше сербизировался, а с другой, наполнялся ошибками всякого рода, особенно в своей немецкой части. Всё сказанное, взятое вместе, свидетельствует о несомненных рационалистических начинаниях, об источниках знаний, с трудом находимых в те времена, о внимании, которое было уделено этому пособию, предназначенному, по всей вероятности, для школьников, — о внимании, проявляемом даже со стороны таких носителей просвещения, которые не вполне ещё дорасли до подобных научных заданий.

ЛЕНСІКОНІ НЕМЕЦКІИ И СЛАВНО-СЕРБСКІИ .

фондъ	Въ, изъ с' даети, предлогъ. <i>логъ.</i>
дуръ прѣстѣнѣ иншѣ дуръ рѣченѣ иншѣ.	Императорини Соловѣ, или гашѣ Хранни
дуръ вѣнѣдъ иншѣдъ павѣдъ.	Зрѣво орѣво, толетотъ орѣво.
дуръ поносъ.	Бѣдъ дурѣво.
дуръ ахѣтѣ, ваинѣ Грѣнѣ дуръ снѣдъ бѣдѣрѣсѣнниѣ бѣвѣна, или пѣтѣнѣ бѣвѣна	
аинѣсѣдъ дѣвѣсѣдъ бѣтѣлѣтѣ.	
вѣдѣдъ ахѣсѣдъ.	и, гѣно, ахѣсѣн.
дуръ хѣнѣхѣтѣдъ.	хѣсѣтѣдъ.
исѣрѣдъ пѣнѣсѣтѣдъ.	Острѣнѣ, уждѣнѣнѣ, полюнѣнѣ, ахѣ, сѣ
хѣтѣрѣдъ	Орѣнѣнѣ горѣтѣнѣнѣ, ахѣ, сѣ
дуръ аѣрѣмѣаѣнѣдъ.	хѣнѣ, или хѣворѣ дурѣво.
дуръ рѣнѣдъ пѣрѣнѣ.	хѣдѣлѣнѣнѣца.
дуръ аѣрѣфѣ.	Многѣсѣтѣво, или Грѣнѣца.
дуръ шѣрѣфѣ шѣнѣнѣсѣдъ шѣдъ бѣрѣнѣсѣдъ шѣлѣнѣ.	Острѣнѣ острѣсѣдъ, или урѣсѣдѣнѣтѣ аѣ
дуръ сѣвѣнѣдъ.	Сѣлѣнѣ.
ахѣсѣдъ вѣдѣдъ.	Зѣтѣ гѣсѣдъ, аѣнѣ Сѣлѣнѣ:
хѣдъ шѣрѣфѣ пѣнѣсѣдъ.	Острѣнѣ иѣзъ бѣшѣрѣво.
дуръ пѣдѣлѣнѣ.	иѣла.
дуръ Сѣрѣсѣтѣ.	пѣлѣнѣ.
хѣдъ.	хѣдъ, поѣ.
дуръ шѣрѣхѣворѣнѣдъ	Пѣсловоѣнѣца Пѣрѣнѣтѣ, пѣрѣсловоѣнѣца.
дуръ шѣрѣнѣнѣнѣдъ.	Аѣрѣмѣнѣнѣдъ, дѣтѣмѣнѣнѣдъ, аѣлѣмѣнѣдъ.
дуръ шѣрѣмѣлѣнѣдъ.	Сѣлѣнѣ.
дуръ шѣрѣнѣсѣтѣ, пѣнѣсѣлѣфѣ.	Пѣдѣпѣрѣ, пѣдѣставѣнѣца, поѣмѣтѣ.
дуръ поѣрѣнѣ Пѣтѣрѣнѣнѣдъ.	Сѣнѣтѣ.

Сл. 1. Рукопис из 1741. год. Нар. библи. СРС РС 107, стр. 167. ректо

Ед. дѣрѣ срѣштѣ.	Продѣвнѣшнѣ.
иѣдѣ перѣвѣтѣ нѣштѣ аѣвѣ.	Обнаѣтаѣю.
Фирѣ аѣнѣ штѣмѣ.	За про.
Аѣвѣ.	Аѣвѣ, оѣдѣ.
Дѣтѣ шанѣдѣ, дѣтѣ шмаѣвѣ.	Попошѣнѣтѣ.
Фромѣдѣ, аѣфромѣхѣтѣмѣвѣ.	Лостояннѣтѣ.
Дѣрѣ штѣрѣманѣцѣдѣ да шѣвѣрѣвѣтѣдѣ, аѣвѣрѣа сѣлннѣтѣ вѣтѣрѣдѣ.	Наѣга аѣстѣвѣющѣтѣ.
Дѣтѣ обѣтрѣштѣнѣдѣ, фѣнрѣмѣштѣтѣнѣдѣ.	Висѣпѣнѣтѣ вѣзраѣстоѣмѣдѣ.
Хѣвѣдѣ вѣвѣртѣштѣоѣстѣнѣдѣ.	Далѣтѣно.
Фѣртѣнѣтѣ фонѣдѣ фѣртѣнѣтѣ.	Флаѣтѣлѣ иѣ дѣннѣтѣмѣтѣ.
Дѣрѣдѣ фрѣанѣтѣдѣ, дѣрѣдѣ хѣнѣрѣатѣнѣнѣдѣ.	Знаѣтѣ.
Дѣсѣдѣ вѣнѣдѣвѣрѣцѣанѣхѣтѣдѣ.	анѣтѣва.
Дѣтѣ шмаѣхѣтѣдѣ.	Лѣтѣштѣкѣстѣвѣю.
Иѣвѣ рѣанѣсѣтѣ, фѣтѣрѣанѣсѣтѣ.	дадо рѣдѣтѣ, дадо.
Дѣтѣ пѣнѣдѣрѣдѣ, дѣсѣдѣ тѣшмаѣхѣтѣдѣ.	Пѣзнѣшѣвѣ, достѣаѣю.
Иѣвѣдѣ лѣанѣтѣтѣ фѣфѣирѣдѣ.	Стѣвѣшннѣтѣ, припѣлоѣтннѣтѣ.
Фѣорѣдѣ сѣнѣдѣ анѣтѣнѣдѣ, тѣнѣанѣнѣтѣдѣ.	стѣлѣзѣно.
наѣхѣтѣ.	Спѣорннѣтѣ.
Хѣлѣнѣцѣдѣ пѣхѣнѣцѣдѣ.	Сѣоѣстѣвѣтннѣтѣ.
анѣтѣнѣдѣ, анѣтѣнѣтѣннѣлнѣдѣ.	Дѣлѣ рѣадѣнѣ.
дѣтѣтѣнѣдѣ.	Прѣстѣоѣтѣ сѣлѣво.
Дѣтѣ унѣгѣспѣндѣнѣдѣнѣ рѣдѣтѣ.	рѣадѣ.
дѣсѣдѣ тѣшмаѣхѣтѣдѣ.	Злѣгѣполѣзѣннѣтѣ.
тѣлѣхѣлѣнѣдѣ.	рѣазѣмннѣтѣ.
Фѣорѣспѣлѣтѣнѣдѣ, нѣлѣтѣдѣ.	мѣрѣздѣ нѣннѣдѣ.
дѣрѣдѣ рѣанѣфѣдѣ.	шѣарѣдѣ уѣглѣ горѣаѣщнѣтѣ.
дѣтѣ илѣнѣтѣдѣ хѣоѣлѣтѣ.	сѣлѣво, сѣлѣвоѣтѣ дрѣво.
дѣрѣдѣ пѣфѣаѣмѣтѣноѣсѣаѣвѣдѣ.	Сѣтѣрѣанѣдѣ.
нѣлѣтѣтѣнѣтѣ.	

дѣрл посрѣдѣ и и г р ѣ л о с ѣ т о п ѣ д ѣ .	вѣро.
дѣрл прѣдѣ .	тѣрю.
дѣрл .	мѣдѣдѣ .
дѣрл а и ф ѣ д ѣ с ѣ а и с ѣ к ѣ х ѣ н ѣ .	дѣрл д о н ѣ с ѣ .
дѣрл ш л а и ж ѣ , л ѣ т ѣ р ѣ с а и ѣ .	дѣ , д а с ѣ , и т ѣ , с ѣ , т ѣ .
дѣрл г р ѣ д ѣ у н и т ѣ р ѣ в ѣ а и ѣ г ѣ н ѣ .	к о р ѣ н ѣ и ѣ в ѣ ш ѣ н ѣ .
дѣрл л а и ѣ ѣ , м ѣ т ѣ р л а и ѣ ѣ .	к о т ѣ р ѣ и ѣ б ѣ д ѣ ѣ .
дѣрл п р а ѣ х ѣ , х ѣ п ѣ .	у т ѣ р ѣ а .
дѣрл ф а и ѣ т р а и ѣ .	у н ѣ т ѣ р ѣ а л ѣ ю .
дѣрл п ѣ с ѣ л ѣ , дѣрл г ѣ м а и ѣ н ѣ п ѣ м ѣ .	р а з ѣ ѣ .
дѣрл з ѣ н ѣ .	дѣрл п р ѣ с т ѣ в ѣ и ѣ н ѣ а р ѣ д ѣ .
дѣрл ф ѣ х ѣ ѣ .	р а н а .
дѣрл в а и ѣ р ѣ , с т ѣ ш ѣ ф ѣ г ѣ ѣ .	л ѣ с ѣ н ѣ .
дѣрл у н ѣ с ѣ н ѣ т ѣ , с ѣ с ѣ н ѣ т ѣ .	п ѣ с т р ѣ ѣ .
дѣрл с ѣ ф р а ѣ , дѣрл с ѣ а и ѣ ѣ .	п ѣ р ѣ л ѣ ѣ .
	с ѣ т ѣ р ѣ а .

дѣрл в ѣ р ѣ ѣ т ѣ .	п ѣ л ѣ н ѣ т р ѣ ѣ ѣ .
дѣрл д ѣ т ѣ р ѣ ѣ ѣ .	п р ѣ п ѣ с ѣ н ѣ а с ѣ л ѣ n a .
дѣрл х ѣ ш ѣ ѣ п ѣ ѣ ѣ .	п ѣ н ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл р ѣ ѣ ѣ ѣ .	п ѣ а и ѣ ѣ ѣ п р ѣ s ѣ .
дѣрл п а м ѣ ѣ ѣ .	в ѣ ѣ , п ѣ ѣ ѣ .
дѣрл ф а ѣ ѣ ѣ , дѣрл г ѣ ѣ ѣ ѣ , м ѣ р л а и ѣ ѣ , ѣ ѣ ѣ ѣ .	а п а т ѣ ѣ ѣ , л ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ , дѣрл п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	м а и ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл п а ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	х ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл п а ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	а р ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл г ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	п р ѣ s т а ѣ ѣ ѣ ѣ , с ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ , дѣрл ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	в ѣ ѣ ѣ ѣ , с ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл п ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .	с ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ , п р ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ .
дѣрл ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ , п а ѣ ѣ ѣ ѣ .	к ѣ ѣ ѣ ѣ .

Сл. 3. Рукопис из 1741. год. Нар. библ. СРС РС 107, стр. 203, верзо

18.
 ...иже бже мши, ігра нехоруда
 іс Бетта. Митин: Апопроси Ошца 2. Дань.
 тногго и во доветити тх ив, кста,
 риди лскоя и ридити тгаль. Мпанн:
 Сприсен уш пирвыи ихъ родъ, ии дель, Двалъ.
 рдсгг породъ отсца. Мпанн: Мпре. Суръ:
 Три подвѣсти прегмѣрнихъ, и и прилса
 кхъ (солпи, іаишъ іаишъ нападаништ
 наидаіаіе. Мпанн: Бже ушма на, уа. 49.
 шма уелішакомъ, и Ошн ншп пошъ.
 стіаіа нажд рѣло, ісвс сазвлял існ
 по рихъ ихъ по днхъ дргннихъ.
 Тохъ и п ф. іамъ 11. с. 5. и опрор и мѣста.
 Да притіемъ івѣдъ по Хртів мнѣс,
 мп лѣтѣ вѣшг прнонъ Хртѣла нлѣ
 псаянн нс. іа. Залъта, ірннмъ ісїю
 прѣднїемъ и усїнїемъ и івѣрѣнаста,
 влѣшъса.
 Мгерѣостъ на мене івѣрѣ солп.
 саянн нопамъ Залъта.
 Тлагеагтѣ Хртѣсѣ по усїннїс спонїв:
 Шѣшѣ наѣнтѣ пѣл іздышн прѣяшѣд, М. 24.
 Со іма Ошца, існа, існїа існїа: уса. 19.
 шѣ ихъ саянн пѣл іаишъ Даводъ ахъ 6а.

О ПРИРОДИ АКЦЕНАТА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА НА ОСНОВУ ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Природа акцената српскохрватског језика скоро читаво једно столеће привлачи пажњу домаћих и страних научника, посебно фонетичара. Разлози за то не налазе се искључиво у фонетским карактеристикама тих акцената, јер они, у својој суштини, не представљају ништа посебно у прозодији индоевропских или словенских језика — како на дијахроном тако и на синхронном плану њиховог развитка. Истина, акцентуација српскохрватског стандардног језика, то значи и доста великог броја народних говора који чине основицу тога језика, и данас зна за квалитативно-квантитативне опозиције наглашених слогова, а присуство било које од тих дистинктивних компонената још увек је и фонолошки релевантно.¹ Уз то долази и још увек присутна квантитативна опозиционалност поста акценатских слогова — у једној зони прогресивнијих говора штокавског дијалекта поста акценатске дужине се чувају у прва два слога иза акценатског:

ǔ ū ū : ū ū ū	ù ū ū : ù ū ū
ô ū ū : ô ū ū	ó ū ū : ó ū ū

али има говора, углавном ијекавског наречја, у којима живе и три поста акценатске дужине. Дакле:

ǔ ū ū и ū ū ū	ù ū ū и ù ū ū
ô ū ū и ô ū ū	ó ū ū и ó ū ū

А и дужине, као и акценти, имају своју семантичку функцију, уп. *завежљаја*, *загрљаја* и сл. према: *завежљаја*, *загрљаја* — ген. синг.: ген. пл.

¹ В. А. Песо: Valeur phonologique des accents serbocroates, Proceedings of V Congress of Phonetics Sciences, Münster 1964.

Разлоге зашто акценти нашег стандардног језика још увек привлаче пажњу наше науке налазимо, добрим делом, у чињеници што су описи тих акцената доста неуједначени, а сваки испитивач полазио је од уверења да даје оно што се у том тренутку могло дати као најпрецизније. Ми ћемо овде, информативности ради, дати и један осврт на досадашња испитивања у овој области наше науке о језику.

Први детаљнији опис природе српскохрватских акцената дао је Л. Мазинг², и то на основу изговора Милоја Влајића из Жаркова и Стефана Радошевића из Мркопоља (Горски котар). Резултати до којих је дошао Мазинг неједнако су примљени у нашој науци о језику. Ево зашто. Мазинг је констатовао да су наши акценти силазне интонације једносложни, тј. својим квалитативно-квантитативним особинама везани су само за акцетогени слог. Акценти узлазне интонације, међутим, поред акцентованог захватају и постакцентатски слог. Тако у *кράљица* имамо: *die beiden ersten der drei kurzen Sylben stärker und höher als die letzte, und zwar beide gleich hoch und, wie es scheint, auch gleich stark gesprochen*³ у *на́рoдъ* „so wird das a...mit einer ziemlich stark tönende Steigung der Stimme von einer tieferen zu einer höheren Tonlage gesprochen. Die Spannung der Stimmkraft ist dabei stark genug, um ohne ernauerten Anlauf auf die folgende Sylbe (-ro) überzugehen und diese gleichfalls hoch und noch mit einem gewissen Grade von Stärke erklingen zu lassen“.⁴

Овакав суд о нашим акцентима узлазне интонације није наишао на подједнак пријем код наших и страних фонетичара. Једни су, без резерве, прихватили Мазингово схватање о двосложности тих акцената; други су, категорично, одбијали такву констатацију. И ево читавих сто година после Мазингова рада није се дошло до општеприхватљивог става, а не треба заборавити да су о овоме проблему писали познати и признати фонетичари и граматичари.⁵

Крајем прошлога века на Мазингово схватање наших акцената, сасвим кратко, осврнуо се Ј. Шторм у Енглеској филологији.⁶ Шторм,

² L. Masing: Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accents, Memoires de l'academie des sciences de St. Pétersbourg, VIIe série, 1876.

³ op. cit. 58.

⁴ op. cit. 60.

⁵ више о томе код мене: Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika, Београд 1971. стр. 55—63.

⁶ Johann Storm: Englische Philologie — Anleitung zum wissenschaftlichen Studium der Englischer Sprache, Лажпиг 1892, 210—212. Исп. и В. Miletić: Über den Ursprung der sekundären Intonationen im serbokrotischen, Proceedings of the Third International congress of Phonetic sciences, 1938, 402—407.

и са правом, констатује да се Мазингови судови о природи наших акцената не могу прихватити као потпуно тачни а то из простог разлога што ни Мазинг ни његови објекти нису разликовали сва четири српскохрватска стандардна акцената. У свом настојању да продре у суштину природе тих акцената Шторм прави разлику између „српског“ и „хрватског“ акцената, што, без сумње, треба схватити као разлику у изговору објеката из различитих крајева наше језичке области, а чињеница је да на нашем језичком тлу, чак и у границама једнога дијалекта, једнога наречја, па и мање говорне области — једнога говора, могу постојати, а и постоје лако уочљиве говорне разлике, то чак и у акцентуацији. На тим разликама, видели смо, Шторм је заснивао своје закључке о природи наших акцената. Књижевни језик, бар до наших дана, овакве разлике није прихватао. Увек се полазило од јединствених принципа у акцентуацији и од јединствених карактеристика тих акцената.

Мада је наш орган слуха стални и тешко заменљиви пратилац фонетике и фонетичара, давно је констатовано да би наше сазнање о природи гласова било непотпуно ако бисмо и данас своје закључке о тој страни наше говорне речи заснивали искључиво на основу података које нам пружа орган слуха. Без помоћи, и података, које нам пружа експериментална фонетика ми бисмо данас били сиромашнији у овој грани науке о језику, наше представе о појединим фонемама биле би непотпуне⁷. То вреди и за питање о коме је овде реч — за природу акцената српскохрватског језика. И ту нам је експериментална фонетика пружила драгоцене податке, а од њених зачетака почело се и са испитивањем природе акцената⁸, па и акцената нашега језика. Како су се усавршавале техника и електроника тако су и приступи овоме феномену наше речи били савршенији, а резултати до којих се тим испитивањем долазило прецизнији.

Први је почео да проучава наше акценте помоћу техничких средстава, која су му тада стајала на расположењу, Р. Готијо (R. Gauthiot) у Лабораторију за експерименталну фонетику оснивача ове фонетске гране П. Руслоа (P. Rousselot) на самом почетку овога века. Резултате својих истраживања Готијо је објавио у чланку: *Etudes sur les intonations serbes*.⁹ Ево до каквих је резултата дошао:

⁷ о овоме исп. G. Straka *Phonétique expérimentale au service de la linguistique* као и В. А. Артемов: *Експериментална фонетика*, на руском, Москва 1956.

⁸ в. P. Rousselot: *Principes de phonétique expérimentale*, Париз 1924

⁹ MSLP, т. 11, 1900, 336—356. Код Храсте (Филологија I, 73) читамо да је Мазинг „експериментално ... утврдио“ да су наши узлазни акценти двосложни.

„Les syllabes frappées de l'intonation `` ... sont en fait celles qui ne sont pas intonées, mais simplement frappées à la fois de l'ictus et du ton... la tranche marquée d'un `` ne montre jamais aucune variation intérieure, soit d'intensité, soit de hauteur“ i као закључак: „La seule caractéristique des syllabes de ce genre est d'être nettement coupées des syllabes suivantes par leur intensité et leur hauteur propres“.¹⁰ За наш \wedge Готијо констатује: „Les syllabes marquées d'un accent circonflexe \wedge sont au contraire nettement intonées, elles ont deux sommets d'intensité, l'un à l'initiale, l'autre à la finale, séparés par une partie médiane non intense, et au point de vue musical un sel sommet à l'initiale, à partir duquel le ton va s'abaissant“.¹¹

За наше акуте, акценте узлазне интонације, код Готијоа читамо: „l'intensité croît du début à la fin: la hauteur musicale est, elle aussi, montante sans que son ascension soit strictement liée à celle de l'intensité“.¹²

Као што видимо, експериментални приступ овој проблему није потврдио закључке до којих је дошао Мазинг о природи наших акцената узлазне интонације: интензитет је у сталном порасту — од почетка до краја, музичка страна акцентовапог вокала је, такође, у успону, али не иде паралелно са интензитетом. Дакле, ту нема говора о двосложности ових акцената као што је то констатовао, истина акустичким путем, Л. Мазинг.

Али, овим проблем није решен. Напротив, он је тек сада постао интересантан за фонетичаре. Одмах треба истаћи да је Мазингово мишљење било стекло доста присталица пре појаве рада Р. Готијоа. Међу оним научницима који су прихватили мишљење Л. Мазинга о природи наших акцената узлазне интонације налазе се А. Шахматов¹³, Н. С. Трубецкој¹⁴, Р. Јакобсон¹⁵, А. Исаченко¹⁶, да наведемо само њих неколико којима матерњи језик није био српскохрватски. Од наших језичких

Експерименталних проучавања, међутим, у правом смислу тих речи, тада још није било. Мазинг је своје објекте слушао и посматрао (в. Мазинг, *op. cit.* 57).

¹⁰ *op. cit.* 337.

¹¹ *op. cit.* 338.

¹² *op. cit.*

¹³ А. Шахматов: К истории сербско-хорв. ударений, РФВ, XIX 164—167.

¹⁴ N. S. Trubeckoi: Principes de Phonologie, Париз 1957, 227—228.

¹⁵ R. Jakobson: Die Betonung und ihre Rolle in Wort- und Syntagmaphonologie, TSLP IV, 175, као и Опыт фонологического подхода... American contributions to the Fift Inter. Cong. of Slavists.

¹⁶ А. Исаченко: Zur phonologischen Deutung der Akzentverschiebungen in den slav. Sprachen TSLP, VIII, као и Т. Магнер и Л. Матејка: Word accent in modern serbo-croatian, 1971, 57—61.

стручњака са Мазинговим описом слажу се Т. Маретић¹⁷, Стјепан Ившић¹⁸ и др. Али има и супротних схватања. Први је реаговао на Мазингово мишљење Љ. Ковачевић у трећој књизи Јагићева архива.¹⁹ Ковачевићевом мишљењу придружили су се и још неки наши језички стручњаци. Овде посебно указујемо на мишљење проф. Белића које је, чини нам се, доста поучно јер указује на могућност постојања разлике у природи истих акцената у различитим говорима штокавског дијалекта. „По мојим опажањима, вели проф. Белић, има тројакних штокавских говора међу онима који знају за правилну употребу кратког узлазног акцента.

а) Говори у којима је узлазни карактер тога акцента доста слаб, тако да чини врло често утисак потпуно равног тона (такав је изговор тога акцента у београдском говору доста обичан). У тим говорима висина тона потоњег самогласника или је на висини завршног дела узлазног кратког акцента или је нижа од ње...Али ипак не треба мислити да се тај изговор једначи са изговором ` . Напротив...

б) Говори у којима је увек узлазни карактер ` врло типичан, како у првим слоговима речи, тако и у осталим у којима тај акценат може стајати. У тим говорима висина потоњег слога увек је нижа од завршног момента узлазног кратког вокала. Овим говорима припада северозападни део Србије, а и други крајеви наше земље... в) Говори у којима је узлазни карактер ` добро развијен, али у којима каткада почетак потоњег слога може бити виши од краја слога под акцентом. Ја сам слушао често овакав акценат у нашим војвођанским говорима; он се нарочито јасно чује када је потоњи ненаглашени слог дуг... Има говора где је много чешће потоњи слог виши од наглашенога и у којима је висина потоњег слога према претходном наглашеном знатно већа него у поменутиим војвођанским говорима. Такви су јекавски говори Лике и Крбаве...“.²⁰

За наш стандардни изговор на другом месту проф. Белић констатује да је у „*жѐна, краљица, народ* ... снага ... у в е к на наглашеном слогу у нашим дијалектима са потпуним развитком наше савремене акцентуације“.²¹

¹⁷ Т. Maretić: О неким појавима квантитете ... Рад LXVII, као и Gramatika i stilistika (1931), стр. 106, в. и код Ј. Floršince у Nastavnom vjesniku IV, 43—47. О овоме в. М. Hraste: О konovačkom akcentu u Hrvatskoj, Филологија, 1, стр. 73,

¹⁸ Stj. Ivšić: Jezik Hrvata kajkavaca, Ljetopis JAZU, 48, стр. 67.

¹⁹ Archiv für sl. Philologie, III, 685—696.

¹⁰ ЈФ VI, 230, в. и код Храсте, op. cit. 73.

²¹ А. Белић: Фонетика, 153.

Дакле, мишљења су дијаметрално супротна. Једни у нашим узлазним акцентима виде „двосложне“ акценте, тј. који или у подједнакој мери захватају и акцентовани и поста акценатовани слог или, пак, имају нешто слабији интензитет на поста акценатованом слогу. Други, опет, сматрају да у говорима са потпуно завршеном новоштокавском политонијом акценти узлазне интонације својим квантитетом захватају искључиво акценатовани слог. Поста акценатовански слог, значи, у погледу свога интензитета је инфериорнији у односу на акценатовани слог.

Али, то је такође потребно нагласити, сви ови судови доношени су искључиво, или скоро искључиво, на основу акустичког утиска, што, мора се признати, није најсигурнији показатељ. Постоји могућност да понекад ту испитивач и не региструје све оно што се изговори — речју да не *д̄а* верну слику онога што је речено. Експериментална фонетика је и ту притекла у помоћ и пружила драгоцене податке. Ми смо већ указали на закључке до којих је дошао Р. Готијо на основу својих експерименталних истраживања. Овде указујемо на још нека испитивања:

Б. Милетић, коме није било непознато ни акценатовско шаренило наших народних говора, а који је, уз то, ову проблематику проучавао и помоћу апарата, дошао је до закључка да природа наших акцената узлазне интонације зависи од региона наше језичке области.²² У његовој фонетици о овоме читамо: „код низлазних акцената је интервал између оба слога редовно већи него код узлазних, нарочито у дијалектима у којима се *`* и *'* изговарају са слабо узлазном мелодијом ... где ... може потоњи слог да буде чак и виши од акценатованог“.²³ Дакле, ту су очигледне две ствари: 1. Природа узлазних акцената није у свим говорима који познају те акценте једнака. 2. Само у неким од тих говора поста акценатовански слог може да буде по својој тонској компоненти супериорнији од акценатованог слога. Дакле, то није правило. Уз то Милетић указује на чињеницу да природа ових акцената добрим делом зависи и од места који акценатована реч заузима у говорном процесу. Тако на крају реченице мелодија узлазних акцената „постаје мање узлазна или чак равна“²⁴, али је зато њихова узлазност нарочито карактеристична на почетку реченице.

Најновија експериментална истраживања у овој области наше науке о језику, која су вршили проф. П. Ивић и И. Лехисте у Лабораторији за науке о комуникацији Мичигенског универзитета у Анн Ар-

²² Б. Милетић: Основи фонетике српског језика, Београд 1960, 91.

²³ Б. Милетић, *op. cit.*

²⁴ *op. cit.*

бору, у ову проблематику су унела много више јасноће. Ево неких од закључака тих истраживања:

вокал под ^{'''} по правилу има узлазан почетни део да око средине достигне врхунац, и затим поново сиђе до нивоа који је у просеку за 1% испод почетног“;

вокал под [^] „у свом претежном делу је врло интензивно силазан“;

вокал под [`] „најчешће је одиста узлазан“, уз то: „Почетни тон вокала у слогу непосредно иза (') обично је на висини врхунца вокала под (') или чак нешто виши од њега“, „Вокал у слогу непосредно иза (') нарочито је изразито силазан кад је тај слог ултима“;

вокал под ['] „по правилу је заиста узлазан“ ... „Кратки вокал у слогу непосредно иза (') има врхунац по правилу нешто нижи од онога под самим ('). Дуги поста акценатски слог „има врхунац минимално виши од онога под (')“²⁵

Мада проф. Ивић сматра да је о природи наших акцената „веома правилне погледе имао ... међу старим ауторима Леонард Масинг“²⁶, његова експериментална истраживања, ипак, упућују на закључак да Мазингово уопштавање не може да се прихвати као апсолутно тачно. Акценти узлазне интонације могу у свом тонском успону да захватају две море, али то није опште правило. То није правило, поготово, које вреди за све прогресивније говоре штокавског дијалекта.

Проф. Ивић и И. Лехисте вршили су спектрографска снимања у Анн Арбору. Нас двојица — инж. Петар Правица, стручни руководилац Лабораторије за експерименталну фонетику при Филолошком факултета у Београду и др Асим Пецо, проф. Филолошког факултета у Београду — вршили смо таква снимања у нашој лабораторији. Објекти су били студенти Филолошког факултета, углавном из говорне зоне која познаје четвороакценатски систем.

²⁵ Pavle Ivić i Ilse Lehiste: Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenta u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, VI, стр. 39—58.

²⁶ Pavle Ivić: Prozodijski sistem savremenog srpskohrvatskog standardnog jezika, Symbolae linguisticae in honorem Georgi Kurylowicz, посебан отисак, стр. 135, испод текста. Исп. о овоме од истог аутора у ЈФ XXV, стр. 101, испод текста. Ту читамо да је „Схватање о акценту који погађа слоговну границу формулисано“ у његовој књизи Die serbocroatischen Dialekte I, стр. 103 „а идеју о акценту који захвата две море изнео је...у нешто друкчијој стилизацији, Charleton Hodge“ а далеки „почети овога реда идеја налазе се у Мазинговом капиталном...открићу да су новоштокавски узлазни акценти у ствари двосложни“. Овакви закључци, чини ми се, могу се прихватити за одређене регионе штокав. дијалекта, али не и за све прогресивније говоре тога дијалекта, на чему, истина, не инсистира ни проф. Ивић.

Ево списка регистрованих реченица и имена студената који су те реченице изговарали пред микрофоном:

Снимања су вршена у три школске године, и то: 1969/70. регистроване су ове реченице:

- I
1. *Пеџ њејлова.*
 2. *Миџа њиџа њејџу.*
 3. *Боја води Боду.*
 4. *Ружа њуџи Буру.*
 5. *Љуба љуби Мују.*
 6. *Брана брани Бранку.*
 7. *Коса коси њраву.*
 8. *Мама мами коке.*
 9. *Девојчица зајџикује.*
 10. *Малџан зајоведа.*
 11. *Зулумџар се задужује.*
 12. *Зулумџару зулум чини.*
 13. *Барака је црвена.*
 14. *Веселак се весели.*

Ове су реченице пред микрофоном у лабораторијским условима изговарали студенти Филолошког факултета у Београду:

1. Милан Љубојевић из Сомбора
2. Марковић Радинка из Бање Луке.
3. Томић Филип из Крагујевца.
4. Барна Марија из Врбаса.
5. Анастасијевић Радмила из Пирота.
6. Гемаљевић Зорица из Краљева.
7. Николић Мирослав из Ужичке Пожеге.
8. Микић Милосав из Шавника.
9. Јунговић Станимирка из Титовог Ужица.
10. Михајловић Борислав из Београда.
11. Голубовић Љиљана из Пирота.²⁷

II 1970/71. регистроване су и анализиране ове реченице:

1. *У шљивику се савијају гране.*
2. *Локомойџива вуче воз.*
3. *Јагорчевина се расцветала.*

²⁷ Реченице су овде дате у екавској форми. Пошто је један број студената из ијекавске говорне зоне, они су неке текстове читали у ијекавској форми. Акцент је, ако се на то посебно не укаже, увек био стандардни.

4. Одјекивала је њесма бораца.
5. Сељак је њочео зајмогајти.
6. Ја сам служио и господарно.
7. Рано сам стиознао њроменљивоси судбине.
8. Јунак човеку коња води.
9. Била је њрозрачна месечина.
10. Тад завршиша девет добрих коња.
11. Циганчица лейо игра.
12. Његова њерсијективна је црна.
13. Локомотива је вукла возове.
14. Најбољи лек је њревеница.
15. Повредио је ноге.
16. Мама зове дете.
17. Раи је уништио многе људе.
18. То је мој браи.
19. То је била велика риба.
20. Уицао је много риба.
21. Увек му је њричао бајке.
22. То је моја мајка.
23. Рука руку мије.
24. Он добро рукује њишиољем.
25. Мимоза је лей цвети.
26. То су њени манири.
27. Свирали смо на гитару.
28. То је мој клавир.
29. Свирали смо на клавиру.
30. Била је гробна њишина.

Ове реченице су изговарали пред микрофоном студенти:

1. Николић Мирослав из Ужичке Пожеге.
2. Јунговић Станимирка из Ужица.
3. Микић Милосав из Шавника.
4. Буђен Зорка из Требиња.
5. Зуковић Миланка из Пљеваља.
6. Гемаљевић Зорица из Краљева.
7. Радивојевић Милица из Ваљевске Мионице.
8. Барна Марија из Врбаса.
9. Шункић Вера из Београда.
10. Јовановић Вукосава из Београда.

III Школске 1971/72. регистроване су ове реченице:

1. *Отац њише.*
2. *Девојка њлеше.*
3. *Сунце се њојавило.*
4. *Млеко је вруће.*
5. *Дејше њлаче.*
6. *Дејше, дођи кући.*
7. *Цели дан радим.*
8. *Другарица ми је болесна.*
9. *Стафа кућа се њорушила.*
10. *Моја мајка ради.*
11. *Бранка брани Брану.*
12. *Буда буди Секу.*
13. *Буду буди будилник.*
14. *Јова једе јаја.*
15. *Сека њије млеко.*

Ове су реченице изговарали студенти:

1. Станковић Летица из Пирота.
2. Неговановић Драгана из Аранђеловца.
3. Манојловић Нада из Сутјеске (Банат).
4. Лакић Мара из Бање Луке.
5. Барбулов Јелена из Кикинде.
6. Игрић Нада из Јаше Томића.
7. Шаула Бранка из Српца.
8. Живановић Живадинка из Тополе.
9. Кнежевић Милорад из Врчина.
10. Недељковић Петар из Новог Сада.
11. Новаковић Невенка из Бање Луке
12. Трајковић Рајка из Београда.
13. Буђен Зорка из Требиња.

Као што наши примери показују, ми смо бирали краће реченице, То је свесно урађено. Веће говорне целине често замарају говорнике. а то значи да у последњим сегментима говора може доћи и до изразитијег слабљења фонационе струје а самим тим и слабљења акценатске изразитости. Осим тога, ми смо полазили од чињенице да се природа акцента у оваквим говорним целинама не само добро чува него и јасно испољава. Ово је чињено и због тога што наша намера није била да дајемо

опште карактеристике акцената стандардног српскохрватског језика. За то је обиље материјала, и прецизних закључака, дато у већ навођеним радовима проф. Ивића. Наша је жеља да овим прилогом пружимо још нешто података о природи наших акцената узлазне интонације са нарочитим освртом на природу тих акцената у говорима оних региона наше језичке области који, према раније датој класификацији, имају типичне акценте узлазне интонације. Управо због такве концепције овога рада ми овде нећемо давати ни све резултате до којих смо дошли нашим мерењима; даћемо оно што је најбитније, и онолико колико је довољно да се добије јасна слика о проблему који нас овде интересује.

Али пре него пређемо на тај проблем неколико речи о апаратима које смо користили и методу који смо примењивали у нашем раду.

Метод исцртавања и технички подаци о апаратима који су коришћени при исцртавању

Регистровање наведених реченица извршено је у говорном студију Лабораторије за експерименталну фонетику Филолошког факултета у Београду. Студио за регистровање — снимање израђен је на стандардни начин. Основни акустички параметар — време реверберације — који карактерише сваки простор за снимање и одређује квалитет студија, био је 0,3 секунде, што обезбеђује верност сниманог говора.

Укупно је регистрован говор 32 субјекта, а за анализу је коришћено 760 реченица.

Апаратура за снимање имала је висок квалитет. Коришћени су динамички микрофони АМРЕХ (тип 803) са карактеристиком директивности у облику кардиоиде. Регистровање говорног сигнала изведено је магнетофоном АМРЕХ професионалног типа, а употребљена је магнетофонска трака фирме SCOTCH. Захваљујући таквим техничким средствима при снимању је постигнут потребан квалитет снимљеног материјала. Верност и разумљивост говора су биле потпуне, динамика практично неизмењена, а равноправно су регистроване за анализу све фреквенције у широком опсегу од 40 Hz до 15.000 Hz.

Пошто су преслушане све снимљене реченице, издвојено је за акустичко-фонетску анализу 270 реченица при чему је као критеријум била артикулација говорника, изражајност мелодије говора и акценатска изразитост говорника.

Примењени поступци за акустичко-фонетску анализу

Основна величина која је при акустичко-фонетској анализи одређивана била је фундаментална или основна фреквенција (у даљем тексту ОФ, код Ивића и Лехист ФОР). Да би се промене ОФ у временском и фреквентном домену што прецизније одредиле, примењена су два поступка од којих је први релативно дуго и доста у употреби, док је други нешто новији. Наиме, анализа ОФ је изведена: а) спектралним анализатором — СОНАГРАФ-ом и б) комплетом апарата чији је завршни регистратор МИНГОГРАФ.

СОНАГРАФ је аудио-фреквентни спектрални анализатор који графичким путем приказује сваки тип комплексног звука у опсегу од 85 до 8.000 Hz. Производи га америчка фирма Kay Electric Co. Резултат анализе извршене овим сложеним електронским инструментом је *сонаграм*. На сонаграму се у три димензије приказује разложен анализирани звук. *Фреквенција се наноси на ординалу (вертикална оса), време на ајс-цису (хоризонтална оса), а интензитет је представљен закрњеном самога записа*. Поред тога, новији типови сонаграфа, као што је наш (тип 6061 Б), располажу додацима помоћу којих се може издвојено посматрати зависност амплитуде од фреквенције у одабраном тренутку (Section) и посебно регистровати укупна звучна енергија у зависности од времена (Amplitude Display). С обзиром на то да је за препознавање гласова, поред осталог, промена укупне звучне енергије значајан податак, ми смо на неке од наших сонаграма нанели и криву тоталне амплитуде.

Коришћени сонаграф има још једну погодност чија је примена при анализи допринела да цео поступак буде врло поуздан а резултати прецизнији. Реч је о промени фреквентног опсега (Scale Magnifier) који се анализира. На једноставан начин могу се граничне фреквенције (Upper Limit и Lower Limit) анализираниог опсега мењати у великим границама. Природа анализираниог сигнала у конкретном случају је одредила да се одабере за анализу опсег од 85 до 4.000 Hz, пошто се у том омеру налази десети хармоник и за мушки и за женски глас. Променом размере у фреквентном домену постали су хармоници изражајнији и лакше их је било пратити приликом анализе и читања резултата.

Пошто је наш задатак подразумевао што верније праћење промене ОФ, филтрирање је изведено помоћу филтра (Band selector) ужег опсега (Narrow band) чији је пропусни опсег 45 Hz. Други пропусни опсег (Wide band) од 300 Hz није погодан за анализу ове врсте, јер су хармоници знатно мање изражени.

Нивои узлазног сигнала (Record Level) и сигнала за анализу (Reproduce Level) остваривани су на стандардни начин при чему се водило рачуна да не дође до изобличења. Коришћена је карактеристика H-S као што је и предвиђено за анализу говора. Фреквентна скала је у свим случајевима била линеарна (Frequency Scale Linear), пошто нису постојали разлози за развлачење опсега нижих фреквенција што карактерише логаритамску скалу.

Постављање зацрњења, које се ручно изводи, коришћено је приликом цртања сонаграма више него што се то обично ради. При стандардној примени сонаграфа постави се одређено зацрњење (Mark Level) пре почетка анализе и задржи током целог филтрирања одређене секунце. Ово је нарочито погодно када се из сонаграма одређује релативан однос интензитета појединих хармоника. Међутим, у нашем случају то није било нужно. Напротив, за нас је било значајно да се одреди тачан ток десетог хармоника у зависности од времена и фреквенције. Управо због тога је у току анализе понекад мењан ниво зацрњења, чак и до максималне вредности, и то руком, постепено, како је расла средња фреквенција анализираног опсега. На овај начин су добијени врло употребљиви сонаграми са израженим током десетог хармоника ОФ.

МИНГОГРАФ је завршни писач који заједно са осталим инструментима чини комплет. Израђен је према лабораторијској верзији проф. Г. М. Фанта (Шведска), а производе га Svenska Siemens AB и В. Frøkjær — Jensen, Данска. Апаратура је развијана за специфичне акустичке анализе говора и пружа изванредне могућности за одређивање бројних физичких величина које карактеришу поједине фонеме. Од целога комплета коришћен је претварач фреквенције у напон (Trans Pitchmeter) и регистратор, пошто су за налажење ОФ ова два уређаја сасвим довољна.

Коришћена апаратура има особину да без инерције и изобличења директно графички приказује фреквенције до висине од 800 Hz. Како ОФ, сасвим сигурно, није никада изнад ове вредности, њено регистравање може се сматрати поузданим.

Приликом рада са претварачем фреквенције у напон вођено је рачуна о томе да ли се анализира женски или мушки глас. Коришћени су уграђени филтри (LP-Filter и HP-Filter) за уклањање електричног шума и постизање што чистије презентације испитиваног говора. Увек је пре анализе извршена калибрација уређаја и хартије у одабраном опсегу који највише може да покрије фреквенције од 60 до 450 Hz. Подешавано је да крива ОФ буде што је могуће боље приказана, од-

носно, да разлика између најниже и највише фреквенције ОФ буде просторно што већа.

Као излаз из претварача фреквенције у напон одвајани су сигнали ОФ (Fundamental Frequency) и целокупног говорног сигнала (Duplex Oscillogram). Независно су вођени на два канала мингографа и цртани један поред другог. На овај начин је било могуће евидентирати промену ОФ у зависности од времена и јасно разликовати поједине звучне сегменте. Други допунски подаци који се могу добити истовременим коришћењем осталих делова апаратуре (укупни интензитет добијен интегрисањем звучне енергије у одређеном интервалу времена и сл.) нису овога пута коришћени јер за то није било оправданих разлога: уписивање са само два канала од могућа четири било је прихватљиво и због тога што су се облици записа могли лепо подешавати.

Једноставност рада са овом апаратуром далеко је изнад анализе помоћу сонаграфа.

После извршених подешавања, везаних за висину гласа сваког субјекта и неколико краћих проба, приступа се анализи, тј. непосредном цртању ОФ — практично истом брзином којом се и говори.

Истина, то треба такође истаћи, анализа и графичко приказивање ОФ помоћу мингографа и пратећих апарата мање су прецизни од сонаграфа и могу се прихватити само као прва оријентација, понекад и недовољна. Резултати које пружају сонаграми свакако су детаљнији. У нашем случају једно је допуњавало друго и у исто време служило као контрола.

Сви мингографски записи су рађени брзином кретања хартије од 50 mm/sec. Показало се да је ова вредност најпогоднија за читање висине ОФ.

Одређивање ОФ

ОФ је на сонаграмима одређивана најчешће помоћу десетог хармоника. Овај хармоник је погодан због тога што се вредност фреквенције лако дели са 10 да би се добила ОФ. Пошто су сонаграми калибрисани хармоницима фреквенције од 500 Hz, висина десетог хармоника је читана директно. Поступак је био следећи:

1. Снимљене реченице су са АМРЕХ-овог магнетопона преснимаване на диск сонаграфа. Дужина трајања тих реченица, с обзиром на

димензије хартије на коју се пресликава сонаграм, није могла бити дужа од 2,4 секунде.

2. Извршена је регистрација сигнала филтрираног ускопропусним филтром у опсегу од 85 до 4.000 Hz и при анализи повећана зацрњеност виших хармоника.

3. Сонаграми су цртани у линеарној размери у односу на фреквенцију.

4. Изнад сонаграма, ако је то било потребно, исписивана је укупна амплитуда говорног сигнала која непосредно показује интензитет појединих фонема и прелазна стања.

5. Према калибрацији са 500 Hz читане су вредности фреквенције десет хармоника и дељене са 10 како би се добила ОФ.

У прилогу овога рада дати су неки карактеристичнији сонаграми како би се могла пратити ОФ и правити компаративна анализа добијених вредности.

Из мингографских записа ОФ је одређивана директно. Поступак је био следећи:

1. Снимљене реченице су увођене у претварач фреквенције у напон који је претходно калибрисан.

2. Апарат за претварање фреквенције у напон је подешен према говорнику, како би се добио што јаснији запис ОФ.

3. Два сигнала су вођена на два галванометра мингографа. Један је представљао осцилоскопски облик говорног сигнала, а други је означавао промену ОФ у зависности од времена.

4. Користећи се унапред израђеном калибрацијом читане су вредности у Hz основне фреквенције говора.

У прилогу се дају и неки мингограми како би се и практично видела њихова вредност.

И на крају овога описа технике и поступка при снимању и анализи да укажемо и на поступак добијања сонаграма при обрнутом читању текста. Мада смо свесни чињенице да такав начин анализе не даје потпуно верну слику говорне ситуације²⁸, илустрације ради ми смо при-

²⁸ Покуси са обрнутом траком од раније се примењују у експерименталној фонетици, али су још од раније и оспорени као сигурни доказ онога што се њима жели постићи. Указујемо овде на мишљење Ј. Хлумског о таквом поступку П. Пасија: *l'expérience de P. Passy, каже Хлумски, ne prouve rien, si ce n'est que, en tournant*

менили и тај метод. Резултати који су анализом тако добијених сонаграма постигнути дати су после резултата добијених анализом нормалног изговора. Чини нам се да и овај метод може, бар донекле, да упути на фонетске вредности појединих наших акцената.

Резултати наших испитивања

1. Акценте силазне интонације карактеришу следеће особине:

а) Почетак акценатованог слога, а то је по правилу у стандардном српско-хрватском језику иницијални слог акцентогене речи, има узлазни почетак, ако се акцентогена реч налази на апсолутном почетку реченице или говорног такта. Тонски успон најчешће траје до половине трајања акценатованог вокала, нарочито се то лепо види код *а*, затим долази до блажег тонског пада. Ређи су случајеви када ОФ у тонском успону захвата и наредни слог. Ако се акцентогена реч са *''* налази у медијалној позицији реченице, ОФ је у сталном паду и ту овај акценат има изразито силазни карактер (в. сл.: *ндге, брдѝи, рѝба*). Такве природе је и реч, односно слог, са *а* када се акцентогена реч налази на крају говорног такта (уп. сл.: *ббраѝа, радѝм, мајка*). Истина, и у оваквим случајевима квантитет поста акценатског слога може да има извесног утицаја на кретање линије ОФ, али се битно не мења њена основна природа.

б) Интензитетска компонента акценатованог слога по правилу је супериорнија од интензитета поста акценатских слогова — без обзира на њихов квантитет. Истина, ако је поста акценатски слог дуг, кривуља ОФ има нешто блажи пад него када је тај слог кратак (уп. сл. *цѝлѝ, сѝара* према *Бранка, дѝше*).

То су опште напомене које проистичу из нашега материјала. Ево сада неколико потврда за кретање кривуље ОФ вокала под акцентима силазне интонације:

а) са *крајкосилазним акценћом* на иницијалном слогу акцентогене речи:

le phonographe (у то време још није било магнетофона, А. П.) à l'envers, on déforme la prononciation et on change complètement les condition nécessaires pour l'appréciation juste des sons" (Slavia XI, 595). Дакле, такав метод је увек ризичан, али се ипак примењује, наравно са увек присутном дозом скепсе у његове резултате. Проф. Ивић је такође слушао наше акценте на обрнутој траци и дао о томе један прилог у *Prace filologiczne XX*.

акцентов. реч	почетак	врх	крај	речен.	говор.
пѠчесо	140	160	150	II/5	II/2
нѠге	250	260	140	II/15	II/4
брѠт	200		120	II/18	II/4
дѠвет	250	270	235	II/10	II/4
плѠчѠ	225	340	275	III/15	II/4
пѠсма	250	280		II/4	II/9
мнѠгѠ	250	270	250	II/17	II/9
рѠт	200		250	II/17	II/9

Као што и наведене цифре показују, речи са краткосилазним акцентом, ако се налазе на почетку реченице, имају кривуљу ОФ у првом делу трајања акценатованог вокала узлазног карактера. Та узлазност некада има врло изразит карактер (в. сл. *рѠиѠ, иѠсма*); ако се, пак, акцентована реч налази на крају реченице, ОФ има изразито силазни карактер (в. сл. *нѠге, брѠтѠ, рѠба*). Према томе, наши спектрограми указују на неједнаку природу ОФ вокала под краткосилазним акцентом: на почетку реченице почетак кривуље има узлазни карактер, на крају реченице силазна природа акценатованог вокала добија верну слику на кривуљи ОФ. Ређи су случајеви када кривуља ОФ има тенденцију успона и после прекида трајања акценатованог вокала и када захвата постакценатски слог. То може бити у складу и са реченичном интонацијом.

б) са $\hat{\ }^{\circ}$ акцентом

акцент. реч	почетак	врх	крај	речен	говорник
рѠбѠ	220	235	150	II/20	II/9
дѠте	140	230	135	III/6	III/4
брѠнѠ	180	220	200	I/6	I/2
брѠнѠ	270	320	290	I/6	II/1
бѠрѠцѠ	200		150	II/4	II/4

Ево још неколико таквих података, без навођења реченице и говорника:

мѠмѠ	200	250	250
пѠт	270	—	325
пѠтѠ	190	220	215
тѠжѠ	210	275	270
љѠбѠ	200	260	250
стѠрѠ	280	—	300

За податке овога карактера тешко је давати просек. Сваки говорник, и свака позиција акцентоване речи у реченици, чини нешто посебно. Ипак, могло би се рећи да континуирани успон кривуље ОФ имамо код речи са ` акцентом најчешће тамо где је цела реченица дата у повишеном тону. Значи, то је више реченични акценат него акценат акцентоване речи.

2. Акценте узлазне интонације карактеришу ове особине: Сви су узлазне природе: од почетка до краја акцентованог вокала ОФ има узлазни карактер. Поста акценатски слог може такође да захвати линија успона ОФ, али то није правило. И овде значајну улогу има позиција акцентогене речи у реченичном склопу. И још нешто — овде велику улогу има и порекло говорника. Тако на нашим спектрограмима природа узлазних акцената код студената из зоне са класичном четвороакцентском системом је изразито узлазна до завршетка акцентованог вокала. Ређе се кривуља ОФ преноси на други, поста акценатски слог. Да и то, бар једним делом, прикажемо табеларно.

а) са ` акцентом

акцентована реч	почетак	врх	речен.	говорник
кòсї	225	270 (с)	I/7	I/2
си	270	230		
другàрица	250	300 (р)	III/1	III/13
ри	300			
барàка	190	300 (к)	I/13	I/9
ка	300	270		
девòјчица	220	340 (ч)	I/9	I/2
чица	340	280		
òтац	230	250 (т)	III/1	III/12
та	250	210		
пòрушила	250	300 (ш)	III/1	III/5
руши	300	250		
тако и				
зулùмħàр	210	300 (ħ)	I/1	I/9
ħàр	300	270		
весèљàк	200	290	I/14	I/9
ља	290	270		
мòја	240	250	III/1	III/4
ја	250	240		
тишїна	200	235	II/30	II/2
на	235	190		

акцент. реч	почетак	врх	речен.	говорник
кòња	270	325	II/8	II 4
ња	320	270		
спòзнао	210	290	II 7	II/4
нао	290	250		
сèљáк	240	290	II/1	II/4
љак	290	260		
другáриша	230	280	III/8	II/4
ри	280	280		

И наведене цифре, и приложени сонограми, упућују на закључак да кривуља ОФ акценатованог вокала има узлазни карактер не само у пределу трајања акценатованог вокала него може да захвати и један део трајања сугласника из постакценатског слога. Да ли то потврђује теорију о двосложности наших акцената узлазне интонације? Сматрамо да не. Ево зашто. Ми смо раније констатовали да наши силазни акценти имају у првом делу трајања акценатованог вокала узлазни карактер, а да у другом делу трајања тих вокала имамо, по правилу, пад кривуље ОФ. То је карактеристика акцената силазне интонације. Код узлазних акцената, сасвим разумљиво, немамо такав ток тонске компоненте, према томе ту и не можемо очекивати да кривуља ОФ мења свој правац у току трајања акценатованог вокала. Ако тонска висина акценатованог вокала захвата и неки сегмент постакценатског слога, обично неку стотинку секунде трајања сугласника из постакценатског слога, оваква висина ОФ никада не карактерише цело трајање постакценатског слога. Белићева констатација — „висина потоњег слога увек је нижа од завршног момента узлазног (кратког) вокала“ за говоре са класичном акцентуацијом, потпуно је тачна. Оно што вреди за вокале са краткоузлазним акцентом, вреди и за вокале са дугоузлазним акцентом.

б) са дугоузлазним акцентом:

акцентов. реч	почетак	крај	реченица	говорник
Бòда	270	390 (д)	I/3	I/2
да	390	270		
Брáна	270	225 (н)	I/6	I/2
на	225	160		
Брáна	200	300 (н)	I/6	I/9
на	300	280		
Кòса	190	250 (с)	I/7	I/9
са	250	220		

акцентов. реч.	почетак	крај	реченица	говорник
свирали	240	290 (и)	II/27	II/4
ра	285	250		
млѐко	220	290 (к)	III/4	II/4
ко	290	240		
дѐте	200	300 (т)	III/5	II/4
те	300	260		
дóђи	225	250	III/6	III/12
ђи	250	240		
Мита	200	310 (т)	I/2	II/2
та	310	250		
Љúба	210	300 (б)	I/5	II/2
ба	300	235		
Рúжа	220	325 (ж)	I/4	I/2
жа	325	310		
Бóја	180	300	I/3	I/2
ја	300	250		
појáвило	200	250 (ло)	III/1	III/12

Оваквих примера могло би се навести знатно више, али за нашу проблематику то није потребно. За нас је основно да се утврди кретање кривуље ОФ вокала под дугоузлазним акцентом. Наведени подаци и дати спектрограми јасно показују да кривуља ОФ акцентованог вокала има стални успон, у току целог трајања вокала. И још нешто. И овде као и код примера са ` акцентом тенденција успона ОФ не завршава увек заједно са престанком трајања акцентованог вокала, него захвата и један део поста акценатског слога, и то само један део трајања сугласника из тога слога. У највећем броју примера, што, опет, може имати и обележје говорне зоне, вокал у поста акценатском слогу има изразито силазни карактер.²⁹ Истина у примеру *йдрушила, йојáвило млѐко* (говорник III/12) тонски успон је пренесен и на поста акценатски слог. То би говорило да је тонски врхунац управо на поста акценатском слогу. Са друге стране, нпр., у *дйац, одјекíвало, свíрали* (говорник II/4) имамо тонски врхунац кривуље ОФ на самом почетку трајања другог слога или на апсолутном крају акцентованог слога.

И овде, по нашем мишљењу, као и код примера са ` акцентом није реч о двосложној природи српскохрватских акцената узлазне интонације. Делимичко захватање наредног, поста акценатског слога, сасвим је природно и фонетски разумљиво. Пошто код акцента узлазног

²⁹ И проф Ивић и И. Лехисте констатују да „вокал у слогу непосредно иза (‘) изразито је силазан у свом највећем делу или целини“, (Зборник VI, 57).

карактера тонска компонента прати трајање акцентованог вокала до његовог краја, јасно је што тај успон захвата и неку стотинку секунде поста акценатског слога. Када не би тако било, имали бисмо слику која карактерише акценте силазне интонације, нарочито дугосилазног. И управо због тога неће бити тачно мишљење које у нашим акцентима узлазне интонације гледа двосложне акценте јер, да то поновимо, поста акценатски слог је у својој целини знатно инфериорнији у тонском погледу од акцентованог слога. Није, дакле, тачна опсервација коју налазимо код Н. С. Трубецкоја када каже да „*les syllabes qui suivent l'accent montant sonnent assez haut*“ (Principes de Phonologie, Париз 1957, 228). Оваква тврдња не стоји за оне говоре чији се акценат узима као књижевни, који чине најужу основицу нашег књижевног језика.

Како изгледа сонаграм речи која има акцентован последњи слог у двосложним речима, ми смо могли да пратимо у изговору нашега говорника са старијом акцентуацијом (I/11). У њеним примерима *води* и *коса* имамо овакво кретање кривуље ОФ: (сл. 30).

	почетак	крај
<i>води</i>		
во	175	200
ди	200	240
ди	240	250
<i>коса</i>		
ко	210	225
са	225	240
са	240	260

Ту, је дакле, врхунац ОФ на апсолутној ултими акцентоване речи.

Слику коју пружају спектрограми о природи наших акцената добрим делом употпуњују записи на мингографу — мингограми. Иако се претварањем основне фреквенције говора у напон и записивањем на мингографу првенствено добијају подаци о реченичној мелодији, мингограми нам омогућавају да пратимо и тонску компоненту записаних делова говора.

У приложеним записима (сл. бр. 32, 33, 34, 35, 36, 37) дати су неки од наших мингограма. Облик говорног сигнала увек је у горњем делу слике, а промена висине ОФ записивана је ниже.

Поступак при овом записивању је био као и код спектрографа: прво је говор снимљен на магнетофонску траку — наравно, и ту у лабораторијским условима — затим је то пропуштено кроз посебни уређај за анализу (Trans Pitchmeter). Апарати су калибрисани према специфич-

ностима говора наших објеката. Ми смо овом приликом узели само изговор нашега објекта З. Б. (II/4).

И мингограми јасно потврђују оно што је доведе већ речено о природи наших акцената узлазне интонације, бар у изговору оних који имају класичне вредности тих акцената: тонски успон је апсолутан за цело време трајања акцентованог вокала, тонски пад почиње са почетком поста акценатског слога.

И на крају неколико података о сонаграмима који су регистровали обрнути редослед говорног процеса. Узели смо само изговор З. Б. Ево како се кретала линија ОФ (сл. бр. 36—40).

реч	почетак	крај	нормални изговор
адуб	210	275	Буда
д		280	
у	285	270	
окелм			млѐко
ок	240	265	
к		290	
елм	295	250	
акјовед			дѐвбјка
а	230	245	
к		250	
јо		255	
ве		275	
ед	275	220	

Обрнути спектрограми, чак и када се приме са потребном резервом, потврђују наш закључак да акценти узлазне интонације у стандардном српскохрватском језику, управо у оним говорима који имају потпуно развијену новоштокавску политонију, никако нису двосложни. Овде се чак на кривуљи ОФ јасно запажа да је акцентовани вокал носилац тонског успона, јер одмах после тога вокала долази до тонског пада.

Цело наше разматрање, да закључимо, упућује на следеће:

а) акценти силазне природе, ако се нађу на почетку реченице или једне говорне целине, имају у почетку узлазни карактер, али већ од половине трајања акцентованог вокала тонска кривуља мења свој ток и наступа део опадања тонске компоненте — кривуља ОФ поприма силазни карактер;

б) ако се ти акценти нађу на речима које се налазе у финалној позицији реченице или говорног такта, кривуља ОФ има изразито силазни

карактер. На ово, у извесним случајевима, може да има утицаја реченична интонација;

в) акценти узлазне интонације одликују се перманентним успоном ОФ у току целог трајања акценатованог вокала. Врхунац ОФ налази се или на крају трајања акценатованог слога или, што често има и регионални карактер, у почетним стотинкама трајања поста акценатског слога;

г) на кретање кривуље ОФ акцената узлазне интонације има утицаја како позиција акцентогене речи у говорном низу тако и квалитет поста акценатског слога. Уз то је од немалог значаја и порекло говорника. У говорима са класичном, вуковском акцентуацијом, почетак поста акценатског слога је обично нижи од врхунца акценатованог слога;

д) оно што се дало закључити на спектрографским снимцима нормалног тока потврдили су и снимци добијени на мингографу — мингограми и обрнути сонаграми;

ђ) општи закључак који проистиче из наше анализе сонаграма и мингограма акцената узлазне интонације јесте да ти акценти нису двосложни, не захватају у подједнакој квантитетској мери акцентовани и поста акценатски слог. Мада има случајева да врхунац кривуље ОФ захвата и поста акценатски слог, то није правило које вреди за све области нашега језичког подручја, управо за све повоштокавске говоре. Уз ово је вредно истаћи да је редовно вокал у поста акценатском слогу тонски инфериорнији од акценатованог вокала. То, исто тако, говори да та два слога нису у тонском погледу једнака.

А. Пецо и П. Празица

Resumé

A. Peco et P. Pravica

LES ACCENTS SERBOCROATES D'APRES LES RECHERCHES DE LA PHONETIQUE EXPERIMENTALE

La nature des accents serbocroates attire, presque un siècle tout entier l'attention des phonéticiens du pays ainsi que des phonéticiens étrangers. Il ne faut pas en chercher les raisons exclusivement dans les valeurs phonétiques des accents de la langue serbocroate, car ses accents, dans leur substance, ne représentent rien de particulier dans la prosodie des langues indo-eur opé-

ennes. Justement, les particularités des accents de la langue serbocroate consistent en ce que ce sont des oppositions qualitatives et quantitatives encore présente des syllabes accentuées et que chacune de ces composantes possède aussi sa valeur phonologique, est phonologiquement signifiante (à ce sujet, voir étude: Valeur phonologique des accents serbocroates, Proceedings of V Congress of Phonetic Sciences, Münster, 1964). Quant aux raisons pour lesquelles ces accents attirent encore l'attention des phonéticiens aussi, nous les trouvons dans la description inégale de la nature de ces accents.

Un des premiers descripteurs de la nature des accents types serbocroates, Leonhard Masing a, dans son travail: Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accentes (St. Pétersbourg, 1876), à la base de ses propres observations, constaté que les accents serbocroates de nature descendante étaient monosyllabiques (l'accent descendant long a dans sa première partie une tonalité expressément haute laquelle baisse par la suite; la syllabe à l'accent descendant court est prononcée assez fortement; la syllabe post-accentuée de par son intensité est considérablement inférieure, ce qui, en principe, est admis comme exact. Cependant, l'opinion de Masing sur nos accents à l'intonation montante a suscité des remarques sérieuses. Selon Masing, la nature des accents serbocroates à l'intonation montante, c'est à dire aigüe, possède ses particularités: ces accents englobent deux syllabes; on les sent aussi bien sur la syllabe accentuée que sur celle post-accentuée.

Une telle description de la nature des accents serbocroates à l'intonation montante (il s'agit toujours des accents de la langue littéraire) n'a pas été acceptée de la part de nombreux phonéticiens du pays, et ajoutons qu'on parlait toujours de l'impression acoustique de l'investigateur. Selon le jugement des grammairiens et des phonéticiens serbes, ou du moins d'une part de ces spécialistes, les syllabes avec les accents de nature montante sont caractérisées par l'escension tonale qui accompagne la durée totale de ces accents, mais non pas aussi la durée de la syllabe post-accentuée. Donc, les accents à l'intonation montante dans la langue littéraire serbocroate ne sont pas bi-syllabiques.

Bien que notre organe d'ouïe soit un compagnon permanent et irremplaçable de la phonétique et des phonéticiens, il a été constaté depuis longtemps déjà que notre connaissance de la nature des sons aurait été assez incomplète si nous servions uniquement des données qu'est en mesure de nous procurer notre organe d'ouïe. Sans aide et sans données que nous offre la phonétique expérimentale, nombreuses de nos idées sur justement les valeurs phonétiques de chacun des phonèmes seraient incomplètes. Ceci est également valable pour la nature des accents de la langue serbocroate.

Au début de notre siècle, dans la Laboratoire de phonétique expérimentale du fondateur de cette branche phonétique, P. Rousselot, à Paris, Robert Gauthiot a essayé de déterminer la nature des accents serbocroates. Gauthiot a publié les résultats de ses recherches dans l'article: Etudes sur les intonation serbes (MSLP, t. II, 1900, 336—356. Voici les conclusions de ces recherches:

„Les syllabes frappées de l'intonation " ... sont en fait celles qui ne sont pas intonées, mais simplement frappées à la fois de l'ictus et du ton" ... „la tranche marquée d'un " ne montre jamais aucune variation intérieure, soit d'intensité, soit de hauteur". „La seule caractéristique des syllabes de ce genre est d'être nettement coupées des syllabes suivantes par leur intensité et leur hauteur propres" (p. 337). „Les syllabes marquées d'un accent circonflexe ^ sont au contraire nettement intonées; elles ont deux sommets d'intensité, l'un à l'initiale, l'autre à la finale, séparés par une partie médiane non intense, et au point de vue musical un seul sommet à l'initiale, à partir duquel le ton va s'abaissant" (p. 338). Quant aux accents des intonations montantes Gauthiot dit: „l'intensité croît du début à la fin: la hauteur musicale est, elle aussi, montante sans que son ascension soit strictement liée à celle de l'intensité".

Comme nous le voyons, Gauthiot ne confirme pas l'opinion de Masing sur le caractère bi-syllabique des accents serbocroates à l'intonations montante.

Mais ceci ne résoud pas le problème. Nombreux phonéticiens, surtout étrangers, ont accepté l'opinion de Masing, tandis que les phonéticiens du pays prouvaient le contraire, à savoir que les accents aigus serbocroates types eux non plus ne sont pas bi-syllabique.

Les recherches expérimentales dans ce domaine de la langue serbocroate, effectuées par le prof. Ivić et Lehiste au spectrographe, ont apporté beaucoup plus de lumière dans cette problématique.

Nous avons effectué des pareils enregistrements au Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté de philologie à Belgrade. Comme objets nous avons pris nos étudiants.

Les résultats de ces recherches peuvent, brièvement, être résumés comme suit:

1. Les accents de l'intonation descendante — les circonflexes — sont caractérisés par les qualités suivantes:

a) Le début de la syllabe accentuée est toujours de caractère montant si le mot accentuée ne se trouve pas à la fin de la phrase

b) La composante d'intensité de la syllabe accentuée est toujours plus supérieure à la syllabe non accentuée.

c) Pour ce qui est de la fréquence fondamentale (FF) des voyelles accentuées l'intensité monte régulièrement jusqu'à la moitié de la durée de la voyelle accentuée, l'intensité régulièrement jusqu'à la moitié de la durée de la voyelle accentuée, le sommet peut aussi être plat, ensuite c'est la chute tonale qui suit. Les exceptions peuvent avoir le caractère régional.

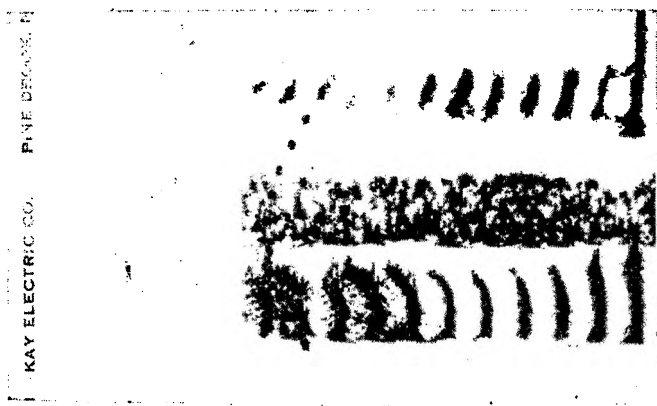
2. Les accents de l'intonation montante-les aigüs — sont caractérisés par les qualités suivantes:

a) Ils sont tous de nature montante: du début jusqu'à la fin de la voyelle accentuée fréquence fondamentale a un caractère montant. Le commencement de la syllabe post-accentuée, du point de vue du ton, ne doit forcément être inférieurs au point finale de FF de la voyelle accentuée.

b) Le sommet de la FF très souvent se trouve au début de la syllabe post-accentuée, dans les premières centièmes de seconde de la durée de la syllabe post-accentuée ce qui, selon nous, est la conséquence des processus phonétiques qui accompagnent la réalisation d'un mot. Il est évident que l'intensité est concentrée sur la syllabe accentuée, mais la composante tonale, selon la principe d'inertie, embrasse aussi une partie de la syllabe post-accentuée. Si une chute tonale se produisait ensemble avec la diminution de l'intensité, nous aurions l'impression des accents à l'intonation descendante ou l'intensité et le ton vont de pair. Par conséquent, phonétiquement aussi bien que physiologiquement est concevable le prolongement de FF quelques centièmes de seconde même après l'arrêt de l'articulation de la voyelle accentuée. Il faut souligner que cette caractéristique peut avoir caractère régionale (cf. nos figures No 15, 16, 17).

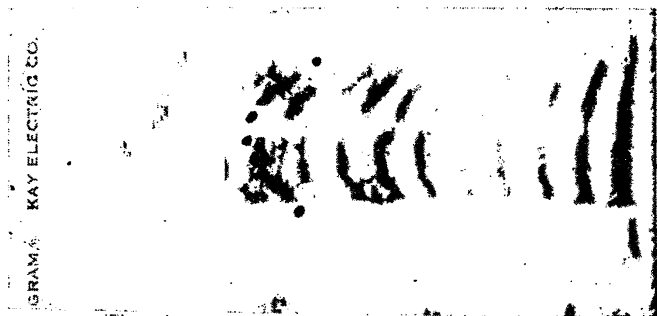
La phonétique expérimentale a, donc, confirmé la conception des phonéticiens et grammairiens qui dans les accents montants de la langue serbo-croate voyaient les accents uni-syllabique.

Ce que signifie l'existence du ton montant à deux syllabes c'est ce que nous montreront les exemples du parler à une accentuation plus conservatrice sur le territoire du dialecte štokavien (v. figure n° 28) ou même figure n° 14, 18, 19, 21 ou le sommet tonal se trouve dans la deuxième syllabe.

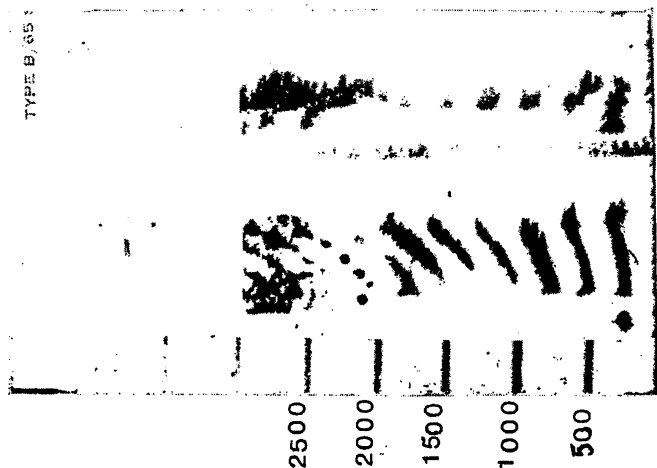
P I N E

Слика 3

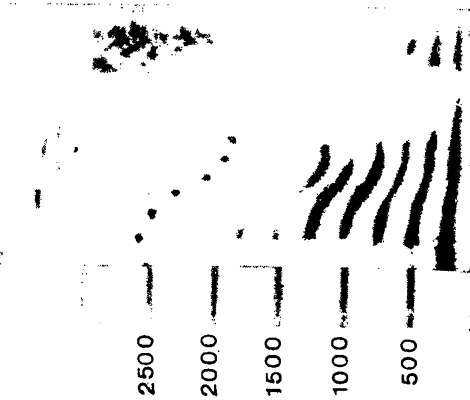
D E V E

Слика 2

R A T

Слика 1

N Ö G E

Слика 4

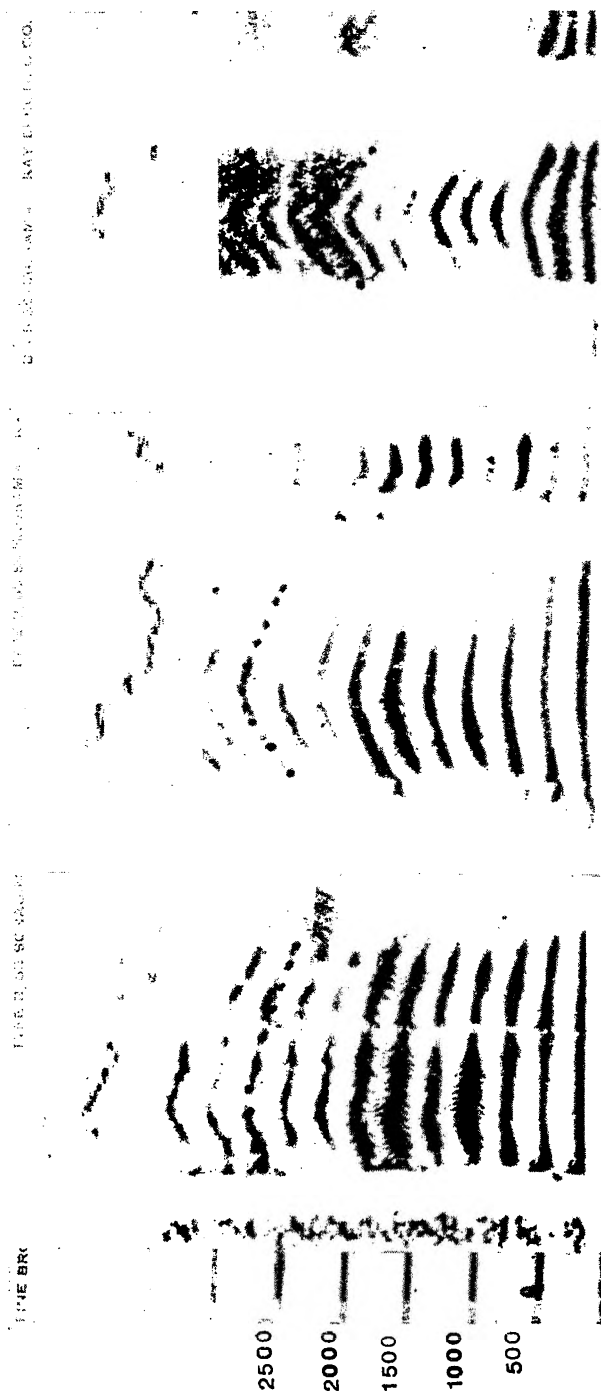
B R Ä T

Слика 5

R İ B A

Слика 6

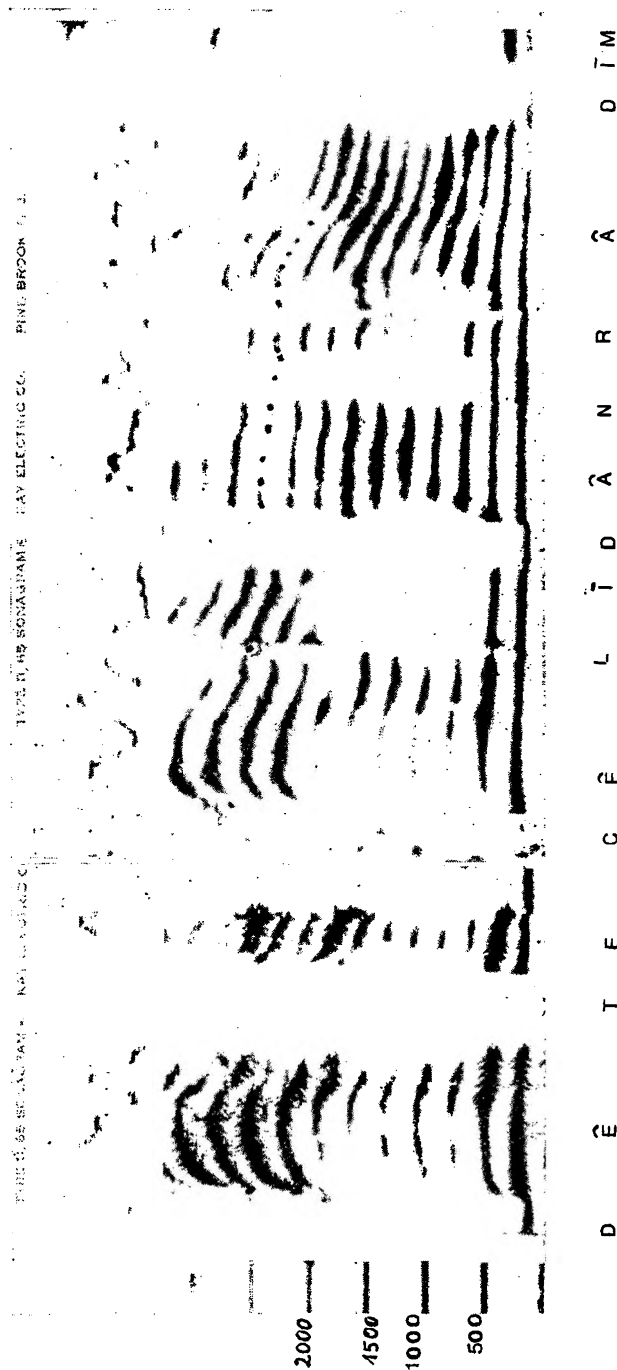

S T A R R Ä S T Ä R R E

Слика 7

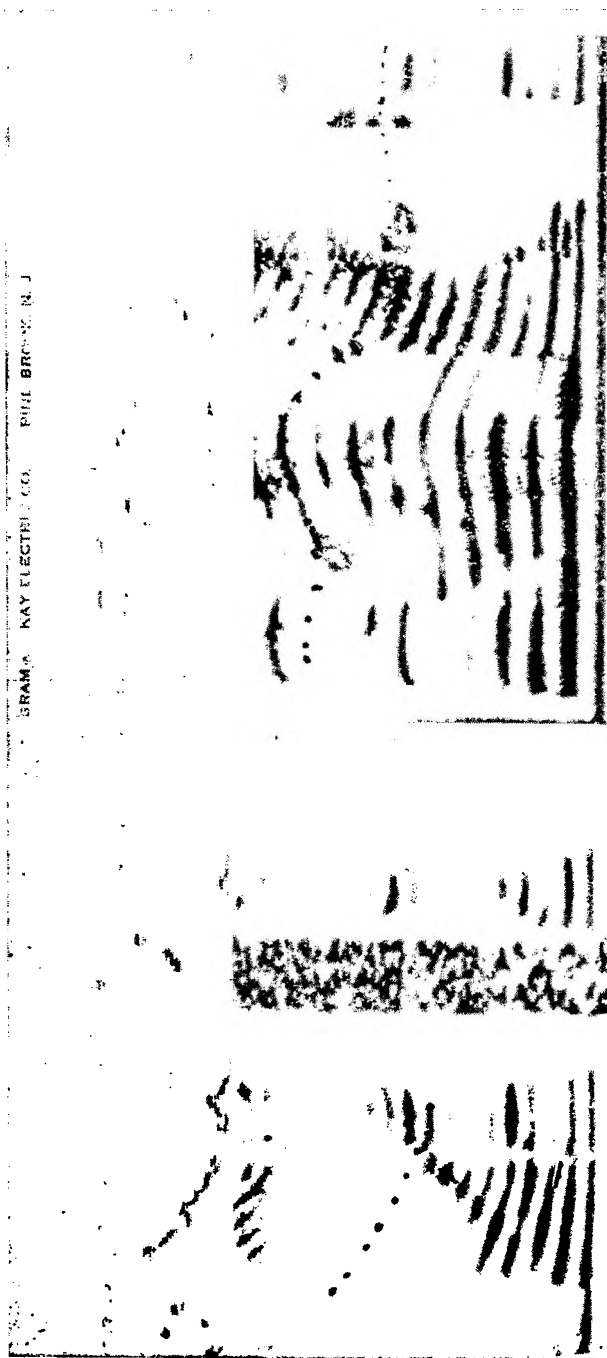
Слика 8

Слика 9

Слика 10

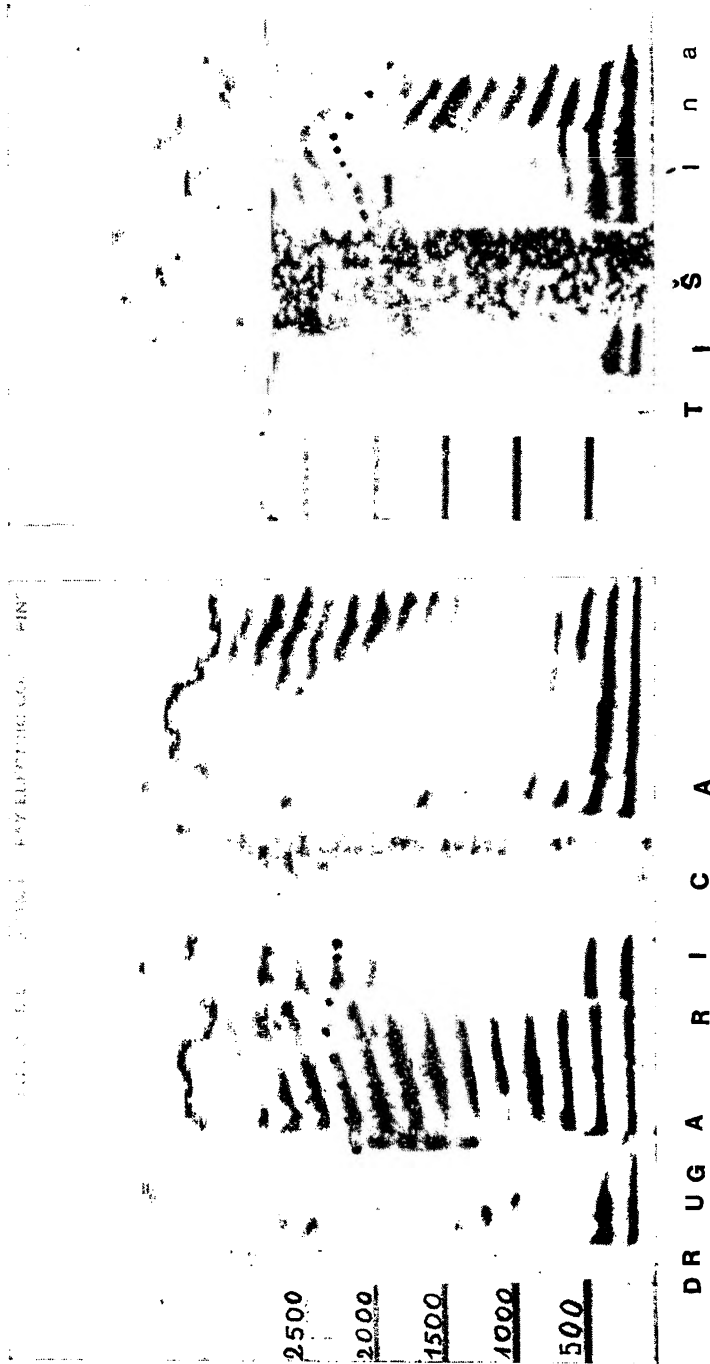
Слика 11

Б О Р А С А Т О Ј Е М О Ј А М Ѧ Ј К А

Слика 13

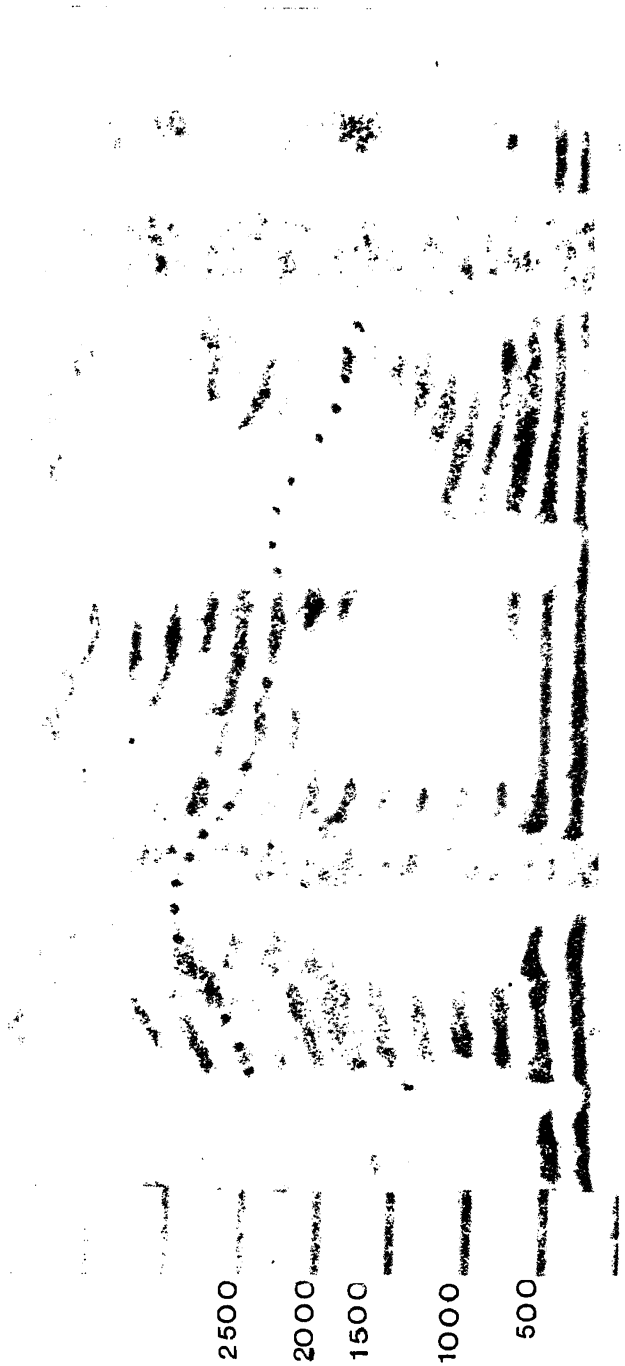
Слика 12

Слика 15

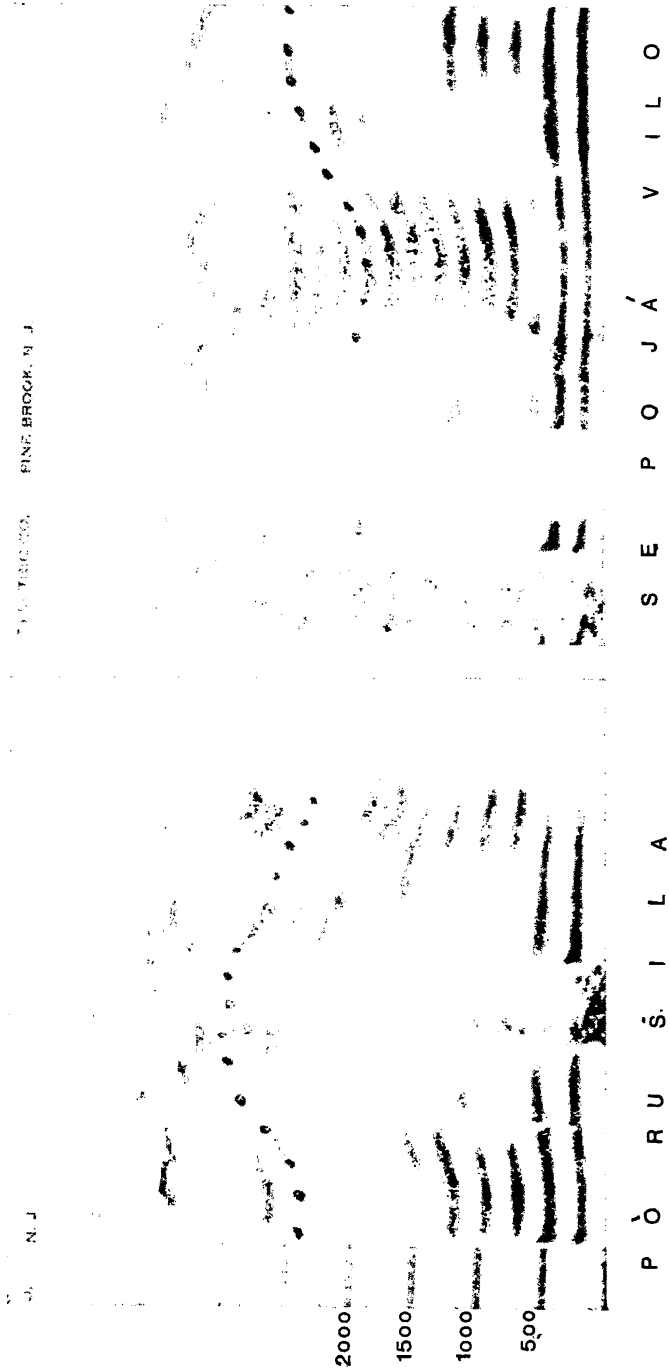
Слика 14

P. E. 65 S. 1000, JAMES HAY ELECTRIC CO., PINE BROOK, N. J.

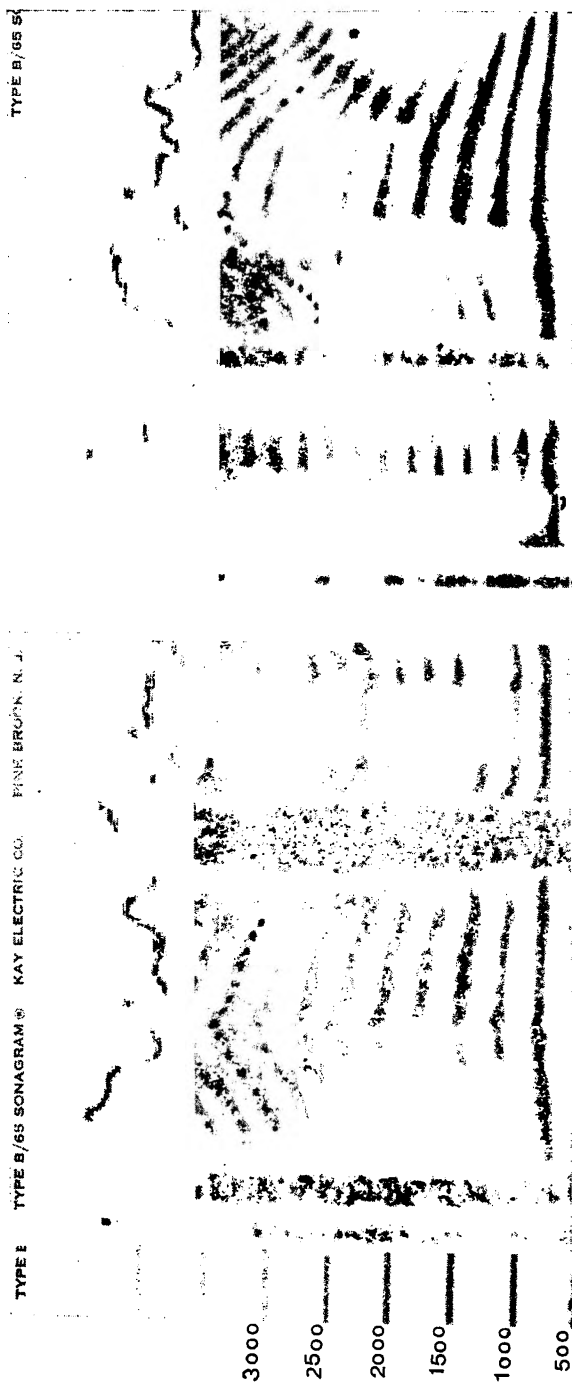
DRUG A R I C A M I J E B Ő L E S N A

Слика 16

Слика 17

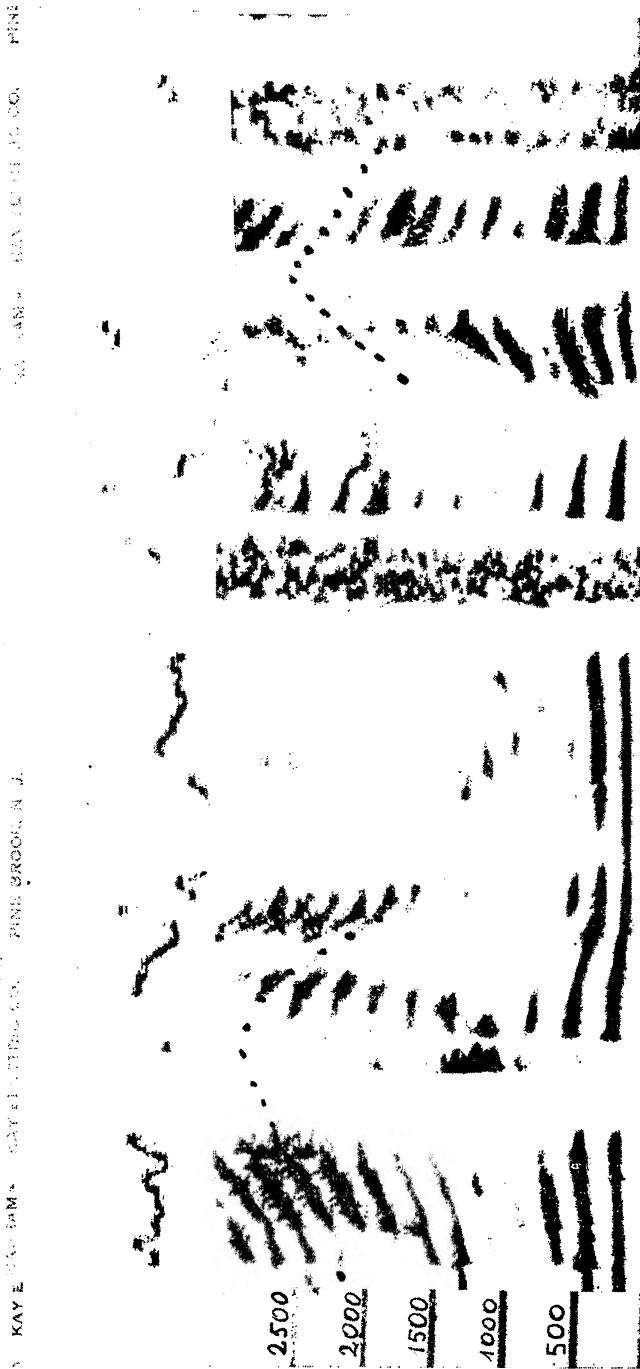
Слика 18

S V I R A L A S A M O D J E K I V A L A

Слика 19

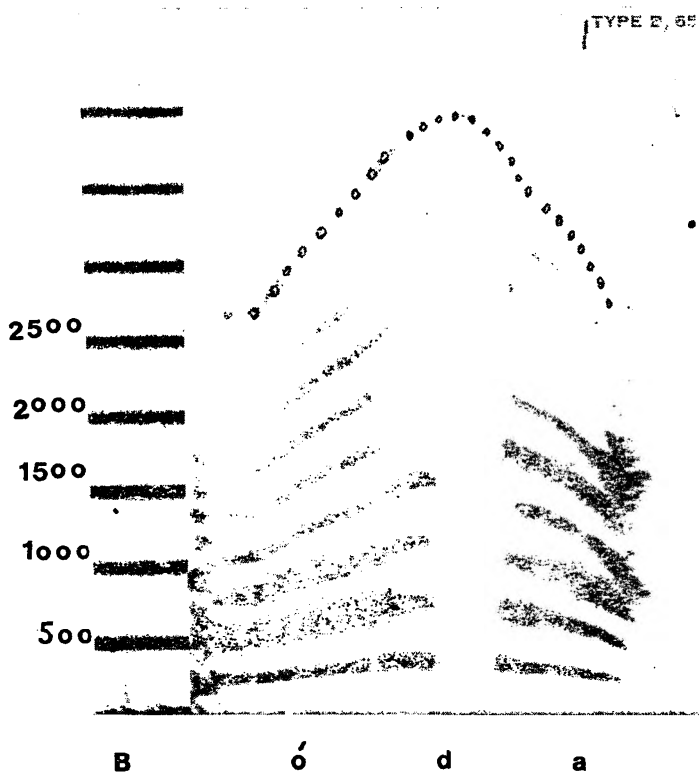
Слика 20

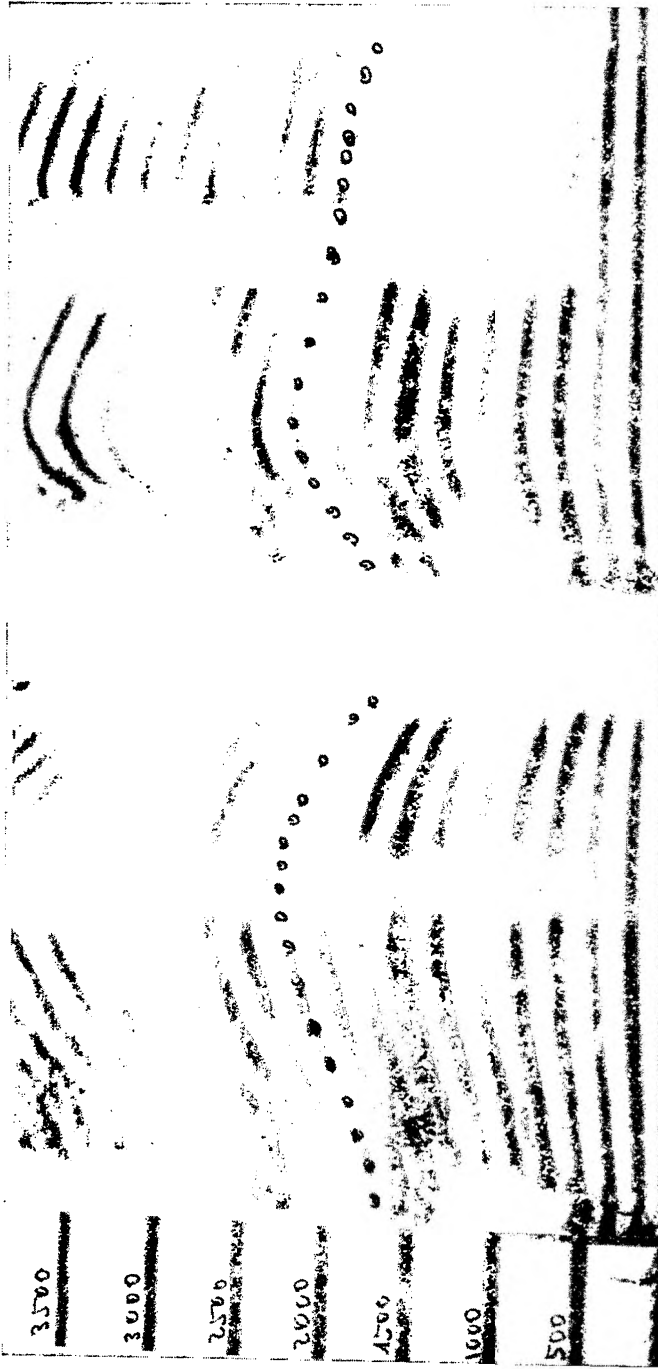
M L É K O J E V R Ú Ć E Ò T A C

Слика 21

Слика 22

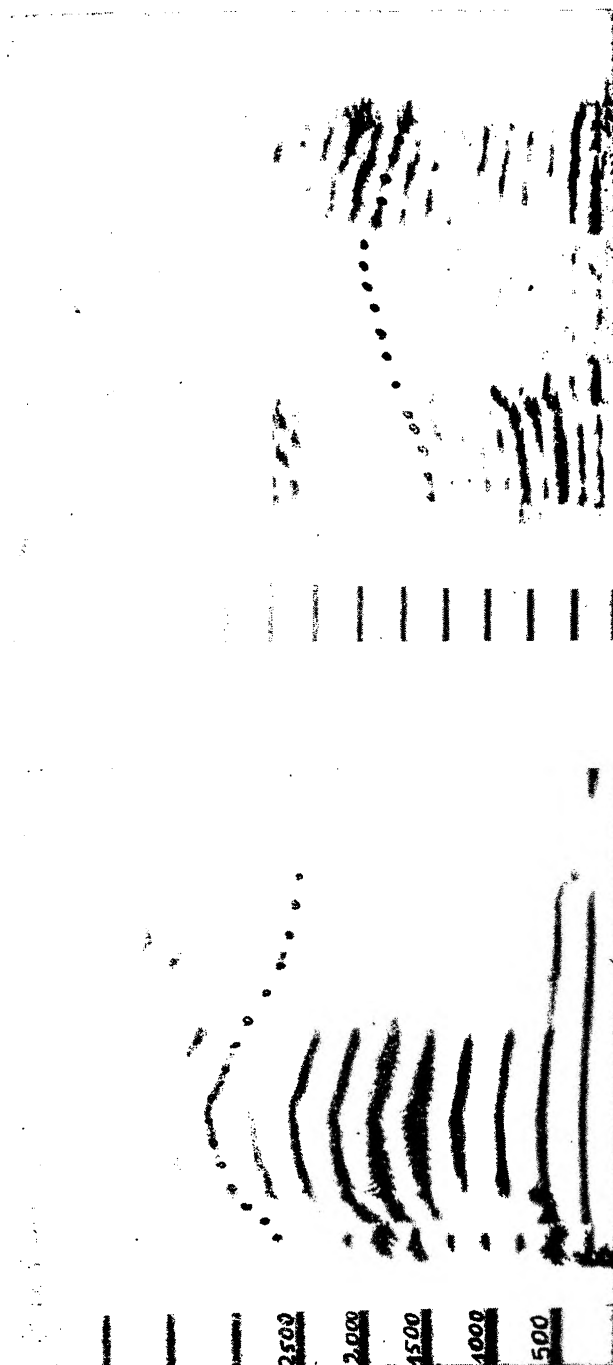

Слика 23

В
р
á
н
а
н
а
б
г
а
н
í

Слика 24

B R A N I T

Слика 25

K O S I T

Слика 26

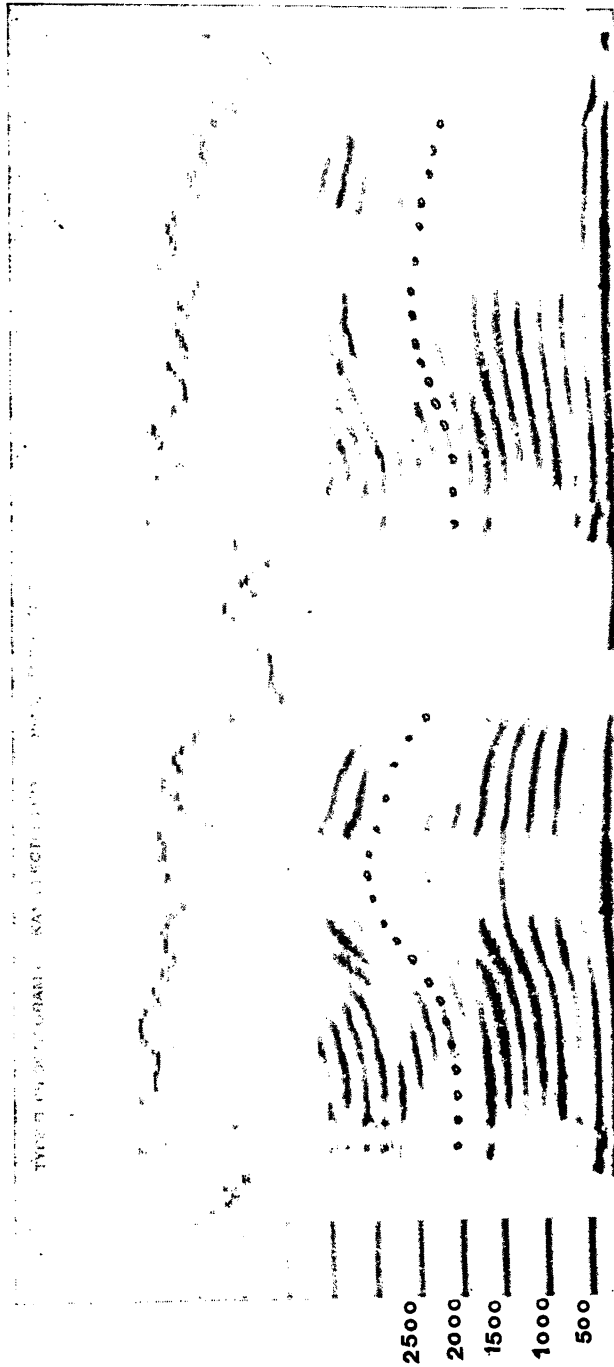
Слика 27

Слика 28

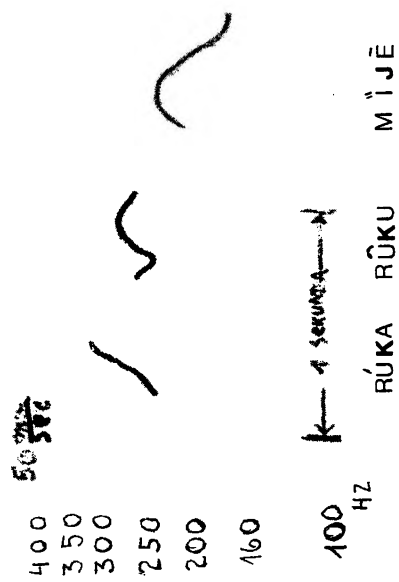

Слика 30

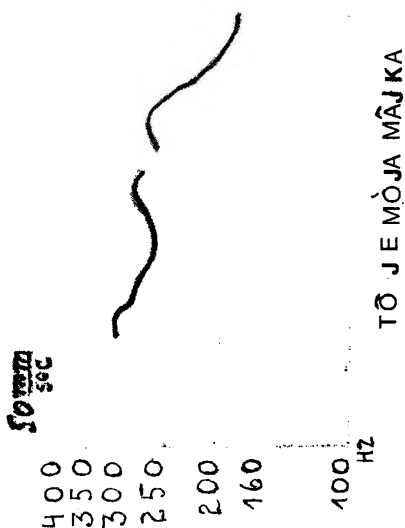
Слика 29

Слика 31

Слика 33

Слика 32

50 ~~cm~~ sec.

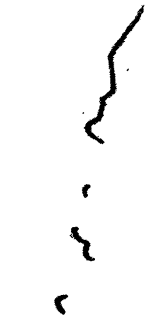
50 ~~cm~~ sec.

300
250
200
160
100

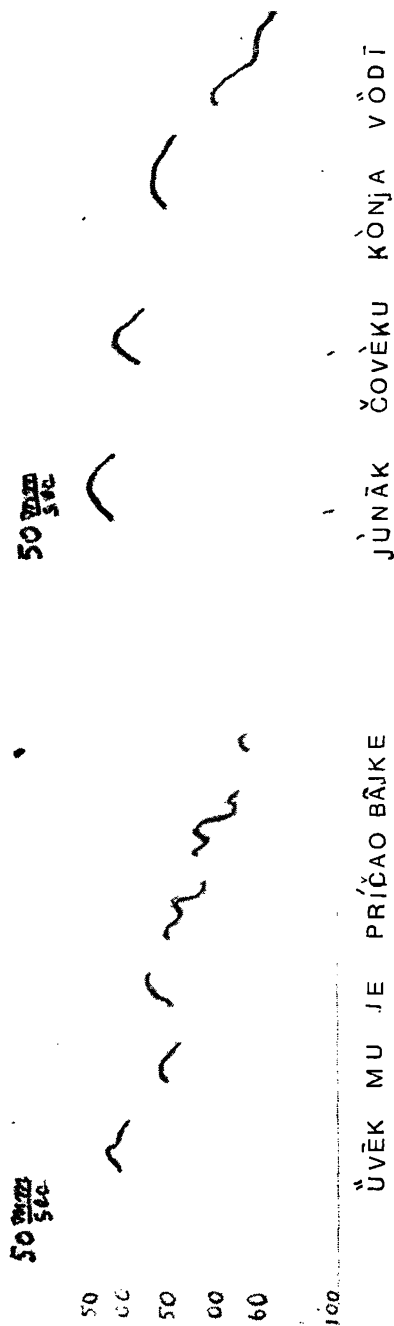
ODJE KIVA LA JE PĚSMA VĚRĀCĀ

Слика 34

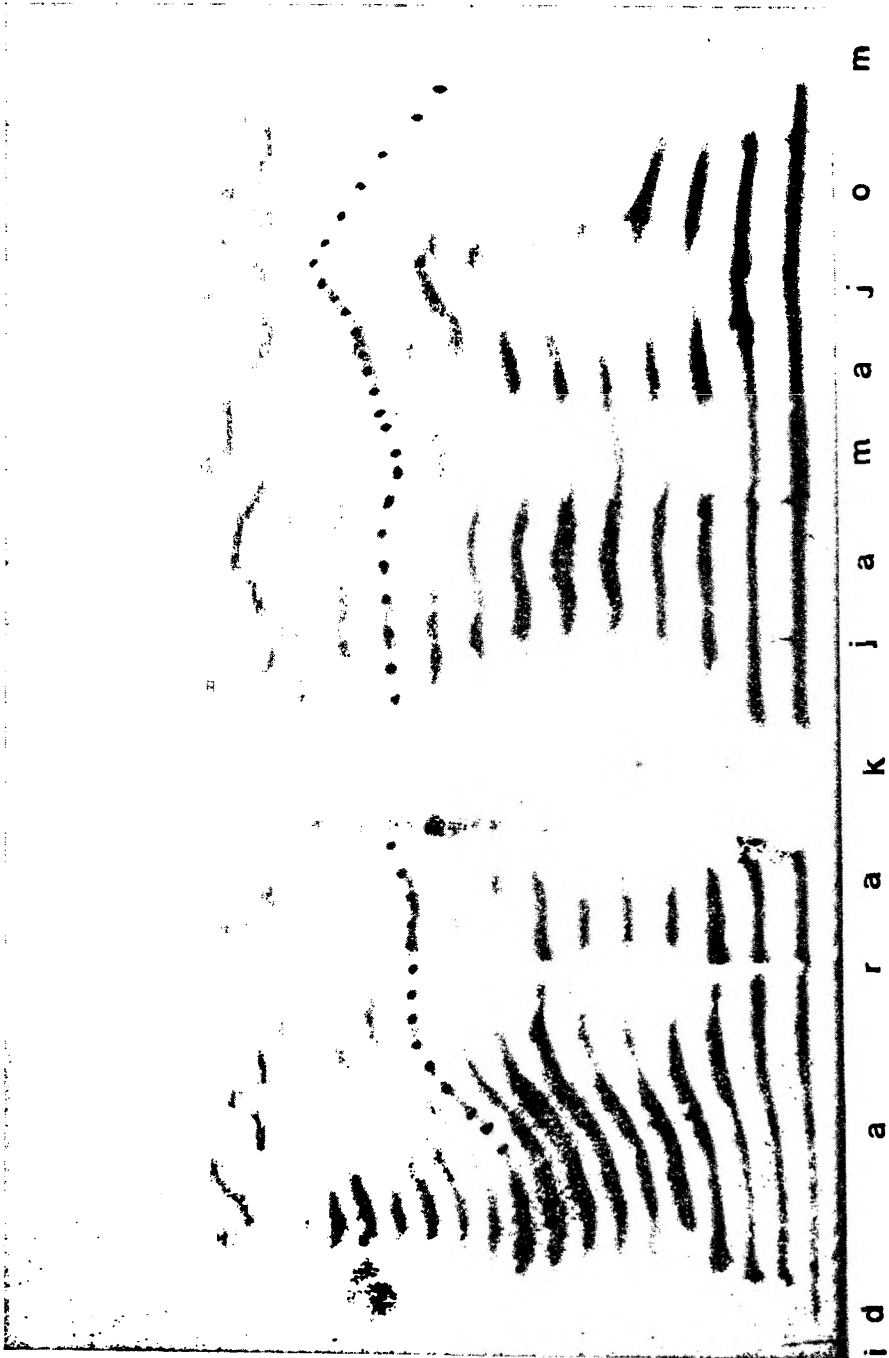
SĚLJAK JE PĚČEO ZAROMĀGATI

Слика 35

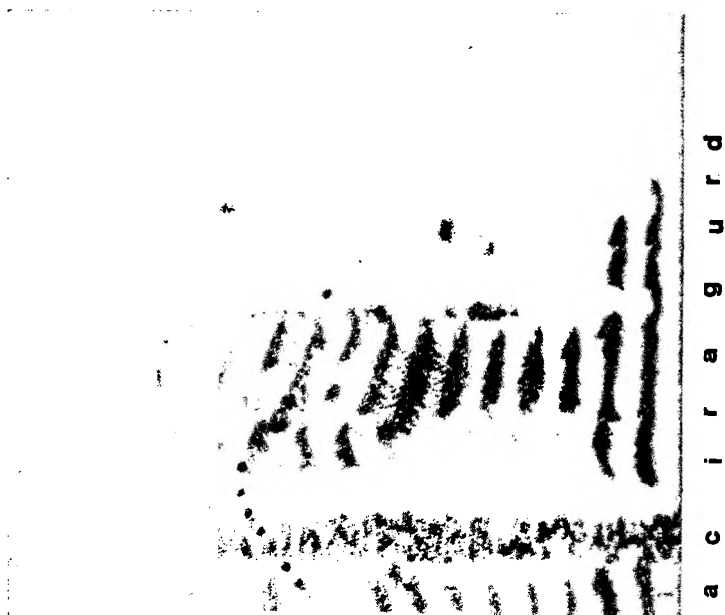

Слика 36

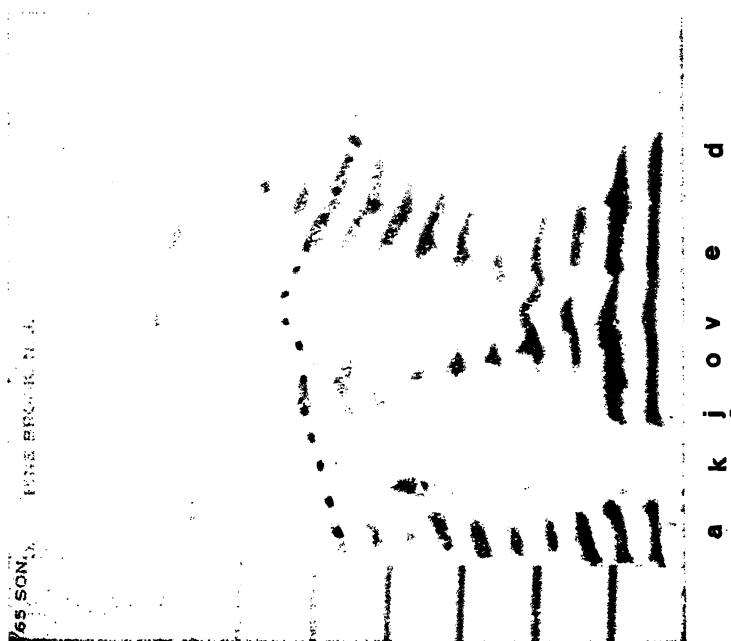
Слика 37

Слика 38

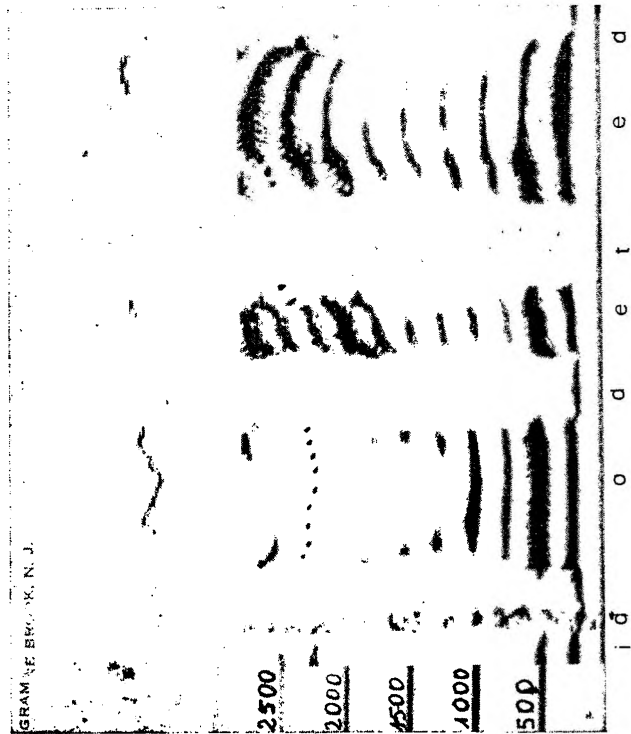
Слика 40

Слика 39

Слика 42

Слика 41

ПРИДАТОЧНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ДВУСТОРОННИМИ СИНТАКСИЧЕСКИМИ СВЯЗЯМИ¹

В грамматиках сербохорватского языка среди относительных придаточных наряду с теми, которые скрепляются с главными предложениями посредством относительных местоимений *који, што, какав, чији* и относительными наречиями *где, куд(а), камо, оtkуд(а), одакле, кад(а)*, обычно указываются придаточные, вводимые союзами *где, како, да*.²

Важнейшей особенностью сложных предложений с этими придаточными, кроме того что они имеют союзы *где, како, да*, является то, что субстантивный член, поясняемый придаточным, как правило, употреблен в винительном падеже и выполняет в составе главного предложения функцию дополнения: Чини му се види *је како* још плаче (М. Глишић. Приповетке, 216). В редких случаях, когда сказуемое главного предложения выражено глаголом с частицей *се*, субстантивное слово стоит в именительном падеже и является грамматическим подлежащим: При новом отсеву видео *се кочијаши како* стојећи у колима за теже дизгине (Д. Тосић. Далеко је сунце, 56).

В предложениях с безличными оборотами „*ево (што, ено)* + местоимение или существительное“ субстантивное слово стоит в родительном падеже: Ето *лицие, ће* води страшнога бумбашира (В. Караџић. Народне приповетке, 144).

¹ В настоящем исследовании автор развивает результаты своих наблюдений в области синтаксиса сербохорватского языка, отчасти уже опубликованные ранее в статье: П. А. Дмитриев. Атрибутивные придаточные с союзами *где, како, да* в сербохорватском языке. В сб.: Славянская филология. Изд. ЛГУ, 1964 г., стр. 61—69.

² См., например: Т. Maretić. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Zagreb, 1963, стр. 510; М. Стевановић. Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса. Београд, 1969, стр. 828—830.

Грамматики отмечают, что параллельно с местоимениями *који* и *што* в относительных придаточных кроме союзов *где, како, да* может употребляться и союз *ше*. Действительно, этот союз встречаем у Вука Караджича и у некоторых других

Специфической особенностью структуры этих предложений является также то, что она характеризуется определенной лексической связанностью³, предписывая включение в состав главной части определенных знаменательных слов: в качестве сказуемого главного предложения выступают только глаголы со значением восприятия. Круг их ограничен: *гледайѝи, њогледайѝи, угледайѝи, видеѝи, њосмайрайѝи, чуѝи, слушаѝи, сресѝи, зайдеѝи, наѝи* и т. п. Некоторые из них могут употребляться с частицей *се* (*чуѝи се, указайѝи се* и др.). Реже встречаются глаголы с иным значением, но в сочетании с другими словами в предложении они в конечном счете имеют значение восприятия, например: *И затим му њадоше у очи* (бросились в глаза) широка Николина леѝа, у сукнену јелеку, како су необично отскочила од земље (С. Ранковић. Сабрана дела. I, 139); *Сваѝа њоглед* (обращает взор; смотрит) на суседа Руса, где мирно почива озарена лица (А. Крстић, Трајан, 488). *И изиѝе му њред очи* (встала перед его глазами) сваѝа на првен крст како плива у сузама па бео плакат са прогласом на народ (И. Андрић. Одабране приповетке, 267).

Значение восприятия может быть выражено оборотом, образованным сочетанием указательной частицы *ево* (*еѝо, ено*) с родительным или именительным падежом имени существительного или местоимения: *Еѝо их, где* долазе (И. Ђипико. За кружом, 216). *Ево баба ѝе* је измакла и сад ѝе бити ту (В. Караѝић. Народне приповетке, 224).

Таким образом, употребление придаточных, вводимых словами, *где, како, да*, ограничено рядом специфических условий. Незначительное число глаголов, при которых возможно их употребление, позволяет сделать вывод, что в общей массе придаточных эти предложения занимают относительно небольшое место.

Употребление придаточных с *где* характерно для народных сказок и песен, записанных Вуком Караджичем. Например:

писателей. Мы не будем останавливаться на предложениях с союзом *ѝе*, т. к. они отличаются по своей структуре от рассматриваемых нами предложений с союзами *где, како, да*. Кроме того, употребление их не свойственно современному литературному языку; Т. Маретич (стр. 510) указывал, что такие предложения употребляются не у всех писателей; к такому же выводу приходит М. Стеванович (стр. 829), отмечающий, что употребление присубстантивных придаточных с союзом *ѝе* более свойственно старым писателям и чаще встречается у писателей из юго-западных областей, причем они являются в некотором смысле архаичными и имеют диалектный характер.

³ О сложных предложениях, имеющих ограничения лексического состава, см.: В. А. Белошанкова. Сложное предложение в современном русском языке. М., 1967, стр. 54

Али он, кад види *мајку где* плаче, навали још већма и стане је заклинаџи да му каже што је (В. Караџић. Народне приповетке, 27). Пошто једва једанпут напита, дође пред дворе и опази наврх двора *зеца где* стоји (Там же, 33). Идући тако, нађе у пољу једнога *чока ње* је упрегао у ралицу два вола те оре и дошавши к њему, запита га еда ли има шго за јело (Там же, 9). Из свијета сrete *ћирције* / И пред њима *ћирцију Рада*, / *ње* ћерају шездесет то-варах (В. Караџић. Српске народне пјесме. II, 22).

Представлены они и в осуществленном Вуком Караджичем переводе „Нового завета“. Например:

И дошавши Исус у дом Петров видје *ташију* његову *где* лежи и грозница је тресе (В. Караџић. Нови завјет, 17). И одлазећи Исус оданде видје *човјека где* сједи на царини, по имену Матеја, и рече му: хајде за мном (Там же, 14). И указа им се *Илија с Мојсијем где* се разговараху с Исусом (Там же, 73).

Однако в оригинальных произведениях Вук Караджич использует такие придаточные предложения редко, как правило, в тех случаях, когда передает чужую речь:

Четврти казује и приповиједа, како је виђео *Ђурчију* и остале *арамбаше* и *поглавице ње* лете на бијелим атовима... (В. Караџић. Даница, 1828, 173). Сутрадан испред подне ја изиђем пред манастир и ондје станем с неким, у томе он отворивши прозор промоли главу из собе и смијешећи се запита ме, шта оно ја кажем да чине хајдуци, кад чују, *кукавицу где* кука (В. Караџић. Скупљени граматички и полемички списи. III, 119).

Союз *где* для связи главного и присубстантивного предложений употребляется у писателей и после Вука Караджича. Например:

Кад изиђем из кола, видим *двојицу где* се туку пред вратима Полиције (Р. Домановић. Страдија, 40). Затекао сам *га где* лежи на миндерлуку босоног, распасан, раздрљен (С. Ђоровић. Јарани, 177). Иво *га* угледа, *где* силази низбрдицом, једнако журно премећући кратке ноге (И. Ђипико. За крухом, 31). Затече *Маију где* седи на некој главчини, поднимио се на руку и ћути, и не чу кад му Нешо назва „добро јутро“ (М. Глишић. Приповетке, 175). Слушам вику *другова, где* ме зову да идемо на реку и сечемо зелене врбе (Б. Станковић. Изабране приповетке, 41).

Используются придаточные с союзом *где* и современными писателями (как сербскими, так и хорватскими):

И сада, кад слуша ове *људе*, *гдје* се о женама разговарају, њега опет стеже нешто у грлу, њега боли за принцесом (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, 327). Али сам чуо *људе*, *гдје* говоре (Там же, стр. 363). Одвикли од устрајна темелита рада ратници истерују бразду до краја њиве, а онда стану и опет, зачас, ево *их* *гдје* се препиру и гранају рукама (Б. Ђопић. Крава с дрвеном ногом, 26). По селу се поче причати како су *Ницу* видјели *гдје* метанише под оном крушком на простртом кожуху... (Там же, 155). Већ сутрадан је угледао *Венецијанку* *гдје* улази с пратњом у одају (И. Андрић. Љубав у касоби, 261). Видео је *Ђоркана* *где* лежи на зиду... (Там же, 143).

В приведенных выше примерах придаточные с *где* поясняют одушевленное имя существительное. Предложения, поясняющие неодушевленные существительные, употребляются реже. Приводим встретившиеся нам примеры. У Вука Караджича:

И тако путујући, наиђе на велике вратнице; и прошавши их, одмах узме десно, и тако око подне угледа *град* *где* се бели, и врло се обрадује (В. Караџић. Народне приповетке, 21). Једно вече стојећи он са женом својом на прозору, угледа недалеко од куће некакву велику *гору* *ђе* сва у великоме пламену пламти, па упита жену што је оно... (Там же, 99). У граду цар и његов доглавник с царевих пенцера угледају галију *где* иде... (Там же, 61) ... видео сам велики *казан* *где* кључа, и у њему главе мртвачке, а одозго их орлови чупају (Там же, 76).

В произведениях писателей XIX—XX вв.:

Он слуша песму, чује сребрни *глас* Калинина, *где* пева (С. Сремац. Поп Ђира и поп Спира, 24). А после чух његов тужан *глас*, *где* ми у звуцима приповеда несрећу која се догодила (Ђ. Јакшић. Приповетке, 106) — Ено мотике — викну пандур угледавши *држалицу* *где* вири из корова (С. Ранковић. Горски цар. 28). Стоји дакле дјечачић пред зеленим сукном и гледа *йламичке* воштаница, *гдје* палуцају немирно, и оне мале свињске *очи* президентове, *гдје* се кријесе, и сви чекају, да он, Кадавер, министрант, избаци једну важну ријеч, да или не: али он шути, шути, страх га је, и гуши га, и не може да вели ни да ни не! (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, 354). А филистри би дигли главе испод поплуна, па у полусну слушали *шутан* хитаца, *гдје* негдје далеко вани одјекује и онда би се опет покрили преко главе (Там же, 246).

Использование союза *како* для присоединения присубстантивных придаточных в сказках и народных песнях встречаем реже, чем *где*:

Кад то види царска кћер, онда замоли свог оца да оног *роба*, којег је прије три године дао затворити и којег она кроз дувар опажа *како* дише и дуваре креће, изведе, и да огледа његово јунаштво (В. Караџић. Народне приповетке, 221). Младић стојећи онђе, досади му се чекати, те почне там'амо кроз гору шетати се, док набаса на некакво коло крилатијех ђевојака, па се прикри да *их* гледа и слуша *како* пјевају али његовом несрећом опази га коловођица, те га очима затрави и у они час остаде нијем и слијеп (Там же, 180). Гледајући Богданову *љубу*, / *Како* му је танка и висока (В. Караџић. Српске народне пјесме. I, 548). Него виђи црна *Нарайина* / *Како* паде на жива Војина (В. Караџић. Српске народне пјесме. III, 214).

Реже прибегаєт к ним Вук Караџич и в переводе „Нового завета“:

Погледајте на *љљане* у пољу *како* расту; не труде се нити преду (В. Караџић. Нови завјет, 13). И приступи један од књижевника који *их* слушаше *како* се препиру и видје да им добро одговара, и запита га: која је прва заповијест од свију? (Там же, 113).

В произведениях сербских и хорватских писателей после Вука Караџича придаточные с союзом *како* употребляются чаще. Например:

У соби затекоше *йрошу како* у мраку скида са зида дугачку пушку (И. Андрић. Љубав у касаби, 101). Па ипак, већ минут доцније ухвати саму *себе како* опет замишља своје бекство до у ситнице (Там же, 332). Кад су сутрадан посматрали мутну, запешену *воду како* дере улицама у висини кровова на кућама, погађали чија кућа још стоји усправно (И. Андрић. На Дрини ћуприја, 83). Кад би *је* сусрели гдјегод на путу *како* марљиво пребире ногама и запрастаје за старцем, поздрављали су је срдачније него и самог њезина газду (Б. Ђопић. Крава с дрвеном ногом, 96). Ми, дјеца, приблијени једно уз друго, ћутећи смо *га* пратили очима *како* све више одмиче и гњура се у велику, тајанствену и свеобухватну ноћ, док је за њим, вјерна и скромна, марљиво пребирала куја (Там же, 118). Види *га како* ми је порастао, *како* је збојит и једар, прави ђед! (Б. Ђопић. Пролом, 26). Слуша Јока *људе како* се свађају и бију, и играју му живци, те оклијева, би ли почео операцију око тог медаљона или би то ипак оставио за сутра (М. Крлежа, Хрватски бог Марс, 354). Гледајте само *црнца, како* је страхан! (Там же,

359). Гледао сам неко вријеме *Маријана* и *оца* му како раде, али им се не јавих, да их не бих ометао у послу (Ј. Галић, Непокорено село, 56). Угледах *га* како мирно спава као јаџе, а затим га, тужна ја, гурнух и полако зовнух (Там же, 102). Уловила *га* је како непримјетно, врхом чизме равна ресе на тепиху (Ж. Јеличић, Млака кожа, 25). Видео је *човјека*, како задиже skut капута и спрема кутију цигарета у џеп (Там же, 103).

В конструкцијах⁴ с *како* более часто встречаем в качестве substantiveного слова неодушевленные имена существительные. В этом нетрудно убедиться из приводимых ниже примеров:

Лепо видиш *дојке* како опире у кошуљу (Ј. Веселиновић, Сельанка, 20). Из топла перјана кревета слушају задовољни укућани тактање дуварског сахата, *кишу* како лупа у прозоре, и *вештар* како звијди, како тресе прозоре... (С. Сремац, Поп Ћира и поп Спира, 181) ... говораше гледајући у њене *јрсше*, како брзо трајау дозрело воће (И. Ћипико, За крухом, 59). Ловрек је осјећао мокро *рухо* и *рубенину* како му се лијепи за кожу, а очи су му биле попрскане сивом смјесом гњиле зеленкасте балаве маховине и руке кржаве од Трдакове крви (М. Крлежа, Хрватски бог Марс, 38). Чули се водени *мјехурићи* како клокоћу у блату: клок, клок (Там же, 34). У једва замјетљивим обрисима видјеле се сиве *мрље*, како се гibaју амо тамо, трче и развијају ројне пруге па врлудају као без циља и смисла (Там же, 47). У свом гњеву и жару загледах лицем у лице с невидљивим противником, он није могао опазити, на окрајку бедема, ситно дечје *лице* како га посматра очима укоченим од чуда и ужаса (И. Андрић, Љубав у касаби, 151). И сав свет с неверицом и чуђењем посматра те црвене и зелене *свештаце* како се распрскавају испод летњег неба, како се осипају и падају као светле капље, и како после њих настаје још гушћа тама, у којој трепћу звезде и пламти стално Јакшина ватра у брдима (Там же, 103). Чује се негдје преко шумице недалеко од нас, *звоно* сеоске цркве, како оглашава „Здраво Марија“ (Ј. Галић, Непокорено село, 17). Чујем бат *цокула* како иду уз степенице (Там же, 102).

Союз *да* в сложных предложениях рассматриваемой структуры используется еще реже. Судя по имеющемуся в нашем распоряжении материалу, придаточные с союзом *да* чаще поясняют одушевленные имена существительные. Например:

⁴ Слово конструкција употребљам как синоним слова предложение.

Гледајући тако дуго, опази ватру *да* се сјаји, па му се учини то близу, скине се са дрвета, па пође да ватру донесе и код браће наложи (В. Караџић. Народне приповетке, 156). А дошавши на Исуса, кад *га* видјеше *да* је већ умро, не пребише му голијени (В. Караџић. Нови завјет, 267). И сад ће поп Вујица, кад чује зими какву *јејину да* буче уздахнути и погледати у онај крај своје собе где је уговарао да намести ону учитељеву (М. Глишић. Приповетке, 35). Гле *Панџа* купио рибу — рече нагло Мита кад угледа *овога да* прође улицом носећи једног шарана (Р. Домановић. Приповетке. I, 18). Зави за дрво Ђуров деда, скокну лако, горштакчи, ко што је знао запасти за камен, кад угледа *дивокозу да* иде с поља (М. Живанчевић. Ђукова воденица, 138). Ту затече *два одборника да* бојажљиво иза врата вире на мотор као на звијер у крлечи (Сувремена југославенска новела, 164).

Союзы *где, како, да*, как и относительные наречия, не имеют никаких средств формального выражения связи с главным и придаточным предложениями и являются лишь показателями логико-грамматических отношений между ними. В большинстве случаев придаточные, вводимые союзами *где, како, да*, сообщают о действии или состоянии поясняемого предмета. В таких предложениях смысловая связь главного и придаточного часто подкрепляется согласованием сказуемого придаточного в лице (иногда в роде) и числе с поясняемым субстантивом (или местоимением) главного предложения. Например:

Она погледа *Калину*, како је *срећна и блажена* (С. Сремац. Поп Ђира и поп Спира, 59). Слушао је тога *гада*, како *се* безобразно *свађа* (М. Крлежа. Новеле, 265). Чуо је старога *Тучека* гдје *вели*, да је дао три форинта за глобус (Там же, 184). А ја сам *их* нашао где *јасу* (И. Ђипико. За крухом, 54). Кад видјеше *Марију* да брзо *устиа* и *изиђе* пођоше за њом говорећи да иде на гроб да плаче онамо (В. Караџић Нови завјет, 244).

В народных песнях отмечены случаи, когда союз употребляется в сочетании с именительным падежом местоимения:

Ал' ето ти Хасан-паше с војском / *Ђе он* води дван'ест хиљад војске... (В. Караџић. Српске народне пјесме. III, 54). Ал' ето ти Љутице Богдана / *Ђе он* гони Рељу и Милоша / Обојици савезао руке (В. Караџић. Српске народне пјесме. II, 141).

В современном литературном языке такие предложения не употребляются.

В придаточных предложениях, сообщающих о действиях, объектом которых является поясняемое слово, т. е. где союз по своей функции

соответствует функции относительного *који* в косвенном падеже, при союзе возможно употребление косвенного падежа личного местоимения (с предлогом или без предлога). Личное местоимение согласуется в роде и в числе с поясняемым словом, а падеж его определяется структурой придаточного предложения:

Ту нађоше једну невјестицу, / *ће јој* горе и ноге и руке, / А пропа јој језик проз вилице (В. Караџић. Српске народне пјесме. II, 14). Угледаше проклето Лијевно, / *Гдје у њему* бијели се кула. / Тад говори стари Вујадине: / „А синови, моји соколови! / Видите ли проклето *Лијевно*, / *Гдје у њему* бијели се кула? (В. Караџић. Српске народне пјесме. III, 236).

Однако союзы *где, како, да* редко оказываются в такой семантической ситуации, когда необходимо их употребление вместе с формами личных местоимений. В произведениях писателей XIX и XX века такие конструкции единичны:

И као у даљини видех пешеве од Ђорђевог капута, *како их* носи ветар (Л. Лазаревић. Приповетке. II, 120). Тром, лагано, чисто ти се чини да видиш незграпне ножурде, *како их* грозном натегом из дебелого блата извлачи (Ђ. Јакшић. Приповетке, 165). Све се то на дому Лоборца Штефа срушило, те да се он којим случајем вратио, био би нашао своју жену гдје онесвијештена лежи у граби и *гдје* се сеоска дјечурлија набацује на њу камењем (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, 43).

Обычными являются конструкции, в которых *где, како, да*, связывая главное и придаточное предложения, употребляются без падежных форм личных местоимений.

Вопрос о значении придаточных с союзами *где, како, да* в сербохорватском языке до настоящего времени не получил, как нам кажется, всесторонней и детальной разработки и однозначного решения.⁵

Наличие в их значении атрибутивной семантики не вызывает ни у кого сомнения. В старых грамматиках (Т. Маретич и др.) не отмечалось никакой разницы в значении этих придаточных и присубстантивных придаточных с относительным *који*. Однако более внимательное исследование сущности их приводит современных исследователей к выводу о том, что полного тождества между значениями присубстантив-

⁵ Ср. замечание З. Деросси о недостаточной разработанности вопроса о значении предложений этого вида в грамматиках (Zlata Derossi. Odnos izmedju atributivnih rečenica i imenica u glavnoj rečenici. Jezik. 1966/67, № 1, стр. 12):

ных придаточных с *који* и придаточных с *где, како, да*, относящихся к дополнению при глаголах восприятия в главном предложении, нет. М. Стеванович⁶, больше других ученых занимавшийся изучением этого вопроса, установил, что эти придаточные кроме атрибутивного характеризуются и другими синтаксическими значениями. Использование для сцепления главной и придаточной частей слова *где*, по мнению М. Стевановича⁷, вносит в такие предложения нюанс пространственного значения, показывая, что признак, о котором говорится в придаточном, формально связан с определенным местом. В качестве типичного примера таких предложений он приводит пример из Ст. Любиши (рассказ „Крађа и прекрађа звона“):

Гледају пред собом пространо Љешкополе *гдје* су га ошапила села, торови и колибе; чују псе *гдје* око торина лају; чују челяд *гдје* по гумнима жито вршу и вију, *гдје* једно друго дозивље и разговоре воде.

Отмечая, что в начале каждого придаточного предложения можно бы было вместо *где* употребить *који* (а это свидетельствует о том, что все эти предложения с *где* являются относительными придаточными), М. Стеванович подчеркивает, что они в то же время являются и придаточными места. „Но и местный характер значения этих предложений, — пишет он, — в приведенном примере чувствуется ясно. Говорящий хочет сказать не только о том, что видит Лешкополе, которое охватили села, но и о том, что видит именно там, где его охватили села; не только хочет сказать, что слышит лающих псов, но и то, что слышит, где они лают; точно так же как хочет сообщить не только то, что слышит челядь, которая на гумнах жито молотит, но и — где их слышит и т. д. Из этого нам ясно, почему такие предложения являются очевидно местными и в то же время относительными, точнее — преимущественно относительными предложениями, связанными с главным с помощью союза — наречия *где*“.⁸

Сделанный М. Стевановичем анализ приведенного им примера несомненно и бесспорно вскрывает наличие в придаточных предложениях, вводимых словом *где*, и атрибутивной и пространственной семантики. Наличие пространственной семантики в таких предложениях зависит от того, что по замыслу автора (говорящего) является логичес-

⁶ М. Стевановић. Напоредна употреба заменице који и односких свезица: да, где, како, те и што. Наш језик. Год. VI, св. 7-8. Београд, 1938, стр. 202—210.

⁷ М. Стевановић. Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса, стр. 830.

⁸ М. Стевановић. Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса, стр. 830.

ким центром сообщения, содержащегося в придаточном. Если он ставит целью подчеркнуть, сделать актуальной пространственную характеристику действия, он использует для связи предложения наречие *где*, которое вступая в синтаксические отношения с другими членами придаточного предложения создает основу для возникновения пространственного оттенка значения. Актуализация пространственной характеристики может быть усилена использованием в составе сложного предложения других обстоятельств места.

Оттенок пространственного значения наиболее четко проявляется в тех случаях, когда главное предложение имеет в своем составе обстоятельство места и устанавливается семантическое соответствие между этим обстоятельством места и словом *где* (в примере М. Стевановича: Гледају *ћред собом* Љешкополе *где* су га ошاپила села...). Обстоятельство места, выраженное субстантивом или наречием, может быть воспринято как характеристика места действия сказуемого не только главного, но и придаточного предложения, семантическое соответствие подкрепляется и синтаксическими пространственными отношениями. Например:

Човјек запали лулу у сумрак и гледа жуте очи маџе у волској пари у *шћали*, *где* блистају као кријеснице (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, стр. 12).

В приведенном примере обстоятельство места у *шћали* можно рассматривать как характеристику места действия сказуемого и главного (гледа жуте очи где? — у шћали) и придаточного (блистају као кријеснице где? — у шћали) предложения. На основе синтаксических пространственных отношений между сказуемым придаточного предложения и обстоятельством места главного возникает пространственная семантика самого придаточного предложения. Слово *где* воспринимается заместителем сочетания у *шћали* в составе придаточного (*где* = у *шћали*).

Такое же толкование допускают и следующие примеры:

Види кроз прозор на *ораницама* много низова црних жена, *гдје* (гдје = на *ораницама*) ору (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, 25). Тако су га нашли другога јутра у *сјенику гдје* (гдје = у *сјенику*) виси на дебелој греди (Там же, 27). Шкрипнула су негдје намазана кућна врата, и чуо се глас жене *ћри ходнику, гдје* (гдје = при *ходнику*) виче нешто у двориште, а лице јој је поливено руменилом ватре (Там же, 120).

При таком понимании этих предложений в состав главной части можно ввести (как это и делает М. Стеванович) указательное наречие *шћамо* (у шћали, тамо, где...; ... на *ораницама*, тамо, где ... и т. д.), что

усилит пространственное значение придаточного. Введение указательного (соотносительного) наречия приводит к изменению смысла предложения и к утрате атрибутивного значения; конструкция с соотносительным наречием будет относиться уже к другому типу — к типу сложных предложений с придаточным места. Введение его в данном случае используется нами не для того, чтобы показать взаимозаменяемость таких предложений (она, строго говоря, невозможна, т. к. значения этих предложений не тождественны), а в диагностических целях, чтобы проиллюстрировать наличие в придаточной части пространственного значения.

В отличие от придаточных места, характеризующих место действия, выраженного сказуемым главного предложения, рассматриваемые нами придаточные могут содержать пространственную характеристику только действия, выраженного сказуемым придаточного предложения. Оттенок пространственного значения этих придаточных возникает не на основе синтаксических отношений между главным и придаточным предложениями или их компонентами, а на основе синтаксических отношений внутри самого придаточного.

Актуализация пространственной характеристики может быть усилена употреблением обстоятельства места в составе придаточного (в примере М. Стевановича: чују псе *где око шорина* лају). В таких конструкциях оттенок местного значения также возникает на основе отношений, имеющих место только в самом придаточном.

— Колона десно, — чуо је господин поручник Кукољ господина сатника *где* виче *негде далеко* и нешто је прогунђао у жучљивом мамурлуку (М. Крлежа, Хрватски бог Марс, 72).

Придаточное предложение имеет в своем составе обстоятельство, характеризующее место действия глагольного сказуемого. Устанавливается семантическая соотнесенность *где* и обстоятельства места, эта соотнесенность способствует тому, что *где* само сохраняет лексическое пространственное значение и функцию обстоятельства места.

Другие примеры:

Гледа дакле господин сатник своју сатнију *где* се губи у нереду, и *где* се је његова развита линија распузла у *блаиу* као погажена глиста, и у њем је почело да кипи (М. Крлежа, Хрватски бог Марс, 142). Нико га није тражио. Али су га нашли трећи дан *где* се сам преклао на *Тијаниној хумци* (И. Андрић. Љубав у каси, 83).

В таких предложениях пространственное значение проявляется слабее и не всегда устанавливается бесспорно, если неизвестны интонация и логическое ударение.

В сложных предложениях, не имеющих обстоятельства места в главной или придаточной части, средством актуализации пространственной характеристики может быть логическое ударение. Однако довольно часто автор (говорящий) в таких предложениях не выделяет логического центра, а делает актуальным все содержание придаточного. В этом случае он использует для связи предложений союз *где*. Такие придаточные совершенно лишены оттенка пространственного значения.

Обратимся к примерам.

Изаšавши медвјед рано у пролеће из своје јаме, угледа дријен *ће* је уцвјетио, а остала дрвета још и не мисле да цвате, па посмисли... (В. Караџић. Народне приповетке, 256).

Трудно предположить, что в данном примере автор хотел сказать не только то, что медведь увидел расцветшее кизиловое дерево, но и то, что он видел его там, где оно расцвело. Тот факт, что местоположение дерева и для рассказчика, да и для медведя было безразлично, а важно было только то, что это дерево цвело, подчеркивается противопоставлением: дријен *ће* је уцватио, а остала дрвета још и не мисле да цвате...

Другой пример:

Наједампут чује велики бат и мумлање, сва протрне кад виде льва *где* у собу уђе ... (Там же, 112).

Из содержания сказки ясно, что девушка увидела льва не на том месте, где он вошел или когда он входил. Она увидела льва, уже вошедшего в комнату. Слово *где* в данном случае не выражает никакого пространственного значения.

Мени се додијало већ овако живјети, а још ми је жалост више тебе гледајући *ће* с мене страдаш, него хајдемо у вилину гору... (Там же, 179).

И в этом примере говорящий не имел в виду сказать, что видит своего друга там, где он мучается; в этом нет необходимости, т. к. из сказки очевидно, что жизнь этих людей, живущих подаяниями, всюду была мучением.

Невозможно установить пространственное значение в следующих примерах из сказок Вука Караджича:

Сад, кад цар виде чобана, *где* се врати кући, одмах дозове к себи своју кћер... (Там же, 43). Из почетка, у радости, није марила што је толишно дете родила, али после дође јој на жао гледајући другу децу, која су се с њезином родила, *где* нарастоше на женидбу и удадбу, а њезино остало као биберово зрно (Там же, 217). Један чоек, којег је бољео зуб, сrete другога чока *ће* јауче иза гласа ... (Там же, 256). Кад га нађе да се дигао из постеле и онако гола *ће* сједи, зачуди се пак му рече: „Тако ли се служи?“ (Там же, 236).

Приведем примере из современной литературы:

А да се је Лоборец Штеф вратио к својој младој жени, нашао би је *где* се је пропила. Краву, свиње, живад, пол рали ливаде, све је то Лоборчева жена запила у лудој некој замисли да је Штеф мртав и да се не ће више вратити (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, 43).

В приведенном примере придаточное *где се је* *пропила* никак не характеризует места действия подлежащего ни главного, ни придаточного предложения: корова, свињи, птицы и т. д. были пропиты, по-видимому, в разных местах и уж конечно, не там, где застал бы свою жену Лоборец Штеф. Мы вообще не знаем, где конкретно он мог бы её застать, автор не имел в виду сообщать этого читателю. Он привлекает внимание читателя не к действию и к месту его совершения, а к самому предмету и к его свойству, выразившемуся в совершении определенного действия (безотносительно к тому, где или как оно было совершено). Актуализировано все содержание придаточного.

Другой пример:

Тако и наш господин сатник ужива, кад гледа „шчетану“ сатнију *где* у прозору ступа, па га симетрично и углађено мијењање построја особито мило и угодно дира (Там же, 68).

И в этом случае в центре внимания сам объект с его признаками, а не обстоятельства совершения им действия.

Ещё пример:

Око сто и педесет пацијената стајало је голо голцато, као што их је мати родила, сврстани по цимерима, и тако су их доктори посетили, и нашли коначно инфантериста Кадавера, *где* је рањен, па је настао велики скандал (Там же, 337).

Из самого приведенного предложения видно, что в нем сообщается о врачах, обнаруживших раненного Кадавера, но автор совсем не говорит в этом предложении о месте, где его ранило.

О полном отсутствии в этих предложениях пространственной семантики свидетельствует и невозможность введения в главную часть указательного (соотносительного) наречия. Если ввести *тамо*, например, в последнее из приведенных нами предложений, то окажется, что врачи обнаружили Кадавера там, где он ранен:

Око сто педесет пацијената стајало је голо голцато, као што их је мати родила, сврстани по цимерима, и тако су их доктори визитирали, и нашли коначно инфантериста Кадавера тамо *где* је рањен, па је настао велики скандал.

Между тем смысл контекста исключает возможность такого понимания. Корреляция *тамо* — *где* в данном случае невозможна, так как *где* является союзом, не имеет лексического значения места, не выполняет в составе придаточного обстоятельственной функции.

Таким образом, оттенок пространственного значения имеют не все придаточные, вводимые словом *где*. В одних этот оттенок выражен четко, в других — слабее, в третьих — совершенно отсутствует. Пространственное значение сохраняется в тех конструкциях, в которых *где* сохраняет (в большей или меньшей степени) лексические и синтаксические свойства наречия (сохранению этих свойств способствует наличие в главной или придаточной частях других обстоятельств места, соотносящихся с *где* или допускающих такую соотнесенность). Пространственное значение совершенно отсутствует в предложениях, в которых *где* является союзом.

В придаточных, вводимых *како*, М. Стеванович устанавливает оттенок значения образа действия. Приводя пример: Занимљиво је чути писце и уметнике *како* чине за тај недостатак прекоре критичи (Б. Поповић), он поясняет: хотя в зависимом предложении имеются в виду писатели и артисты, которые упрекают критику, автор, употребляя *како* для связи придаточного предложения с главным, хотел подчеркнуть, как, каким образом писатели и артисты это делают.⁹

Таким образом, говоря о предложениях с *како*, М. Стеванович и у этих предложений наличие (или отсутствие) оттенка обстоятельственного значения справедливо связывает с коммуникативным заданием, т. е. с необходимостью актуализировать (или не актуализировать) обстоятельную характеристику действия. Если говорящий хочет подчеркнуть, показать важность сообщения о том, как, каким образом совершается действие поясняемым предметом, он использует для связи

⁹ М. Стевановић. Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса, стр. 830.

предложения относительное наречие, которое и выполняет в этом случае в придаточном роль логического центра. Такое придаточное имеет оттенок значения образа действия.

Оттенок значения образа действия, содержащийся в рассматриваемых придаточных, возникает не на основе синтаксических отношений между главным и придаточным предложениями. Его не следует соотносить со значением придаточных образа действия, т. к. рассматриваемые нами придаточные с *како* не определяют способ совершения действия главного предложения, а сообщают о способе совершения действия, названного сказуемым придаточного предложения. Это значение появляется благодаря тому, что *како* сохраняет свойства относительно-вопросительного наречия.

Наиболее четко это значение проявляется в тех сложных предложениях, в которых оно раскрывается, усиливается или поддерживается введением в состав придаточного, кроме *како*, других обстоятельств образа действия или других членов предложения, характеризующих действие, выраженное сказуемым, с точки зрения способа его совершения. Такие придаточные с *како* являются самыми распространенными.

Например:

Гледа нас *како весело* брстимо онај огранак и потиштено клима главом (Б. Ђошић. Крава с дрвеном ногом, 46). Кад је отворио врата, видео је Криту и Крстину *како се, ухваћени у кошница,* носе по соби (И. Андрић. Љубав у касаби, 72). Види разбојничке интернационале *како љакосно* лаје и другог хушка на злочин (Ј. Галић. Непокорено село, 98). Било је и смешно и жалосно видети тога огромног човека *како* седи и набраја *као жена* (И. Андрић. Љубав у касаби, 94). Гледао је Ловрек Штеф те непознате и стране војнике, *како* се мичу по браздама *као орачи у даљини* (а нису орачи и не носе плугове него пушке) ... (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, 31). Занесен и срећан, ја видим само краву с дрвеном ногом, најнеобичнију краву, једину на овоме свијету, *како лагано* набада низ неку прољећну ливаду над којом никад не залази сунце (Б. Ђошић. Крава с дрвеном ногом, 127). Долазили су селаци и јављали да су га видели у тој и тој шуми *како њоцејан, бос и гологлав,* с *ножем* у руци, звера око себе (И. Андрић. Љубав у касаби, 62). Лала је затицао *како њевајући гласно* боцка великим црним ножем пуне и беле хлебове грошњаке (Там же, 112). Кратак поглед ухвати неку младу жену или девојку, *како, сигурна у себе и без мисли*

о свом *шелу*, излази из мора бацајући мокру косу или се спрема да скочи у њ (Там же, 171). На пољу се види понеки сељак *како шешко* вуче ногу за ногом због огромног блата које се прилепило са свих страна за отрцане старе опанке (Ј. Галић. Непокорено село, 7).

Иногда раскрытие обстоятельственного значения, намеченного в общих чертах наречием *како*, дается не в придаточном предложении, а в более широком контексте.

Младић се нагну и још једном виде јасно жену *како* лежи на великој каменој плочи; *глава јој наслоњена на сам њраг, а руку њружа узалудно ка халци*, јер нема снаге да је дохвати (И. Андрић. Љубав у касаби, 47).

В предложениях, не имеющих в составе придаточного обстоятельства образа действия, часто трудно решить по тексту, актуализируется *како* или нет, т. к. в зависимости от субъективного понимания текста можно по-разному интерпретировать и роль *како*. Например:

Не могу да те гледам *како* плачеш (И. Андрић. Љубав у касаби, 134). Видио га је крвава, скрхана, сломљена, *како* лежи у подруму (Ј. Галић. Непокорено село, 115). Гледај га, *како* импонира, *како* је феш! (М. Крлежа. Хрватски бог Марс, 237). Дјед Раде кисело погледа Вилсонову слику, обори очи и тек онда спази нашег мачка *како* истеже врат уз лонац с јелом и љутито развуче по њему машицама... (Б. Ђопић. Крава с дрвеном ногом, 140). Па ипак, кад сам угледала Александра *како*, онако плећат и насмејан, излази из аутобуса, срце ми за мало није попустило ... (Политика. 8. X. 1965).

Однако во многих случаях контекст дает возможность установить, что автор не ставит задачи выделить, подчеркнуть обстоятельную характеристику действия, в придаточном нет логического центра сообщения, актуальным по замыслу автора является все содержание придаточного. В таких случаях для связи частей сложного предложения используется союз *како*.

Рассмотрим несколько примеров:

Занимали су га људи, особито нови, необични и непознати. Тако се десило да онога прашног и поцепаног младића кога је угледао *како* силази у касабу није могао да заборави (И. Андрић. Љубав у касаби, 139).

Героя, о котором рассказывает автор, интересовали люди, особенно новые, необычные, незнакомые. Было бы неверным полагать,

что увидев молодого человека, спускающегося в селенье, он начал рассматривать не его самого, пыльного и оборванного, а то как он спускается. Очевидно, что в этом примере *како* не вносит в придаточное свойственного наречию *како* обстоятельственного значения.

Разбуђен, јасно угледа једном мрачне, оружане људе, *како* гоне неку нагу жену, чу јасно њен пад и угледа још једном испружену ка халци, која је сувише високо (И. Андрић. Љубав у касаби, 47).

Очевидно, что автор сообщает читателю, что его герой увидел ночью вооруженных людей, гонящих нагую женщину, и совершенно не говорит о том как (каким способом) они её гонят.

Јер, било је дана кад је, онако озбиљан и просед, по читав час стајао закривен у сенци поред прозора и вребао да види сеоске жене *како* пролазе на реку да испирају рубље (И. Андрић. Љубав у касаби, 56).

Герой смотрит на женщин в то время, когда они проходят на реку стирать белье. Но его не интересует как (каким способом) они идут, и Андрич об этом не имел в виду сообщать читателю. Точно также не следует думать, что в предложении Угледа жену плаве косе *како* води-дјевојчицу (Арена 250, 11) герой обращает внимание не только на женщину, ведущую девочку, но и на то, как она ведет девочку, а в предложении Видјела га *како* спава на слами (Ж. Јеличић, Млака кожа, 24) объектом внимания является не только человек спящий на соломе, но и то, как этот человек спит.

Таким образом и для предложений с *како* характерно в определенных ситуациях ослабление и полная утрата обстоятельственного значения, связанная с переходом *како* в этой функции в разряд союзов.

В предложениях с *да*, имеющих такие же структурные признаки, как и рассмотренные выше предложения с *где* и *како*, слово *да* во всех случаях является союзом. Например:

Кад дође у пећину ње су дивови били, узме ватре па потрчи и дође браћи ње их застане *да* спавају (В. Караџић. Народне приповетке, 158).

Предложение *да спавају* относится к местоимению *их*. В этом придаточном предложении сообщается, что герой сказки застал своих братьев спящими; обстоятельственной характеристики действия главного или придаточного в нем не содержится. Также в других примерах:

А кад видите сина човјечијега да одлази горе гдје је прије био? (В. Караџић. Нови завјет, 228).

Само где-што звонац зазвони крај реке, или совина завија у шуми, или се из села озго чује гдекоји пас да залаје два трипут па ућути (М. Глишић. Приповетке, 82). Видећи госта да полази дјед низи глас... (Б. Топић. Крава с дрвеном ногом, 109). Ту затече два одборника да бојажљиво иза врата вуре на мотор као на звијер у крлеци (Сувремена југославенска новела, 164).

Во всех случаях анализируемые нами придаточные, вводимые союзом *да*, не содержат оттенков обстоятельственного значения, связанных с употреблением этого союза.¹⁰

*
* *

Особенности значения придаточных с *где*, *како* и *да*, относящихся к дополнению при глаголах восприятия, представляются более ясными и понятными, если рассмотреть их историческую связь с причастиями, употреблявшимися в качестве вторых падежей в древних славянских языках.

Известно, что для древних славянских языков было характерно употребление второго винительного падежа, причем довольно часто этот второй падеж выражался соответствующими формами причастий прилагательных. Так, например, А. Вайан отмечает частое употребление апозитивного определения при объекте в старославянском языке: *овѣтѣтѣ и ... сѣдѣштѣ*. Лука II, 46, Мар. Зогр. Асс (*сѣдѣща* Сав. кн.); *видѣ чловѣка ... сѣдѣща*. Матфей IX, 9, Мар. Зогр. Асс. (*сѣдѣщѣ* Асс).¹¹

¹⁰ В грамматиках сербохорватского языка в числе относительных обычно указывают также на предложения с союзом *да* следующего типа: Има народа у којима нема човека *да* не зна читати и писати, справедливо отмечаю у них кроме атрибутивного значения и значение следствия. Однако такие предложения по сравнению с рассматриваемыми нами имеют другую структуру: для них, в частности, не характерно ограничение лексического состава (выражение сказуемого глаголом со значением восприятия), не имеют они и обязательного структурного признака — субстантивного члена в функции дополнения. По структуре и грамматическому значению они ничем не отличаются от консективных предложений типа А Турчин је јунак од мегдана/, *да* му нема на крајини пара. Мы считаем их поэтому сложными предложениями с придаточными следствия, сочетающими консективное значение с атрибутивным, и в данной работе не рассматриваем.

¹¹ А. Вайан. Руководство по старославянскому языку. М., 1952, стр. 208.

Обороты с двойными падежами, унаследованные, по-видимому, из общеславянского языка, были представлены и в других древних славянских языках.¹²

Будучи предикативным определением при грамматическом дополнении или подлежащем, причастия первоначально согласовывались с именем существительным. Однако, как отмечал А. А. Шахматов, в оборотах с двойными падежами они „явным образом эмансипируются от влияния определяемого слова в силу той связи, которая устанавливается между ними и глаголом...“¹³ Эта эмансипация была обусловлена дальнейшим совершенствованием языка, в частности стремлением провести различие между ближайшим и опосредованным объектом.¹⁴ В связи с этим вторые падежи причастий в славянских языках либо частично сохраняются, либо заменяются творительным предикативным, деепричастиями или придаточным предложением.¹⁵

В древних памятниках сербской и хорватской письменности также довольно часто употреблялись вторые винительные падежи, выраженные причастиями.¹⁶ Позднее сербохорватский язык вообще утратил причастия действительного залога настоящего времени. В фольклоре и в старой литературе сохранились следы былого употребления причастий в качестве вторых падежей: причастия, уже утрачивающие способность словоизменения, всё ещё употребляются в оборотах с двойными падежами и фактически представляют „несколько видоизмененное повторение свойств первого, несогласуемого винительного, стоящего в том же предложении“.¹⁷ Приведем следующие примеры:

¹² А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. I—II, М., 1958. стр. 301; С. Б. Бернштейн. Основные задачи, методы и принципы „Сравнительной грамматики славянских языков“. Вопросы славянского языкознания. вып. I. М., 1959, стр. 8—10.

¹³ А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка. Л., 1941, стр. 332.

¹⁴ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, I—II, стр. 295.

¹⁵ Там же, стр. 310; А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, стр. 338; Т. П. Ломтев. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956, стр. 312 и сл. См. также: П. Лавровский. О языке северных русских летописей. Спб., 1852, стр. 105; Я. А. Спринчак. Очерк русского исторического синтаксиса. Киев, 1960, стр. 182—187; А. Б. Правдин. К истории двойных косвенных падежей в русском языке. Уч. зап. Тартусского гос. ун-та, вып. 119. Труды по славянской филологии. V. Тарту, 1962. стр. 315 и сл.

¹⁶ Ср.: И. Грицкат. Дивошево јеванђеље. Јужнословенски филолог. Књ. XXV. Београд, 1963, стр. 266.

¹⁷ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. I—II, стр. 295.

„Зачу лелек и зачу кукање, стару мајку Јова кукајући“; „Нађе брата *йлачући*“; „Виде и нас обоје сасвим будне и с прекрштеним ногама *седећи*“.¹⁸

Характерно, што, судя по примерам, такое необычное употребление застывших причастий чаще встречается именно при глаголах восприятия.¹⁹

В большинстве случаев сербохорватские причастия действительного залога настоящего времени перешли в деепричастия. При глаголах восприятия вместо причастий, выступавших предикативным определением объекта, развивается своеобразный тип придаточных предложений, передающих то же значение, которое ранее передавалось вторым падежом причастия: „Видеше младића где седи (= *сѣдѣшћъ*)“.²⁰ Грамматики современного сербохорватского языка, отмечая редкие случаи сохранения старинного употребления причастий, сразу оговаривают, что здесь следовало бы употребить придаточное.²¹

По-видимому, несколько позднее по этому же пути пошло развитие вторых падежей, выражавшихся в древнем сербохорватском языке полупредикативными прилагательными.²²

Историческую связь предложений с *где*, *како*, *да* и причастий подтверждают сравнения переводов одного текста на сербохорватский язык и, например, на русский, где употребление причастий в качестве предикативного определения при объекте частично сохраняется. Ещё

¹⁸ Примеры заимствованы из статьи: Љ. Стојановић. Значење глаголских партиципа. Јужнословенски филолог. Књ. VIII. Београд, 1928—1929, стр. 10. См. также: А. Белић. Историја српскохрватскога језика. Књ. II, св. 2. Речи са конјугацијом. Београд, 1962, стр. 191.

¹⁹ Отметим попутно, что и в русском языке второй винительный, выраженный причастием и прилагательным, сохраняется более длительное время именно при глаголах восприятия (В. И. Чагишева. Второй винительный падеж в русском литературном языке XVIII в. Уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена, т. 122. Кафедра русского языка, Л., 1956, стр. 100).

²⁰ Ср.: А. А. Потенба. Из записок по русской грамматике. I—II, стр. 311.

²¹ См., например: „Совсем редко деепричастия относятся к дополнению в винительном падеже: Нађе брата *йлачући*... Обычнее бы было: Нађе брата *где йлаче*“.— J. Vrabec, M. Hraste, S. Živković. Gramatika hrvatskoga jezika. IV. preradjeno izdanje. Zagreb, 1961, стр. 259.

²² Остатки былого употребления вторых падежей прилагательных также встречаем в сербохорватском языке: Него ме ево жива и здрава; И ево! нађу га жива; Ево га гола и т. п. (см.: Ђ. Даничић. Србска синтакса. Београд. 1858, стр. 116); Кад их ту видеше здраве и читаве, дже се вика, граја, весеље (М. Глишић. Сабрана дела. I, 365).

в 1890 г. О. В. Ржига отмечал, что в переводах с одного текста на сербохорватский и на русский языки сербохорватским предложениям с *где*, *како*, *да* соответствуют русские причастия и причастные обороты: „Исус...видје човјека гдје сједи на царини“ = „Исусъ...увидѣлъ челоуѣка сидящаго у сбора пошлинъ“; „... угледаше Исуса гдје иде ѿ мора“ = „... увидѣли Исуса, идущаго ѿ моря“; „... дошавши к ученицима нађе их гдје сѣвају“ = „...приходить къ ученикамъ и находить ихъ сѣящими“.²³

Первоначально употребление *где* и *како*, надо полагать, дифференцировалось в зависимости от того, хотел ли говорящий подчеркнуть, при каких обстоятельствах (*где*, *как*) совершается действие предметом. Наиболее явственно этот оттенок значения в настоящее время сохраняется в предложениях с *како*. Удерживает обстоятельственное значение некоторая часть присубстантивных придаточных с *где*. В этом смысле, по-видимому, следует понимать одновременное употребление *где* и *како* в таком предложении: Гледа је у машини, као на филмском платну, како се шири пред њим, а на њој види себе, брата, комшију, где копа и преврће тврду црвеницу (Ј. Галић. Непокорено село, 118).

Союз *да* был нейтральным по отношению к обстоятельственным оттенкам. Различие между этими предложениями состояло, по-видимому, в том, что в придаточных с *где* и *како* внимание слушателя (читателя) привлекалось не только к предмету, совершающему действия, но и к тому, где или как оно совершается; придаточное с *да* привлекало внимание к предмету и совершаемому ему действию и не содержало сведений об обстоятельствах, при которых это действие совершается.²⁴

Однако со временем по мере перехода *где* и *како* в союзы и утраты ими свойств вопросительно-относительных наречий, оттенки обстоятельственного значения слабеют, а во многих случаях, как было показано выше, устраняются полностью. Значение предложений с *где* и *како*, утратившими и лексические, и синтаксические свойства наречий, приближаются к значению предложений с *да*: в них сообщается о предмете и совершаемом им действии. А. А. Потеня, например, следующим образом объяснял значение предложения Видите ли оне несрет-

²³ О. В. Ржига. Основные виды предложения (древнеславянского, русского, польского, лужицко-сербского, чешского, словенского и болгарского) М., 1890, стр. 35.

²⁴ Утверждение, будто с помощью союза *где* (в отличие от *да*) подчеркивалось, что субъект видит действительно своими глазами, слышит своими ушами то, о чем говорится в придаточном, не представляется нам убедительным. Впрочем, сам П. Будмани, выдвинувший такое объяснение, замечал, что это различие трудно проследить на языковом материале. См.: Rječnik JAZU, III. Zagreb, 1887, стр. 123.

нице, *ће* отрова својега *ђевера*: не „где отравила“ и даже не „что отравила“, а „отравившую“.²⁵ Различие между ними, пожалуй, можно уловить лишь в том, что при употреблении союзов *где* и *како* актуѝ лизируется все содержание придаточного, а при употреблении союза *да* большее внимание привлекается к действию.

Распространение оборота со вторым падежом в предложении в сербохорватском языке возможно было не только с помощью союзов *где, како, да*, но и союза *а*, сочетающегося с именительным падежом личного местоимения.²⁶ Такие конструкции встречаем ещё у В. Караджича: „... после *ћеш* срести другога (човека) где носи шарана, трећег *ћеш* срести, *а он* носи жива голуба“ (В. Караџић. Народне приповетке, 86); „... *нађе* два бравца, *а они* једнако *косе*“ (Там же, 76). Ср.: „Видео сам два брва *где* се једнако *косе*“ (Там же. 77).

Придаточным предложением мог заменяться либо один второй падеж, либо оба падежа вместе. Например:

Момчић иде странчицом / Закићен је гранчицом. / Тер он гледа низ брдо / И угледа *Марицу* / *ћено* плахо мете двор (В. Караџић. Српске народне пјесме. I, 248). Момчић иде странчицом / Накити се гранчицом / Па погледа низ брдо / , *Како* Јана мете двор (Там же 247).

В первом предложении имя существительное *Марицу* (первый винительный) находится за пределами придаточного, во втором существительное *Јана* включено в состав придаточного предложения.

Некоторые исследователи полагали, что первый тип предложения развился позднее, на основе второго. Так, например, Я. Зубатый, рассматривая такие предложения в чешском языке, утверждал, что исходным было придаточное, включающее в свой состав подлежащее (тип: *neb sem viděl, ano jeden rytič stojí*), но позднее это подлежащее

²⁵ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. I—II, стр. 318. О переходе *где, како* в союзы и утрате ими значения и функции наречий см. также соответствующий раздел в статье Р. Димитријевић. Из синтаксе врста речи. Књижевност и језик. Београд, 1968, № 3, стр. 45.

²⁶ Т. Маретић указывает, что в славянских языках союз *а* часто употребляется для связи двух предложений, в первом из которых сказуемое выражено глаголами *видјети, доћи, наћи* и т. п. Союз в таких случаях передает не столько противительность, сколько то, что действие второго предложения происходит одновременно с действием первого предложения. В сербохорватском языке (как и в чешском) в этом случае союз *а* употребляется в сочетании с местоимением *он*: „*Нађе* царицу, *а она* седи и сузе рони“ (см.: Т. Maretić. Veznici u slovenskijem jezicima. Zagreb, 1888, стр. 18).

было перемещено в главное, где стало дополнением (тип: *tu izg'ešom lva, an stoji*).²⁷ С ним соглашался и Я. Бауэр, связывавший, как нам кажется, без достаточных оснований переход от первого типа ко второму с влиянием латинского языка.²⁸ Нам представляются достаточно убедительными доводы А. А. Потевни, вскрывшего несостоятельность точки зрения, согласно которой в таких конструкциях будто бы „существительное, вовлекается в предшествующее главное предложение, становясь в нем, между прочим, винительным“.²⁹ Однако у нас нет оснований согласиться и с мнением А. А. Потевни о том, что второй тип придаточных является более поздним по отношению к первому.³⁰

По-видимому, оба эти типа появлялись на смену конструкциям со вторыми падежами независимо друг от друга. Первый тип придаточных заменял только один (второй) падеж, второй тип придаточных заменял оба падежа.

Значения таких придаточных очень близки. А. Белич, например, считал что в предложении Види *где* тичица маше крилима можно немного изменить отношения и сказать: види тичицу *где* маше крилима или види *да* тичица маше крилима, и во всех этих предложениях *где, да* являются примером различных способов выражения одного и того же синтаксического значения.³¹ Характерно, что М. Стеванович в своем синтаксисе, характеризуя изъяснительные придаточные, в качестве иллюстраций приводит предложения как с бывшим первым винительным, включенным в придаточное (Видим *где* се двојица по соби хватају. Ј. Јурковић. Изабрane приповијетке, 72; Чујем *где* с врха по трупљима тече. И. Г. Ковачић. Јама, 29), так и предложения, в которых первый винительный остается в составе главного (О видим *ше...* у духу *где* шећеш по обали бескрајнога мора. Б. Ливадић. Новеле, 42; А њих двојица кад опазе за собом *змаја где* их тера, перепадну се. Нар. приповетка; У твојој башти ја *ше* видјех јуче *где* береш крупне распукле гранате. А. Шантић, песма Једна суза; Угледат ћу другога *човјека где* иде мојим стопама. Д. Тадијановић. Благдан жетве, 40).³²

²⁷ J. Zubaty. Studie a články. II. Praha, 1954, стр. 74—75.

²⁸ J. Bauer. Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků. Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958, стр. 92.

²⁹ А. А. Потевня. Из записок по русской грамматике. I—II, стр. 317.

³⁰ А. А. Потевня. Из записок по русской грамматике. III. М., 1968, стр. 307.

³¹ А. Белич. Историја српскохрватског језика. Књ. 2, св. 1. Речи са дефлексијом. Београд, 1965, стр. 139.

³² М. Стевановић. Савремени српскохрватски језик. II, Синтакса, стр. 795.

Однако, между этими предложениями имеется не только сходство, но и существенные различия, что можно наглядно увидеть, исследовав не только структуру обоих предложений, но и характер отношений между их компонентами.

Воспользовавшись примерами А. Белича, рассмотрим предложение с бывшим первым винительным падежом, включенным в состав придаточного:

Види где (како, да) тичица маше крилима.

Отношения между главным и придаточным графически можно изобразить следующим образом:

что?

Види → где (како, да) тичица маше крилима.

Очевидно, что придаточное относится только к глаголу в составе главного предложения. Оно имеет только изъяснительное значение. Рассмотрим другой пример А. Белича: Види тичицу где (како, да) маше крилима. Графически отношения главного и придаточного изображаются иначе:

что?
 Види ————— → тичицу
 ↘ что? какою? ↙

 где (како, да) крилима маше.

Специфика синтаксических отношений придаточного с главным в этом случае состоит в том, что оно одновременно связано с глаголом главного предложения и с субстантивом.

Такой же характер взаимоотношения придаточного с поясняемым субстантивом и со сказуемым главного предложения наблюдается и в тех случаях, когда субстантив, к которому относится придаточное, вводимое *где, како, да*, стоит в именительном падеже, а сказуемое главного предложения выражено возвратным глаголом. Существительное, следовательно, выполняет функцию подлежащего лишь грамматически, фактически же оно является названием того, что (или кто) воспринимается (если глагол возвратного пассивного значения заменить невозвратным переходным глаголом, то подлежащее должно стать прямым дополнением).³³ Таким образом и в этом случае придаточное одновре-

³³ Грамматика русского языка. т. I. М., Изд. АН СССР, 1960, стр. 419.

менно связано и с субстантивом и со сказуемым главного предложения. Например:

что?
 По врху хума виде се → гомиле сельака
 что? ↘ ↙ какие?

 како журно примичу к селу.

Эту двойственность отношений подчеркивает и югославский исследователь Злата Деросси, указывая, что такие предложения прилагаются одновременно и субстантиву и глаголу главного предложения. „Они содержат характеристику, которая в контексте ограничена действием главного предложения и относится к главному предложению как предикативный атрибут к предикату и субъекту“.³⁴ Соглашаясь с этой констатацией двойных синтаксических связей придаточного, мы бы такие придаточные сравнивали с предикативным атрибутом к дополнению или еще точнее — с оппозитивным определением, т. к. придаточное одновременно относится не к предикату и субъекту, а к глаголу и его дополнению. На основе синтаксических отношений с глаголом возникает объектное значение, на основе отношений с субстантивом — атрибутивное значение.

Субстантив главного предложения поясняется, таким образом, посредством сообщения о действии, при совершении которого кто-либо этот субстантив видит, слышит, находит и т. п.: подлежащее главного предложения воспринимает два объекта — какой-либо предмет и действие, совершаемое этим предметом и являющееся его признаком.

Проведенное нами исследование отношений между компонентами сложного предложения привело нас к выводу о том, что все придаточные, вводимые словами *где*, *када*, *да* и относящиеся к дополнению при глаголе восприятия главного предложения, одновременно имеют атрибутивное и объектное значения. М. Стеванович в свое время удачно иллюстрировал это примером из Б. Поповича:

Али је занимљиво чути писце и уметнике да (како, где) чине за тај недостатак прекоре критици.

Замена союза *да* союзами *како* и *где*, писал он, не изменяет грамматического значения предложения: оно остается относительным (атрибутивным) и изъяснительным (объектным).³⁵ Придаточные с *где*,

³⁴ Z. Derossi. Odnos atributivnih rečenica i imenica u glavnoj rečenici, стр. 14.

³⁵ М. Стевановић. Напоредна употреба заменица који и односних свезица: да, где, како, те и што. Наш језик. Год. VI. св. 7—8.

како, да, относящиеся только к глаголу главного предложения, имеют только изъяснительное значение. Следовательно, присубстантивные придаточные с *где, како, да* и структурно и по значению отличаются от изъяснительных придаточных, вводимых этими союзами.

Однако присубстантивные придаточные с *где, како, да* отличаются и от присубстантивных придаточных с относительными местоимениями. В свое время Т. Маретич полагал, что эти предложения могут свободно заменяться предложениями, вводимыми местоимением *који*.³⁶ Между тем, было установлено, что эта замена не является эквивалентной.³⁷ В самом деле, в произведениях сербских и хорватских писателей можно встретить предложения, в которых в главной части есть глагол восприятия и дополнение в винительном падеже, а придаточное, относящееся к этому дополнению, вводится местоимением *који*. Например:

Видио је само мајку која се са обране укочено усправља, нагнута напријед, спремна скочити уколико је Нино не успије смирити (А. Стипчевић. Вруће лето, 125). Вестер је точно чуо сельака, *који* им је говорио (Сувремена југославенска новела, 97). Он се надвири иза ћошка од куће и опази Јуру који пред собом гоњаше мазгу (И. Ђипико. За крухом, 115).

В этих предложениях местоимение *који* относит придаточное только к субстантиву и придаточное имеет только атрибутивное значение. Точно так же при замене союзов *где, како, да* местоимением *који* в присубстантивных устраняется двусторонний характер связи придаточного и оно утрачивает объектное значение. З. Деросси справедливо отмечает, например, что „когда вместо *где* употребим *који*, то связь с глаголом утрачивается и зависимое предложение относится к существительному только как именной атрибут в простом предложении к определяемому имени“.³⁸

Таким образом, придаточные с *где, како, да*, имеющие двусторонние синтаксические связи, и по своей структуре, и по значению отличаются как от изъяснительных, так и от присубстантивно-относительных придаточных.

Подводя итог сказанному о рассмотренных в этой статье предложениях, мы должны констатировать следующее:

³⁶ Т. Maretić. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, стр. 510:

³⁷ М. Стевановић. Напоредна употреба заменица који и односних свезица да, где, како, те и што, стр. 203—207; М. Стевановић. Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса, стр. 830.

³⁸ Z. Derossi. Odnos atributivnih rečenica i imenica u glavnoj rečenici, стр. 14.

1. Придаточные, вводимые словами *где*, *како*, *да* и относящиеся к дополнению главного предложения при глаголах восприятия, характеризуются двусторонними синтаксическими связями: они одновременно связаны и с субстантивом, и с глаголом главного предложения.

2. Эти придаточные совмещают в себе атрибутивное (определятельное) и изъяснительное (объектное) значения. Атрибутивное значение возникает на основе синтаксических связей придаточного с субстантивом, изъяснительное — на основе синтаксических связей этого же придаточного с глаголом главного предложения. Оба значения являются грамматическими.

3. Придаточные с *где* и *како*, кроме атрибутивного и изъяснительного значения, могут иметь оттенки обстоятельственных значений.

а) Некоторые придаточные предложения с *где* в современном языке имеют оттенок пространственного (локативного) значения. Этот оттенок возникает на основе синтаксических отношений внутри самого придаточного и содержит пространственную характеристику действия придаточного. Говорить, что такие предложения являются придаточными относительными (атрибутивными) и в то же время придаточными места, можно лишь условно, чтобы отметить наличие оттенка пространственного значения, так как придаточное места характеризует место действия не придаточного, а главного предложения. Оттенок пространственного значения не является общим для всех придаточных с *где*, он имеется лишь в таких конструкциях, в которых *где* сохраняет свойства вопросительно-относительного наречия и не является союзом.

Это зависит от коммуникативного задания, т. е. от того, хочет ли автор (говорящий) выделить, подчеркнуть указание на место совершения действия придаточного (тогда употребляется наречие *где*), или он актуализирует все содержание придаточного (тогда употребляется союз *где*).

б) Для придаточных, вводимых *како*, характерен оттенок значения образа действия. Этот оттенок также возникает на основе синтаксических отношений внутри придаточного, он характеризует способ действия, называемого сказуемым придаточного предложения. Такие придаточные квалифицировать как придаточные относительные (атрибутивные) и в то же время как придаточные образа действия, можно лишь условно, т. к. придаточные образа действия характеризуют способ действия, выраженного сказуемым главного, а не придаточного предложения. Оттенок значения образа действия в современном языке не является общим для всех присубстантивных придаточных с *како*: в тех

придаточных, в которых *како* является союзом, а не наречием, этот оттенок отсутствует. И в этом случае употребление наречия или союза обуславливается целью высказывания. Чтобы подчеркнуть, каким образом совершается действие придаточного предложения, употребляется наречие *како*, для актуализации всего содержания придаточного используется союз *како*.

4. Придаточные, вводимые союзом *да*, а также словами *где* и *како*, ставшими союзами, оттенков обстоятельственного значения не содержат. Различие между этими предложениями в таком случае состоит в том, что в предложениях с *где* и *како* делается актуальным, подчеркивается все содержание придаточного, а в предложениях с *да* — главное внимание обращается на действие, совершаемое поясняемым предметом.

5. Строго говоря, эти придаточные нецелесообразно объединять ни с присубстантивно-определятельными, ни с приглагольно-изъяснительными, так как они являются присубстантивными и приглагольными одновременно.

Поясняя предмет сообщением о действии, которое он совершает в момент восприятия его субъектом главного предложения, такие придаточные в структурно-семантическом отношении представляют собою конструкции промежуточные, стоящие на границе изъяснительных и присубстантивно-определятельных. А. А. Потебня считал, что „... эти обороты составляют переход от оборотов, в коих главное предложение вмещало в себе в виде составного дополнения (двух винительных, двух родительных) по образцу „увѣдша князя идуча“ то, что позднее стало содержанием придаточного предложения („увѣдша оже князь идет“). В промежуточной переходной форме „увѣдша князя оже идет“ содержание позднейшего придаточного ещё разделено между главным и придаточным“ (А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. III. М., 1968, стр. 307). Также характеризуют такие конструкции в русском языке XVII в. Э. И. Коротаева (Э. И. Коротаева. Союзное подчинение в русском литературном языке XVII века. М.-Л., 1964. стр. 46).

Такие же свойства отмечает А. К. Федоров, описывая подобные конструкции, иногда встречающиеся в современном русском языке (А. К. Федоров. Употребление подчинительного союза „что“ в современном русском языке. Ученые записки Калининского государственного педагогического института им. М. И. Калинина, том XIX, вып. 2. Труды кафедры русского языка и русской и зарубежной литературы. Калинин. 1957. стр. 120).

В болгарском языке также имеются подобные предложения являющиеся „наследниками“ древнеболгарских конструкций с действительными причастиями настоящего времени. Они присоединяются союзом *че*: Тя действительно можа да видя едно знаме, че си развява тамо (Ив. Вазов). Исследователи болгарского языка считают, что это тип определительных предложений, „которые имеют гибридный характер, находясь между определительными и дополнительными предложениями“ (К. Попов. Русско-болгарские языковые параллели. *Otázky slovanské syntaxe. Sbornik Brněnske syntaktické konference. Praha, 1962, стр. 126*).

Синтаксическая связь между главными предложениями и этими придаточными в значительной степени ослаблена, особенно по сравнению с изъяснительными придаточными. В отличие от присубстантивно-относительных придаточных, которые в зависимости от контекста и коммуникативного задания могут быть либо выделительными, либо повествовательно-распространительными, эти придаточные никогда не имеют в своем составе соотносительного местоимения и, соответственно, не могут быть определительно-выделительными.

6. В современном сербохорватском языке предложения с *где*, *како*, *да*, имеющие двусторонние синтаксические связи, в некоторых текстах составляют до 50% среди всех присубстантивных придаточных. Есть все основания при классификации сложных предложений конструкции с придаточными, характеризующимися двусторонними синтаксическими связями и, соответственно, сочетанием атрибутивного и изъяснительного грамматических значений, выделять в особый тип на основании этих специфических и только им присущих структурных и семантических признаков.

П. А. Дмитриев

СПИСОК ТЕКСТОВ

из которых приведены примеры:

- И. Андрић. Љубав у касаби. Београд, 1963 (латиницеј).
- И. Андрић. На Дрини ћуприја. Београд, 1955.
- И. Андрић. Одабране приповетке. II. Београд, 1954.
- Арена. № 250.
- Ј. Веселиновић. Сельанка. Београд, 1955.
- Ј. Галић. Непокорено село. Сарајево, 1956 (латиницеј).
- М. Глишић. Приповетке. Београд, 1943.
- Р. Домановић. Приповетке. I. Пожаревац, 1899.
- Р. Домановић. Страдија. В кн.: Српски писци. М., 1958.
- М. Живанчевић. Ђукова воденица. Загреб, 1956 (латиницеј).

- Ђ. Јакшић. Приповетке. Нови Сад, 1954.
 Ж. Јеличић. Млака кожа. Загреб, 1960 (латиницей).
 В. Караџић. Српске народне приповетке. Београд, 1969.
 В. Караџић. Српске народне пјесме. I, II, III. Београд, 1969.
 В. Караџић. Нови завјет. Београд, 1969.
 В. Караџић. Скупљени граматички и полемички списи. III. Београд, 1896.
 В. Караџић. Даница за 1828 годину. Будим, 1829.
 М. Крлежа. Хрватски бог Марс. Загреб, 1955 (латиницей).
 М. Крлежа. Новеле. Загреб, 1955 (латиницей).
 А. Крстић. Трајан. Нови Сад, 1954 (латиницей).
 Л. Лазаревић. Приповетке. II. Београд—Загреб, 1899.
 Политика 8. X. 1965.
 С. Ранковић. Сабрана дела. I. Београд, 1952.
 С. Ранковић. Горски цар. Београд, 1954.
 С. Сремац. Поп Ђира и поп Спира. Београд, 1946.
 Б. Станковић. Изабране приповетке. Београд, 1957.
 А. Стипчевић. Вруће љето. Загреб, 1966 (латиницей).
 Сувремена југославенска новела. Загреб, 1957 (латиницей).
 И. Ђипиќо. За кружом. Нови Сад, 1904.
 Б. Ђошић. Пролом. Београд, 1955.
 Б. Ђошић. Крава с дрвеном ногом. Београд, 1963 (латиницей).
 Св. Ђоровић. Јарани. Нови Сад, 1913.
 Д. Ђосић. Далеко је сунце. Београд, 1955.

Резиме

П. А. Дмитријевић

ЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ДВОСТРАНИМ СИНТАКСИЧКИМ ВЕЗАМА

У овом се чланку анализирају сложене конструкције чије се зависне реченице везују за главну речима *где, како, да* и које се односе на објекат уз глаголе *sentiendi* (Чујем птицу где пева. Чујем птицу како пева. Чујем птицу да пева).

Аутор долази до следећих закључака:

1. Зависне реченице које се везују за главне речима *где, како, да* и односе на објекат управне реченице уз глаголе *sentiendi* у функцији предиката имају двострану синтаксичку везу: оне су истовремено упућене на именицу (заменицу) и глагол у главној, односно управној реченици.

2. Ове зависне реченице имају у исто време и атрибутоко и исказно (објекатско) значење. Њихово атрибутоко значење потиче од синтаксичких веза дотичне зависне реченице са субстантивом, а ис-

казно — од веза са глаголом управне реченице. Оба су значења граматичке природе.

3. Зависне реченице са *где* и *како*, поред атрибутског и исказног значења, могу имати у савременом језику и извесно прилошко значење.

а) Неке зависне реченице са *где* имају месни карактер. Ова нијанса у значењу потиче од синтаксичких односа у границама саме зависне реченице. Тврдити да су реченице ове врсте атрибутске и месне истовремено можемо само условно, желећи да истакнемо нијансу месног значења; јер месне реченице не обележавају место радње зависне реченице већ главне. Нијансу месног значења немају све зависне реченице које се везују за главну са *где*, већ само оне у којима *где* чува особине упитно-односног прилога и није везник. Разлика у значењу долази услед тога да ли онај што говори жели да истакне место где се врши радња зависне реченице (у овом се случају употребљава прилог) или, пак, хоће да актуализира садржину целе зависне реченице (тад се употребљава везник).

б) Зависне реченице које се везују за главну са *како* имају начински карактер. Ову нијансу у значењу стварају такође синтаксички односи у самој зависној реченици. Ту се истиче како, на који се начин врши радња изражена предикатом зависне реченице. И ове се реченице само условно могу квалификовати као атрибутске и начинске у исто време; јер зависне начинске реченице не одређују начин вршења радње у зависној реченици него у главној (односно управној). У савременом језику нијанса начинског значења није присутна у свим зависним реченицама са *како*. Оне реченице у којима *како* врши функцију везника немају ову нијансу. И овде употреба прилога или везника условљава циљ исказивања: прилог се употребљава за истицање начина на који се врши радња у зависној реченици, док се везник искоришћује за актуализацију садржине целе зависне реченице.

4. Зависне реченице које се везују за главне везником *да*, као и оне с везницима *где* и *како*, немају нијансу прилошког значења. Такве се реченице разликују међусобно тиме, што се у онима са *где* и *како*, уз истицање самих везника, подвлачи садржина целе зависне реченице, док се у реченицама с *да* главна пажња скреће на радњу.

5. Ове реченице, управо, није целисходно убрајати ни у односне ни у исказне, јер су оне у исто време и једно и друго.

Такве зависне реченице које одређују предмет навођењем радње коју он врши у тренутку аперцепције његове од стране субјекта управне реченице представљају прелазне конструкције како у структурном,

тако и у семантичком погледу. Оне се налазе на граници исказних и односних реченица. За разлику од односних реченица, које према контексту у комуникативној функцији могу бити или детерминативне или експликативне, ове зависне реченице никад немају у свом саставу корелативну заменицу и, према томе, не могу бити детерминативне.

б. Приликом класификације сложених реченица, овакве конструкције у којима се зависне реченице одликују двостраним синтаксичким везама (а према томе имају и исказно и атрибутоко синтаксичко значење) могу се с правом издвојити у засебну врсту на основу горенаведених, само њима својствених структурних и семантичких особина.

АКЦЕНАТСКИ СИСТЕМИ У ШТОКАВСКИМ ГОВОРИМА СР СРБИЈЕ

Благодарећи досадашњим проучавањима у могућности смо да дамо систематски преглед акцената у штокавским говорима СР Србије. Као што је познато, у СР Србији су ови штокавски говори: 1) источнохерцеговачки (један његов део); 2) шумадијско-војвођански; 3) зетско-јужносанџачки (у табелама под новопазарски); 4) косовско-ресавски; 5) призренско-тимочки. Додуше, нису сви ови говори проучени у подједнакој мери. Сем тога, икавски говори у северној Бачкој и делови славонских говора у западној Бачкој нису у толикој мери познати да би могли ући у ове схеме. Али ипак има довољно података који допуштају да се начини један овакав преглед. Он ће омогућити да даља испитивања буду систематичнија. Применићу Белићеву и Стевановићеву интерпретацију и систематизацију Вуковог и Даничићевог акцента. У интересу прегледности нећу обележавати оне фонетске варијанте појединих гласова које нису релевантне за акценат. Служио сам се овом литературом:

I. Синтетички радови: 1) Белић А., *Акцентнајске студије*, књ. I, Посебна издања СКА XLII, Бгд. 1914, стр. I—VIII + 1—210; 2) Белић А., *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 2: *Речи с конјугацијом*², Бгд. 1962, стр. I—II + 1—214; 3) Белић А., *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деκлинацијом*², Бгд. 1962, стр. I—II + 1—274; 4) Белић А., *Основи историје српскохрватског језика*, I, *Фонетика*, Бгд. 1960, стр. 1—172; 5) Белић А., *О српским или хрватским дијалектима*, Глас LXXVIII 60—164; 6) Белић А., *Савремени српскохрватски језик*, I део: *Гласови и акценати*, Бгд. 1948, стр. 1—168; 7) Белић А., *Штокавски дијалекти*, Народна енциклопедија Ст. Станојевића IV, s. v.; 8) Даничић Ђуро, *Српски акценати*, Пос. изд. СКА LVIII, Бгд. 1925, стр. I—XIV + 1—320; 9) Ivić P., *Die serbokroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung I*, Mouton and Co, 'S-Gravenhage 1958; 10) Ивић Павле, *Дијалек-*

џологија српскохрватског језика (*Увод и шћокавско наречје*), Нови Сад 1956/57, стр. 1—220 + Дијалектолошка карта шћокавског наречја; 11) Караџић Вук Стеф., *Српски рјечник*³; 12) Магетић Т., *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*², Згб. 1931; 13) Николић Берислав М., *Основи млађе новошћокавске акценћуације*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 1 (Бгд. 1970), стр. 1—122; 14) Николић Берислав М., *Уџићник за исћићивање акценћа у шћокавским говорима*, ЈФ XXVII, св. 1-2 (Бгд. 1966—1967), стр. 307—336; 15) Ресо Асим, *Онови акценологије српскохрватског језика*, изд. Научна књига (Београд, 1971), стр. 1—180; 16) Роровић И., *Zur heutigen serbokroatischen Vokalquantität*, Wiener slavistisches Jahrbuch IV 97—129; 17) Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик*, књ. I, Бгд. 1964, стр. I—X + 1—696; 18) Стевановић М., *Štokavski dijalekat*, Enciklopedija Jugoslavije IV (s. v. *jezik srpskohrvatski*);

II. Радови о источнохерцеговачком дијалекту: 1) Барјакта-ревић Др Данило, *Акценатн новозазарско-сјеничких говора*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, књ. I (Приштина 1963), стр. 1—148; 2) Николић Берислав М., *Тришћки говор*, СДЗб XVII, стр. 367—473;

III. Радови о шумадијско-војвођанском дијалекту: 1) Московљевић Милош С., *Акценатски систем џоцерског говора*, Библиотека ЈФ, књ. 1 (Београд, 1928), стр. I—VIII+1—112; 2) Николић Берислав М., *Акценатски однос шумадијско-војвођанског дијалекћа џрема косовско-ресавском*, ПКЈИФ, књ. XXXVI, св. 3-4, стр. 257—274; 3) Николић Берислав М., *Акценатски речник шабачког говора*, Зб МСФЛ IV—V, стр. 225—234; 4) Николић Берислав М., *Колубарски говор*, СДЗб XVIII, стр. 1—71; 5) Николић Берислав М., *Мачвански говор*, СДЗб XVI, стр. 179—314 + карта; 6) Николић Берислав М., *Сремски говор*, СДЗб XIV, стр. 201—412 + карта; 7) Поповић Иван, *Говор Госћођинаца у светлосћи бачких говора као целине*, Пос. изд. САНУ, књ. CDXXV, Одељење литературе и језика, књ. 21 (Београд, 1968), стр. I—VIII+1—248; 8) Стевовић Игрутин, *Шумадијски говор у Груги с особићим осврћом на акценће*, СДЗб XVIII, стр. 401—635;

IV. Радови о зетско-јужносанџачком дијалекту: 1) Барјакта-ревић Др Данило, *Акценатн новозазарско-сјеничких говора*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, књ. I (Приштина, 1963), стр. 1—148;

V. Радови о косовско-ресавском дијалекту: 1) Г р к о в и ћ М и л и ц а , *Акцентни именица у говору села Чумића*, Прилози проучавању језика, књ. 3 (Нови Сад, 1967), стр. 111—140; 2) Г р к о в и ћ М и л и ц а , *Акцентни њридева у чумићком говору*, Прилози проучавању језика, књ. 4 (Нови Сад, 1968), стр. 161—167; 3) Г р к о в и ћ М и л и ц а , *Неке особине говора села Лукова*, Прилози проучавању језика, књ. 4 (Нови Сад, 1968), стр. 121—131; 4) Е л е з о в и ћ Г л . , *Речник косовско-меџохиског дијалекта*, СДЗБ IV и VI; 5) И в и ћ П а в л е , *О говорима Баната*, ЈФ XVIII, стр. 141—156; 6) И в к о в и ћ М и л о ш , [*Народне њриповейке из Ресаве*, у књизи] *Српске народне њриповейке* (уредио Веселин Чајкановић), СЕЗБ XLI, passim; 7) Ј о в и ћ Д у ш а н , *Трстенички говор*, СДЗБ XVII, стр. I—XVI+1—240; 8) П е ц о А с и м — М и л а н о в и ћ Б р а н и с л а в , *Ресавски говор*, СДЗБ XVII, стр. 241—366; 9) П е ц о Д р А с и м и М и л а н о в и ћ Б р а н и с л а в , *Особине левачког говора*, *Анали Филолошког факултета*, св. 2, стр. 187—203; 10) С т е в а н о в и ћ М . , *Извештај о дијалекатском истраживању Меџохије*, ГЗСВС VI, стр. 56—69; 11) S t o j a n o v i ć L j u b o m i r , *Dialektologische Miscellen aus der Gegend von Vrnjci im Kruševacer Kreise*, AfsI Ph XXV 212—218;

VI. Радови о призренско-тимочком дијалекту: 1) Б е л и ћ А . , *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗБ I (Бгд. 1905), стр. I—CXII+1—715; 2) Б е л и ћ А . , *О дијалекатском материјалу О. Броха*, СДЗБ II, стр. 1—104; 3) П а в л о в и ћ Д р М и л и в о ј , *Говор Јањева*, изд. Матица српска (Нови Сад, 1970), стр. I—IV+1—210; 4) П а в л о в и ћ М и л и в о ј , *Говор Срепечке жупе*, СДЗБ VIII, стр. I—IV+1—354; 5) С т е в а н о в и ћ М . , *Баковачки говор*, СДЗБ XI, стр. 1—152.

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
			<p><i>йейсиа, руке, Јорди</i> = = <i>йрѣсѣм, изериймо</i>;</p> <p>II. Кановачки: источна Шумадија, вршачки крај, нека белоцркванска села (<i>сѣйра, јѣзик</i>).</p> <p>III. Постоје, дакле, ови акценти: дуги силазни ([˘]); кратки силазни ([˘]); дуги узлазни (˘) (овај по- следњи карактеристика је северних и централних го- вора и везан је већином за пенулитиму). Сем тога за трстеници је још карактеристично: а) као позициона варијанта ак- цента (˘), акц. (˘) сличан метатонијском акуту; б) <i>зѣмља</i> = <i>зѣмља, шѣма</i> = = <i>шѣма</i> (акц. ˘ је фонет- ска варијанта акцента ˘); в) експираторни акц. (спо- радично), под утицајем призрен.-тимоч. дијал.</p>	

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-гимочки дијалекат
II. КВАНТИТЕТ				
<p>1) а) сјенички: <i>сјајрци</i>, <i>зџе</i> = <i>зџе</i>, <i>сунце</i>; б) тршићки: <i>Турци</i>, <i>здравље</i>, <i>сунце</i>; 2) а) сјенички: <i>сидџе</i> = <i>сидџе</i>; б) тршићки: <i>гедџе</i>, <i>гедџе</i>;</p>	<p>1) <i>Турци</i>, <i>здравље</i>, <i>сунце</i>. У борачком је и: <i>Борча</i> (ген. јдн. од <i>Борач</i>); 2) <i>гедџе</i>, <i>сидџе</i>;</p>	<p>1) <i>сјајрци</i>, <i>зџе</i> = <i>зџе</i>, <i>сунце</i>; 2) <i>сидџе</i> = <i>сидџе</i>;</p>	<p>1) <i>Поморавље</i>, <i>гравље</i>, <i>сунце</i>; 2) <i>гравље</i> (и сл.), <i>сидџе</i>, али је у трстеничком: <i>гравље</i> = <i>гравље</i>;</p>	<p>Скраћени су сви дуги слогови. Додуше, Велић лекат има нове дужине настале контракцијом (<i>сџи</i> : <i>сџеје се</i>), али истиче да се често скраћују и оне: <i>не сџе</i>.</p>
<p>3) не скраћује се дуго вокално <i>p</i>; 4) а) у сјеничком нема позиционог скраћивања дужина после акцента; б) у тршићком у некојим позицијама скраћују се дужине после акц. Схемa је ова: <i>џмџ</i> — <i>џмисли</i> = <i>џмисли</i> — <i>џунак</i> — <i>џма</i> — <i>џноград</i> — <i>џмислим</i> — <i>доглавник</i> — <i>брдослајца</i> = <i>брдослајца</i> — <i>џредџ</i> — <i>џуштају</i> = <i>џус-</i></p>	<p>3) не скраћује се дуго вокално <i>p</i>; 4) у некојим позицијама скраћују се дужине после акц. Скраћивање није у појединачној мери захватило све говоре. Најразликалнији су у скраћивању бачки и банатски говори. У западном Срему дужине се боље чувају него у источном, а у Мачви и Колубари боље него у западном Срему</p>	<p>3) не скраћује се дуго вокално <i>p</i>; 4) нема позиционог скраћивања дужина после акц.; добро се чувају и дужине које се налазе непосредно испред силазних акц.;</p>	<p>3) не скраћује се дуго вокално <i>p</i>; 4) скраћене су све дужине после акцента, док се оне непосредно испред силазних акцента чувају (једино је Велић у левичачком забележио <i>смаџ</i>);</p>	

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
<p>5) а) сјенџки: <i>шрѣсем</i>; б) тришћки: <i>шрѣсѣмо</i>; 6) а) сјенџки: <i>бѣем</i>; б) тришћки: <i>брѣје се</i>; 7) а) сјенџки: <i>вѣлама</i> — <i>вѣзодѣв, вѣзан, вѣинѣс(и)</i> <i>дѣлѣвѣй</i>, — <i>кѣдѣнѣй, глѣ- дѣй, сѣвѣримѣй</i>; б) тришћки: као код Вука;</p>	<p><i>Слѣйчевѣни</i> — <i>вѣнѣ</i> = = <i>вѣрѣ</i> — <i>дѣнѣ</i> — <i>бѣд-</i> <i>нѣк</i> — <i>жѣнѣм</i> = <i>сѣјѣм</i> — — <i>Вѣдовѣн</i> — <i>вѣујѣм</i> — <i>вѣрѣја</i> — <i>чѣрлѣкѣле</i> (<i>кѣсе-</i> <i>лѣмо</i>) — <i>кѣнѣ</i> (<i>кѣлѣ</i>) — <i>вѣрѣнѣк</i> (<i>шрѣвѣнѣк</i>) — — <i>сѣрѣмѣи</i> — <i>вѣрѣймѣо</i> (<i>Глушѣнѣја</i>); 5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>вѣјѣм</i> (поцерски)</p>	<p>5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>бѣем</i> 7) <i>-ѣма, -ѣв, -ѣн, -ѣсѣй,</i> <i>-ѣш, -вѣш(и), -ѣш(и),</i> <i>-ѣш(и);</i></p>	<p>5) <i>зѣбѣм, шрѣсѣмо</i> (трс- тенички); 6) <i>вѣвѣјѣм</i> (трстенички) 7) в. т. II 4);</p>	
<p>5) а) сјенџки: <i>шрѣсем</i>; б) тришћки: <i>шрѣсѣмо</i>; 6) а) сјенџки: <i>бѣем</i>; б) тришћки: <i>брѣје се</i>; 7) а) сјенџки: <i>вѣлама</i> — <i>вѣзодѣв, вѣзан, вѣинѣс(и)</i> <i>дѣлѣвѣй</i>, — <i>кѣдѣнѣй, глѣ- дѣй, сѣвѣримѣй</i>; б) тришћки: као код Вука;</p>	<p><i>Слѣйчевѣни</i> — <i>вѣнѣ</i> = = <i>вѣрѣ</i> — <i>дѣнѣ</i> — <i>бѣд-</i> <i>нѣк</i> — <i>жѣнѣм</i> = <i>сѣјѣм</i> — — <i>Вѣдовѣн</i> — <i>вѣујѣм</i> — <i>вѣрѣја</i> — <i>чѣрлѣкѣле</i> (<i>кѣсе-</i> <i>лѣмо</i>) — <i>кѣнѣ</i> (<i>кѣлѣ</i>) — <i>вѣрѣнѣк</i> (<i>шрѣвѣнѣк</i>) — — <i>сѣрѣмѣи</i> — <i>вѣрѣймѣо</i> (<i>Глушѣнѣја</i>); 5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>вѣјѣм</i> (поцерски)</p>	<p>5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>бѣем</i> 7) <i>-ѣма, -ѣв, -ѣн, -ѣсѣй,</i> <i>-ѣш, -вѣш(и), -ѣш(и),</i> <i>-ѣш(и);</i></p>	<p>5) <i>зѣбѣм, шрѣсѣмо</i> (трс- тенички); 6) <i>вѣвѣјѣм</i> (трстенички) 7) в. т. II 4);</p>	
<p>5) а) сјенџки: <i>шрѣсем</i>; б) тришћки: <i>шрѣсѣмо</i>; 6) а) сјенџки: <i>бѣем</i>; б) тришћки: <i>брѣје се</i>; 7) а) сјенџки: <i>вѣлама</i> — <i>вѣзодѣв, вѣзан, вѣинѣс(и)</i> <i>дѣлѣвѣй</i>, — <i>кѣдѣнѣй, глѣ- дѣй, сѣвѣримѣй</i>; б) тришћки: као код Вука;</p>	<p><i>Слѣйчевѣни</i> — <i>вѣнѣ</i> = = <i>вѣрѣ</i> — <i>дѣнѣ</i> — <i>бѣд-</i> <i>нѣк</i> — <i>жѣнѣм</i> = <i>сѣјѣм</i> — — <i>Вѣдовѣн</i> — <i>вѣујѣм</i> — <i>вѣрѣја</i> — <i>чѣрлѣкѣле</i> (<i>кѣсе-</i> <i>лѣмо</i>) — <i>кѣнѣ</i> (<i>кѣлѣ</i>) — <i>вѣрѣнѣк</i> (<i>шрѣвѣнѣк</i>) — — <i>сѣрѣмѣи</i> — <i>вѣрѣймѣо</i> (<i>Глушѣнѣја</i>); 5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>вѣјѣм</i> (поцерски)</p>	<p>5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>бѣем</i> 7) <i>-ѣма, -ѣв, -ѣн, -ѣсѣй,</i> <i>-ѣш, -вѣш(и), -ѣш(и),</i> <i>-ѣш(и);</i></p>	<p>5) <i>зѣбѣм, шрѣсѣмо</i> (трс- тенички); 6) <i>вѣвѣјѣм</i> (трстенички) 7) в. т. II 4);</p>	
<p>5) а) сјенџки: <i>шрѣсем</i>; б) тришћки: <i>шрѣсѣмо</i>; 6) а) сјенџки: <i>бѣем</i>; б) тришћки: <i>брѣје се</i>; 7) а) сјенџки: <i>вѣлама</i> — <i>вѣзодѣв, вѣзан, вѣинѣс(и)</i> <i>дѣлѣвѣй</i>, — <i>кѣдѣнѣй, глѣ- дѣй, сѣвѣримѣй</i>; б) тришћки: као код Вука;</p>	<p><i>Слѣйчевѣни</i> — <i>вѣнѣ</i> = = <i>вѣрѣ</i> — <i>дѣнѣ</i> — <i>бѣд-</i> <i>нѣк</i> — <i>жѣнѣм</i> = <i>сѣјѣм</i> — — <i>Вѣдовѣн</i> — <i>вѣујѣм</i> — <i>вѣрѣја</i> — <i>чѣрлѣкѣле</i> (<i>кѣсе-</i> <i>лѣмо</i>) — <i>кѣнѣ</i> (<i>кѣлѣ</i>) — <i>вѣрѣнѣк</i> (<i>шрѣвѣнѣк</i>) — — <i>сѣрѣмѣи</i> — <i>вѣрѣймѣо</i> (<i>Глушѣнѣја</i>); 5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>вѣјѣм</i> (поцерски)</p>	<p>5) <i>шрѣсѣм</i>; 6) <i>бѣем</i> 7) <i>-ѣма, -ѣв, -ѣн, -ѣсѣй,</i> <i>-ѣш, -вѣш(и), -ѣш(и),</i> <i>-ѣш(и);</i></p>	<p>5) <i>зѣбѣм, шрѣсѣмо</i> (трс- тенички); 6) <i>вѣвѣјѣм</i> (трстенички) 7) в. т. II 4);</p>	

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
б) тришћки: <i>Брѣвѣчи, дѣвѣ (ном. јдн.), ѿднѣ (ном. јдн.), дѣију, мѣтерѣ, мѣтерѣм, рѣдѣсѣи, мѣнѣ, дѣлѣ (адв.), данѣс, вѣдиѣ, рѣкли су;</i>	<i>ѿднѣ, рѣдѣсѣи (дѣжност), Мѣчѣици, мѣтерѣ, нѣиѣ (нѣиѣ), дѣију (Колубѣра и: дѣију), мѣнѣ (ген.-ак. сѣдѣриѣ), данѣс, дѣлѣ, днѣ (3. л. мн. през.), ожеднѣ, рѣкли су;</i>		<i>рѣдѣсѣи, нѣиѣ, гѣсѣи = гѣсѣију, мѣнѣ, здравѣј = главѣј (али: сѣдѣра), данѣс = дѣнас, задѣбиѣ;</i>	

III. ПРОКЛИЗА

1) с именица се на проклитику акц. доследно преноси (и у виду " и у виду '), мада се у тришћком срећу и примери: у <i>магачицу</i> и сл.;	1) преносење акц. с именица на проклитику (и у виду " и у виду ') жива је појава, али се јављају и примери с пренесеним акц.: <i>на росу = на кѣсу, љаза зид = у град, љ баччи = у икбли</i> и сл.;	1) постоји само преносење акц. с именица на проклитику у виду (");	1) постоји само преносење акц. с именица на проклитику у виду ("), али није доследно: <i>на воду = на ѿду, љ главу = у главу</i> и сл.;	1) постоји само преносење акц. с именица на проклитику типа: <i>на ѿду, на ѿланичу, љ руке (исп. испѣд главу), за враиѣ, љ гѣиѣ, љ ѿле, нѣз брѣд, на ѿамѣѣ</i> и сл.
2) са глагола се на негацију не акц. доследно преноси;	2) са глагола се на негацију не акц. доследно преноси;		2) у трстеничком су засведочена само ова преносења са глагола: <i>не знам</i> и сл., <i>не би;</i>	

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
3) а) сјенички: <i>мене</i> = <i>мене</i> (<i>код мене</i>); б) тришћки: <i>мене</i> — <i>код мене</i> = <i>код мене</i> — <i>мени</i> ; 4) тришћки <i>од овог</i> 5) <i>мој брајне</i> ; 6) тришћки <i>два мейра</i> ;	3) <i>мене</i> — <i>код мене</i> = <i>код мене</i> — <i>мени</i> — <i>о мене</i> ; 4) <i>деј</i> = <i>деј</i> — <i>од овог</i> = <i>на ову</i> ; 5) нема преношења типа: у <i>добрѣчас</i> ; 6) <i>сио екшара</i> (Срем, Мачва) — <i>сио екшара</i> (спорадично у Ваљевској Колубари);	3) <i>мене</i> ; 4) <i>оад</i> 5) <i>мој брајне</i> ;	3) трстенички: <i>између себе</i> = <i>између себе</i> ; 4) трстенички: <i>код ови-ме кући</i> ; 5) нема преношења типа: у <i>добрѣчас</i> ; 6) нема преношења типа: <i>сио екшара</i> ;	3) за <i>мене</i> ; 4) <i>на овија свеи</i> ;

IV. ИМЕНИЦЕ МУШКОГ РОДА СА СУГЛАСНИЦКОМ ОСНОВОМ

А) Именице с (ʃ) или (ʃ̣) на почетном слогу у зависним падежима у јдн.

1) Локатив јединице

а) сјенички: <i>касу</i> = <i>цвѣту</i> = <i>цвѣту</i> — <i>двору</i> — <i>двору</i> — <i>двору</i> — <i>двору</i> — <i>двору</i> ; б) тришћки: <i>граду</i> — <i>месѣцу</i> — <i>месѣцу</i> — <i>месѣцу</i> — <i>месѣцу</i> — <i>месѣцу</i> — <i>месѣцу</i> ;	а) у већини говора: <i>граду</i> — <i>смиѣсту</i> (<i>смиѣсту</i>) — <i>месѣцу</i> = <i>месѣцу</i> — <i>обичају</i> = <i>идложају</i> — <i>боју</i> = <i>на крају</i> — <i>камену</i> = <i>камену</i> — <i>рају</i> = <i>у рају</i> ;	а) трстенички: <i>граду</i> — <i>вазду</i> — <i>камену</i> . Локативни акц. пренет је и у остале зависне падеже у јдн.: <i>брка</i> — <i>вазду</i> ; б) чумићки: <i>гласу</i> = <i>гласу</i> — <i>камену</i> (<i>камену</i>)	аналитичка деklinација. У бројним конструкцијама јавља се акц. десетцима поред <i>дѣна</i> ;
---	---	---	--

Источнотимочки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
Источнотимочки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
говору — ирџиу = на иразу — мозгу;	б) грузански борачки: гласу = гласу — мѣсѣу — дѣгађиу — бѣу — гѣвору — рѣиу. Код типа глас акц. (') јавља се и у другим зависним падежи- ма у јдн.: из снѣга;		— случају = случају. Остали зависни падежи: вѣка = вѣка — чѣмера = чѣмера — случаја — слу- чаја;	

2) Номинатив множине

а) сјенички: брџи — бѣлови = бѣлови — дѣ- рџи;	дѣни — грѣдови — грѣ- дови — дѣнѣри (дѣнѣри) Ујѣци (ујѣци);	као у сјеничком (једи- но се поред бѣлови говори и бѣдѣи);	а) трстенички: мрѣви — дѣни = дѣнови — грѣ- дови — сѣрѣкѣви; б) чумѣчки: мрѣви = дѣни = дѣни — гласови — сѣрѣкови = сѣрѣкѣи — случаји = случаји = слу- чајеви;	зуби — грѣдови;
б) тришћки: дѣни — брѣкови — дѣлови;				

3) Генитив множине

а) сјенички: брѣ — брѣвѣ = дѣрѣвѣ — дѣрѣ- чѣ — гѣвранѣвѣ — бусѣ- нѣвѣ;	дѣнѣ — брѣвѣвѣ = брѣ- гѣвѣ — рѣбѣвѣ — дѣнѣра = дѣнѣрѣ — ујѣкѣ (Ујѣкѣ) — голубѣвѣ (гѣлубѣвѣ);	као у сјеничком (само је овде: брѣвѣ);	а) трстенички: мрѣвѣ = мрѣви — дѣнѣ = дѣновѣ — грѣбѣвѣ = грѣбѣвѣ — гѣв- рана = гѣвранѣвѣ — сѣрѣ-	аналитичка деklinација;
---	---	---	---	-------------------------

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
Б) Именице с (') или (') на различним слоговима у једини 1) Множински облици				
а) сјенички: <i>сѣла</i> ; — <i>сѣла</i> — <i>цѣдѣла</i> — <i>зачѣла</i> ; — <i>сѣлима</i> ; б) тришћки: <i>сѣла</i> — <i>рѣбра</i> ; — <i>сѣла</i> — <i>рѣбра</i> ; — <i>сѣлима</i> — <i>рѣбрима</i> ;	<i>сѣла</i> — <i>гудала</i> ; — <i>сѣла</i> — <i>гудала</i> ; — <i>сѣлима</i> — <i>гудалима</i> ;	као у сјеничком	а) трстенички: <i>сѣла</i> ; — <i>колѣна</i> — <i>корѣна</i> ; б) чумићки <i>сѣла</i> ; — <i>сѣла</i> — <i>ѣсама</i> = <i>ѣлима</i> — <i>ѣлима</i> — <i>ѣлима</i> ; — <i>ѣлима</i> ;	<i>сѣла</i> ;
2) Плуралија тангум типа <i>врѣша</i>				
а) тришћки: <i>на врѣша</i> — <i>врѣшима</i> ;	а) војвођански говори: <i>за лѣћи</i> ;			
VI. ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА СА САМОГЛАСНИЧКОМ ОСНОВОМ				
А) Скраћивање вокала у слогу трећем од краја				
а) тришћки: <i>челѣде</i> — <i>чѣдѣиша</i> ;	<i>јѣиша</i> = <i>селѣишѣу</i> ;	<i>дѣиша</i> = <i>јѣиша</i> ;	а) трстенички: α) <i>дѣише</i> — <i>дѣишѣи</i> ; β) <i>јѣише</i> — <i>јѣишѣи</i> ; γ) <i>кѣрше</i> — <i>кѣршѣи</i> ; δ) <i>кљѣше</i> — <i>кљѣшѣи</i> = <i>кљѣше</i> — <i>кљѣшѣи</i> ; б) чумићки: <i>јѣне</i> — <i>јѣиша</i> ;	в. II;

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-гимочки дијалекат
Б) Множински облици именица с проширењем -и-				
а) тршићки: <i>дугмејџа</i> — <i>дугмејџи</i> ; <i>дугмејџа</i> — <i>дугмејџима</i> ;	<i>увџа</i> — <i>зрнејџа</i> — <i>зрнејџи</i> ; <i>најџима</i> ;	<i>јењџа</i> — <i>јењџи</i> — <i>јењџима</i> (исп. и: <i>иле-мења</i> — <i>иле-мења</i> = <i>иле-мењима</i>);	а) трстенички: <i>дрвџа</i> ; б) у чумићком је у зависним падежима у јдн. двојак акц.: <i>јагљџа</i> = <i>јагљџима</i> ;	<i>кубџа</i> ;
VII. ИМЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ РОДА НА -а У НОМИНАТИВУ ЈЕДНИНЕ				
А) Датив једине				
а) сјенички: <i>глава</i> = <i>глави</i> ; — <i>дџи</i> , <i>зглави</i> ; б) тршићки: <i>глави</i> , <i>руци</i> ; <i>дџи</i> ;	а) у већини говора: <i>војсци</i> = <i>војсци</i> ; — <i>зглави</i> = <i>зглави</i> , <i>дџи</i> ; б) грузански борачки: <i>руци</i> ;	као у сјеничком;	а) трстенички: <i>рукџе</i> (<i>рукџе</i>); — <i>вде</i> (<i>воде</i>); б) чумићки: <i>глави</i> ; — <i>вди</i> ;	аналитичка деklinација;
Б) Акузатив једине				
а) сјенички: <i>главу</i> = <i>главу</i> ; — <i>вду</i> , <i>дџу</i> ; — <i>лејџу</i> ; б) тршићки: као код Вука и Данцића;	а) у већини говора: <i>руку</i> ; — <i>вду</i> ; — <i>бруцу</i> — <i>на бруцу</i> = <i>дубљџу</i> ; — у <i>дубљџу</i> ; б) грузански борачки: <i>руку</i> = <i>руку</i> ; — <i>вду</i> ; — <i>вруџу</i> (у <i>иланину</i>);	као у сјеничком;	<i>руку</i> = <i>руку</i> ; — <i>вду</i> ; — <i>лејџу</i> (у К-М: <i>дџу</i> <i>биџу</i> = <i>у дџи</i>); — <i>дџи</i> <i>илани</i>);	<i>руку</i> ; — <i>зглави</i> ; — <i>дџи</i> <i>биџу</i> = <i>у дџи</i>);

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
В) Номинатив-акузатив множине				
а) сјенички: <i>руке</i> ; — <i>снде</i> (само код ове именице); — <i>лејдње</i> ; б) тришћки: као код Вука и Даничића;	а) у већини говора: <i>граме</i> ; — <i>вде</i> ; — <i>на ледине</i> = <i>ледине</i> ; б) гужански борачки: <i>руке</i> = <i>руке</i> ; — <i>вде</i> ; — <i>всдне</i> ;	као у сјеничком	<i>руке</i> = <i>руке</i> ; — <i>вде</i> ; — <i>ледње</i> ;	<i>сйрине</i> ; — <i>зэне</i> , <i>ноге</i> , <i>сбсйре</i> ;
Г) Датив-инструментал-локатив множине				
а) тришћки: <i>грдама</i> , <i>децама</i> , <i>рукама</i> , <i>сайама</i> ;	<i>децама</i> = <i>бецама</i> , <i>рукама</i> ;	<i>главама</i> ;	а) трсгенички: <i>рукма</i> ; б) чумишћки: <i>гранма</i> = <i>гранма</i> , <i>рукма</i> ;	аналитичка деклинација;
Д) Генитив множине				
а) сјенички: <i>рукџу</i> ; — <i>иднџија</i> ; б) тришћки: <i>рукџу</i> , <i>нџу</i> ; — <i>вфрнџа</i> ; — <i>ђевојака</i> ;	<i>вфрнџа</i> ; — <i>ђевојака</i> ; — <i>вездџа</i> ; — <i>долнџа</i> ; — а) бачки госпођиначки: <i>рукџу</i> (<i>рукџу</i>), <i>нџу</i> ; б) сремски: <i>рукџу</i> = <i>рукџу</i> , <i>нџу</i> (<i>нџу</i>);	<i>рукџу</i> ; — <i>иднџија</i> ; — <i>девојака</i> ; — <i>берачџија</i> ;	а) трсгенички: <i>рукџа</i> (и у К-М); — <i>бундеа</i> ; — <i>девојака</i> ; — <i>вџачица</i> ; — <i>долнџа</i> = <i>дблина</i> ; б) чумишћки: <i>рукџу</i> = <i>рукџу</i> , <i>нџу</i> = <i>ногџу</i> ; —	аналитичка деклинација;

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
	в) мачвански: <i>рѹкѹ, нѹ-гѹ;</i> г) колубарски: <i>рѹкѹ = рѹкѹ;</i>		<i>кѹрлицѹ; — девојѹка = девојѹка = девојѹкѹ; — орачѹца; — иланина = иланинѹ;</i>	
VIII. ИМЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ РОДА СА СУГЛАСНИЧКОМ ОСНОВОМ А) Локатив једине				
а) сјенички: <i>иѹкосѹи — нѹмилосѹи — сѹсѹи = ѹдѹлѹи</i> <i>ѹдѹи — иѹсѹи — гѹлѹи — рѹковѹди;</i> б) тришњки: <i>нѹѹи — мѹдѹи — ѹеѹи — иѹмѹи;</i>	а) у већини говора: <i>нѹѹи — радѹи (мѹдѹи)</i> <i>— рѹчи (мѹи) — иѹмѹи — зайѹвѹи;</i> б) гужански борацки: <i>нѹѹи — мѹдѹи (само у изр.: „као баба у болѹи“)</i> <i>— на мѹи = у белѹ мѹи — на гѹлѹи (на иѹмѹи) — у зайѹвѹи;</i>	као у сјеничком	<i>нѹѹи — мѹдѹи — ѹеѹи — иѹмѹи = иѹмѹи;</i> а) у трстеничком акц. <i>мѹдѹи</i> може доћи и у осталим зависним падежима с истим наставком; б) <i>чумѹи</i> : <i>болѹи = болѹи</i> (ген. јдн. = лок. јдн.);	аналитичка деklinација;
Б) Генитив множине				
а) сјенички: <i>нѹѹи — кѹѹи — иѹсѹи — иѹрѹди</i> <i>— јѹнѹди;</i> б) тришњки: <i>нѹѹи — веѹѹи — зайѹвѹи;</i>	а) у већини говора: <i>нѹѹи (нѹѹи) — вѹсѹи — мѹсѹи — унѹчѹди (ѹмѹи);</i> б) гужански борацки: <i>нѹѹи — вѹсѹи = дѹѹи — мѹсѹи = мѹсѹи — крѹѹи</i> <i>ѹѹи = крѹѹи;</i>	<i>нѹѹи — иѹѹи — иѹсѹи — јѹнѹди = кѹѹи = голѹи;</i>	а) трстенички: <i>нѹѹи — рѹѹи = рѹѹи; кокѹи;</i> б) <i>чумѹи</i> : <i>нѹѹи = нѹѹи = нѹѹи — рѹѹи = рѹѹи — иѹѹи = иѹѹи;</i>	аналитичка деklinација;

Источнохерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
-------------------------------	----------------------------------	--------------------	-----------------------------	------------------------------

Б) Одређени вид

а) сјенички: <i>нвѝ</i> — <i>крѝ</i> — <i>нвѝ</i> — <i>здравѝ</i> — <i>младѝ</i> — <i>чѝстѝ</i> — <i>врѝјнѝ</i> ; б) тришћки: <i>нвѝ</i> — <i>здравѝ</i> — <i>благѝ</i> — <i>горѝ</i> — <i>дрѝвени</i> ;	<i>нвѝ</i> — <i>чѝстѝ</i> — <i>младѝ</i> — <i>модри</i> — <i>горѝ</i> — <i>дрѝвени</i> ;	<i>нвѝ</i> — <i>крѝ</i> — <i>здравѝ</i> — <i>младѝ</i> — <i>чѝстѝ</i> — <i>врѝјнѝ</i> ;	а) трстенички: <i>нвѝ</i> — <i>здравѝ</i> — <i>бѝлого</i> — <i>сѝарога</i> — <i>бѝлога</i> ; б) чумићки: <i>новѝ</i> — <i>ѝунѝ</i> — <i>сѝарѝ</i> — <i>младѝ</i> = <i>младѝ</i> — <i>маснѝ</i> — <i>ниски</i> — <i>гарѝва</i> — <i>бѝси</i> ;	<i>ѝростѝ</i> — <i>сѝѝрога</i> — <i>бѝлого</i> = <i>бѝлого</i> — <i>младѝ</i> — <i>риѝбога</i> — <i>свѝѝбога</i> — <i>зимѝбога</i> = <i>гладѝ</i> ;
---	--	---	--	---

В) Одређени вид придева на -ен-

а) сјенички: <i>зѝмљанѝ</i> = <i>земљанѝ</i> ;	<i>гвѝдѝнѝ</i> = <i>водѝнѝ</i> ;	<i>зѝмљанѝ</i> = <i>земљанѝ</i> ;	<i>земљанѝ</i> ;
--	----------------------------------	-----------------------------------	------------------

Г) Придеви типа *ѝсок*

а) сјенички: <i>ѝсок</i> , <i>дубок</i> , <i>ѝфрок</i> ; б) тришћки: <i>ѝсок</i> — <i>ѝсока</i> , <i>дубок</i> — <i>дубоки</i> , <i>ѝфрок</i> — <i>ѝфроки</i> ;	а) маѝвански: <i>ѝсоѝ</i> , <i>дубѝ</i> , <i>ѝфѝ</i> ; одр. <i>дѝбѝли</i> ; б) грузжански борачки: <i>ѝсоѝ</i> , <i>дубѝ</i> , <i>ѝфѝ</i> ;	као у сјеничком	<i>богѝѝ</i> , <i>ѝсоѝ</i> , <i>дубѝ</i> , <i>ѝфѝ</i> ; одр. <i>богѝѝ</i> = <i>дубѝ</i> — <i>кога</i> ;	<i>ѝсоѝки</i> , <i>дѝбѝло</i> ;
--	--	-----------------	---	---------------------------------

Источнотерцеговачки дијалекат	Шумадијско-војвођански дијалекат	Новопазарски говор	Косовско-ресавски дијалекат	Призренско-тимочки дијалекат
-------------------------------	----------------------------------	--------------------	-----------------------------	------------------------------

Д) Компаратив и суперлатив

а) сјенички: <i>марљивјија</i> — <i>најбржиј</i> ;	а) у већини говора: <i>сидрији</i> — <i>најмлађог</i> , <i>најбогајнијом</i> ;	<i>здравија</i> — <i>најбржиј</i> ;	а) тргенички: <i>сијарја</i> — <i>најдебљи</i> = <i>највисокија</i> = <i>најдлажинја</i> ;	<i>сијарјеи</i> — <i>најбогајиј</i> = <i>најзадњи</i> = <i>најдобр</i> ;
	б) грузански борацки: <i>сидрији</i> — <i>најдлањи</i> = <i>најдлањи</i> = <i>најдлажинјиј</i> ;		б) чумићки: <i>здравија</i> — <i>најбољи</i> = <i>најсрећни</i> = <i>најсрећнија</i> ;	

Х. ЗАМЕНИЦЕ

А) Личне заменице

а) сјенички: ген.-ак. = дат.-лок.: <i>мене</i> = <i>мене</i> — <i>за њеб</i> ; — <i>он</i> ; — <i>њих</i> ;	ген.-ак.: <i>мене</i> — <i>код мене</i> — <i>код мене</i> (у западном Срему и зап. Мачви); — <i>код мене</i>); — дат.-лок.: <i>мени</i> — <i>о мени</i> ; — <i>са мени</i> — <i>о мени</i> ; — <i>са њебом</i> (Мачва и Колубара); — <i>он</i> ; — <i>њих</i>);	ген.-ак. = дат.-лок.: <i>мене</i> ; — <i>за њеб</i> ; — <i>њих</i> ;	ген.-ак. = дат.-лок.: <i>мене</i> — <i>између себе</i> = <i>између себе</i> ; — <i>монд</i> = <i>монд</i> ; — <i>он</i> ;	ген.-ак. = дат.-лок.: <i>мене</i> — <i>за мене</i> , <i>исход мене</i> — <i>мене ми казание</i> ;
---	---	--	---	---

Б) Придевске заменице

а) сјенички: <i>мога</i> — <i>мој</i> ; — <i>њена</i> = <i>њој</i> ;	<i>мога</i> (а) — <i>мо(в)</i> ; — <i>небог</i> = <i>небо</i> = <i>небо</i> ;	<i>мога</i> — <i>мој</i> ; — <i>њена</i> = <i>њој</i> ;	<i>мога</i> ; — <i>њој</i> ; — <i>њена</i> = <i>њој</i> ;	<i>мога</i> ; — <i>њој</i> ; — <i>њена</i> = <i>њој</i> ;
--	---	---	---	---

РАЗВОЈ НОМИНАЛНЕ СИНТАГМЕ СА ОДРЕДБОМ У ДЕЧИЈЕМ ГОВОРУ

1.0. Предмет нашег испитивања је номинална синтагма у говору детета на узрасту од 1,3 до 1,8. Прихватајући Белићево тумачење о односу синтагме и реченице, желимо да прикажемо процес уклапања номиналне синтагме са одредбом у реченицу. Праћење овог развојног процеса у дечијем говору омогућиће још јасније и прецизније сагледавање природе номиналне синтагме као израза „у којем се описује нешто што је као сложено дато, а не одређује се за дани тренутак као такво, као што је код реченице“ (2; 99).

1.1. Да би се синтаксичка испитивања дечијег говора¹ могла укључити у лингвистичка испитивања која имају за циљ да осветле природу људског говора, било је потребно да се у лингвистици створи теоријски прилаз који би то омогућио. Приликом испитивања синтаксе дечијег говора, треба пре свега водити рачуна о томе да она потпуно спадају у домен синтаксе говорног језика, а не писаног језика, и да је однос између логичког и афективног карактера језичког изражавања у говору детета другачији него у говору одраслих. Говорећи о недостацима у теоријском прилажењу проблематици синтаксе уопште, већ је Баји указао на то да синтаксичка истраживања треба да започну тамо где су се обично завршавала. „Уместо да се прикупљају и класификују формални процеси изражавања“, каже Баји „у синтакси треба поћи од формалних аспеката мисли, или друкчије речено, идеја-форми, и тражити граматичке типове који уобличавају ове идеје-форме у одређеном језику дате епохе“. Он препоручује да се пође од модалитета и логичких односа који постоје у компетенцији припадника једне језичке заједнице и да се испитује којим се језичким средствима изражавају ови модалитети и односи

¹ Последњих 5—6 година синтаксичка истраживања дечијег говора постала су предмет неколико већих пројеката у Америци и Европи. Код нас се оваква истраживања врше у оквиру Института за лингвистику у Новом Саду.

(1; 258). Ова Бајдијева разматрања у ствари већ садрже идеју о дубинској и површинској структури, која у савременим синтаксичким истраживањима заузима доминантно место. Од савремених концепција дубинске и површинске структуре, за испитивање дечијег говора, према нашем мишљењу, за сада је најприхватљивији Филморев модел (8), којим се и ми служимо у овом раду, уносећи притом и неке модификације према Дежеу (6).

1.2. У третирању наше проблематике служили смо се једном од новијих тековина америчких истраживача дечијег говора. То је теорија о пивот-конструкцијама (4, 3, 7), коју ми не прихватимо у целини него само уз извесне рестрикције. У америчкој литератури о дечијем говору *пивоит-конструкције* су дефинисане као двочлане реченице чији је један члан *пивоит* а други члан је *отворена класа* (pivot and open class). Према нашој концепцији пивот је рудиментарна класа прономиналног карактера из које се развијају прономиналне категорије. Пивот-конструкције, које су резултат процеса пивотизације, претходе конструкцијама са заменицама, које су резултат прономинализације. У оба ова процеса укључен је и процес актуализације номиналне синтагме, и то у рудиментарној форми као саставни елеменат пивотизације, а у развијенијем облику као саставни елеменат прономинализације.

2.0. У нашем даљем излагању приказаћемо процес укључивања номиналне синтагме са одредбом у структуру реченице. Код нашег испитаника² овај процес почиње већ на узрасту 1,3 и у следећих неколико месеци пролази кроз најмаркантније трансформационе фазе, карактеристичне за овај процес. На овом узрасту дете у свом комуницирању махом користи моноремне изразе изоловано, или у реченичном блоку, као што је то случај и код наших других испитаника чији смо материјал користили у раду о програмирању реченице у дечијем говору (9). Развојне фазе у програмирању реченице служе као база и полазна тачка у нашем методолошком приступу проблематици уклапања номиналне синтагме у реченицу. Посматрање се у оба рада протеже на период од 6 месеци тј. од 1,2/1,3 до 1,7/1,8.

Као и у случају програмирања реченице и овде смо констатовали 6 фаза. У првим фазама не налазимо још одредбу него само конструкције

² Сара Савић је рођена 2. VIII 1969. године. У породици сви говоре српско-хрватски књижевни језик (отац, мајка, бака). Мајка је рођена у Војводини, а отац у Босни (али је тамо мало живео). Испитивање је почело кад је девојчица имала 15 месеци.

из којих ће се доцније развити номинална синтагма са одредбом. То су пивот-конструкције у којима пивот *шо*, *шу*, *ево*, и сл. имају функцију актуализатора номиналне синтагме, тј. именске речи испред које стоје. Овај феномен је врло значајан за даљи развој уклапања номиналне синтагме у реченичну структуру, јер на тај начин номинална синтагма без одредбе пролази кроз своју прву фазу актуализације³, која јој омогућава да на доцнијем развојном ступњу прими одредбу.

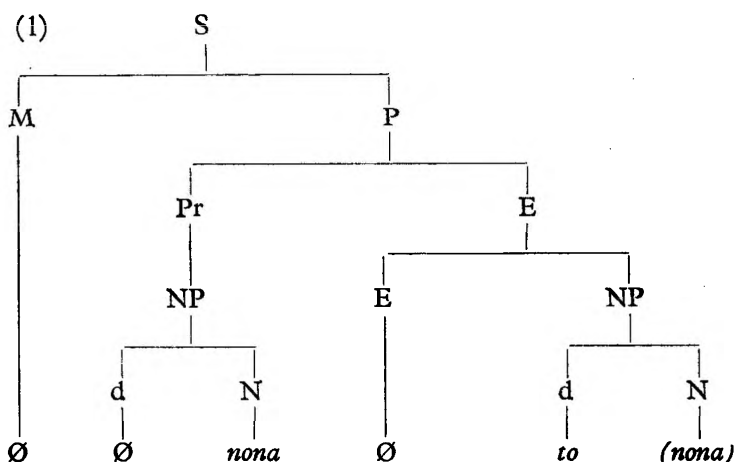
Оваква пивот-конструкција јавља се и као део реченичног блока. У следећој фази (фаза II) речи које означавају особину или неки посесивни однос прикључују се основној пивот-конструкцији (фаза III). После нестанка пивот-конструкције ове речи се уклапају у већ развијеније реченичне конструкције, прво у нетрансформисаној структури (фаза IV), а затим у трансформисаном облику, како то норме српско-хрватског књижевног језика захтевају (фаза V). На крају периода посматрања Сара почиње да укључује у своје исказе и номиналне синтагме са две одредбе, али још увек у нетрансформисаном реченичном блоку (фаза VI). Даљи развој овог процеса, као и остале појаве уклапања номиналне синтагме у реченицу, биће предмет једног нашег посебног рада.

Напомињемо да смо се у овом раду ограничили на проблематику номиналне синтагме са квалитативним и посесивним одредбама, с обзиром на то да су оне најтипичније за овај период. Номиналне синтагме са квантификатором представљају посебан проблем, па их нисмо укључили у ову нашу анализу (изостављени су примери типа: *оће још воде*, *шо мало воде*, *шуно шеше*). Исто тако смо из посматрања искључили нетрансформисане релативне реченице у функцији именичке одредбе, јер се оне јављају тек крајем периода који улази у опсег нашег испитивања.

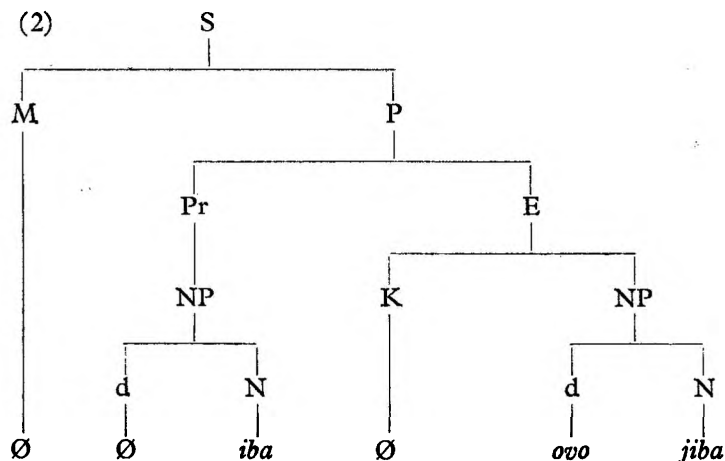
2.1. *Прва фаза* представљена је пивот-конструкцијама које се састоје од рудиментарног именског предиката и експлицитног актуализатора номиналне синтагме у облику: *шо*, *шу*, *ешо*.

На пример, на узрасту 1,3 Сара је приликом облачења подигла ножицу, показала је мајци и рекла: *шо нона*. Дубинска структура овог исказа (према Филморовом моделу) изгледала би овако:

³ О проблему актуализације у номиналној синтагми, као основном процесу за дефиницијацију, читалац се може потпуније обавестити у раду: М. Микеш, Г. Вуковић: *Прилог контрастивној анализи дефиницијације српскохрватске номиналне синтагме*, Прилози проучавању језика VII (у штампи).

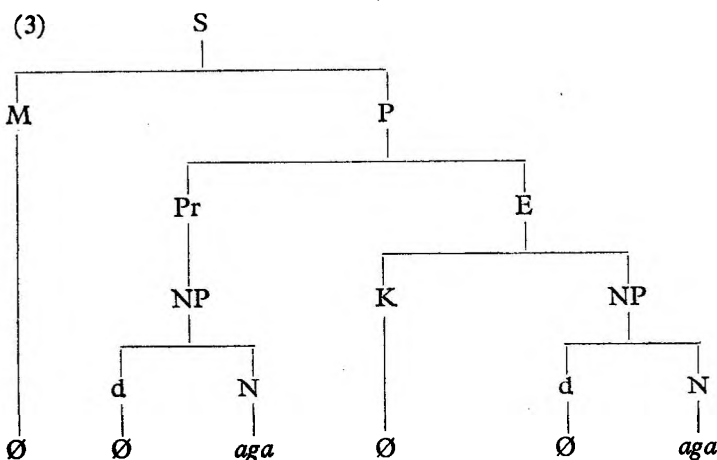

У пропозицији (P) овог исказа именица (N) *нона*, као део номиналне синтагме (NP), јавља се два пута. Једном у предикату (Pr), а други пут у експериенсу (E). У површинској структури именица *нона* стоји у предикату без експлицитног маркера дефинитизације ($d \rightarrow \emptyset$), док се у експериенсу јавља експлицитни маркер дефинитизације *ио*, а именица се само подразумева (као што је то случај у Сарином примеру). Међутим, површинске рефлексије предиката и експериенса могу још боље да одражавају дубинску структуру, као што је то случај једног нашег другог испитаника.⁴ Нпр. Маја на узрасту 1,10 каже: *иба* # *ово јиба* (риба # ово риба). Дубинска структура овог исказа рефлектује се у површинској структури на следећи начин:

⁴ У нашем даљем излагању наводићемо и примере из говорног материјала следећих испитаника: Љубица, рођена 29. маја 1962. и њена сестра Драгана рођена 5.

Кад би све компоненте дубинске структуре биле изражене и у површинској структури, она би гласила: *нона је нона*. У говору неких других испитаника нашли смо овакве површинске структуре: *беба је беба* (Естер 1,4). Значи да се у овом исказу врши идентификација номиналне синтагме, што је почетни ступањ контекстуалне актуализације номиналне синтагме. Оваква анализа заснована је на претпоставци да је именица у моноремном исказу предикат (6). Да се ради о исказу који укључује предикат и експериенс, налазимо потврде и у материјалу неких других наших испитаника код којих конструкције са пивотом *ишо* нису типичне, него је више карактеристично понављање именице тј. дубинске компоненте предиката и дубинске компоненте експериенса и у површинској структури. На пример: *ага-ага* („јагње-јагње“), Драгана 1,4:

Конструкције са пивотом *ишо*, *ишу* у функцији експлицитног маркера дефинитизације које су фреквентне у говору Саре, запазили смо и у говору неких наших испитаника. Нпр.: Естер 1,2: *ишу иуиш* (девојчица показује птицу); Милета 1,2: *ишо ав-ав* (дете показује пса).

Узимајући у обзир когнитивни развој детета (5, 116) можемо претпоставити да се у његовој језичкој компетенцији већ јавља идентификација предмета и особа које га окружују. Међутим, опсег програ-

јануара 1965. Обе девојчице су биле изложене искључиво утицају српскохрватске говорне средине. Затим су ту близанци Милета и Света, рођени 5. јуна 1970. и Сања и Маја, рођене 17. VIII 1969. Сва деца су из српскохрватске говорне средине. Затим две сестре: Естер, рођена 6. марта 1958. и Ета, рођена 26. IX 1961, које су изложене утицајима мађарског и српскохрватског језика.

мирања реченице у дечијем говору (9) на овом раном узрасту не омогућава развијенију језичку перформанцију.

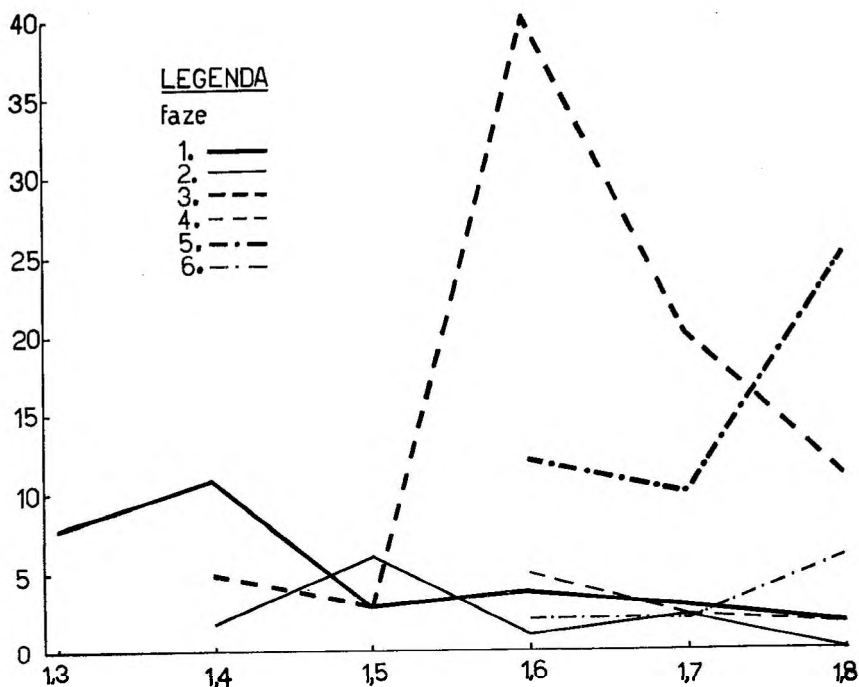
Испитивање појава актуализације у номиналној синтагми, било у виду пивот-конструкција, било у виду понављања именице у површинској структури, има значај за уклапање номиналне синтагме у реченицу. Наиме, познато је да неактуализована номинална синтагма не може да прими одредбу (10). Према томе, актуализација номиналне синтагме мора да претходи појави одредбе и њеном прикључивању језгру номиналне синтагме. Говор Саре је управо због тога интересантан што се актуализација врши експлицитно и што се њеним исказима испољавају конструкције својствене дечијем говору, па се зато процес уклапања може лепо пратити у развоју њеног говора.

У овој фази Сара употребљава следеће пивоте у функцији актуализатора номиналне синтагме: *ѿо*, *ѿу*, *ево*. Када бисмо ове речи анализирали на основу њихових категоријалних особина у говору одраслих, не бисмо могли све три речи да сврстамо у једну исту синтаксичко-семантичку класу. Међутим, у говору Саре оне имају исту синтаксичку функцију, тј. контекстуално актуализовање именске речи која следи, а семантичка дистинкција још није издиференцирана до те мере да одговара значењима у говору одраслих. Све три речи имају овде идентичан структурални и ситуациони оквир. На пример, на узрасту 1,3 Сара гледа сликовницу и каже: *ѿо куца*; *ѿу куца*; *ево куца*. Што се дистрибуције тиче ове речи су увек на првом месту тј. испред именске речи у говору наше испитанице (нпр.: *ево деца*; *ѿо деда*; *ѿу деда*).

Пивот-конструкције представљају неку врсту синтаксичко-семантичког модела у који ће се доцније уклопити нови семантички садржаји у виду квалитативних и посесивних одредаба. Већ, почев од узраста 1,4 у језичкој компетенцији нашег испитаника се могу уочити посесивни односи који у површинској структури дететовог исказа не остављају никаквих рефлексива, а о њиховом постојању сведочи само ситуациони оквир. Нпр. на узрасту 1,3 Сара показује на орман где стоје татине ствари и каже: *ѿу ѿаѿа*, или показује на бабину путну торбу говорећи: *ѿо баба*. Једном другом приликом Сара показује на татин ручни сат, узима га и каже: *ѿо ѿаѿа*.

На узрасту 1,3 забележили смо 8 случајева ове конструкције, док се њихов број на узрасту 1,4 попео на 11, што уједно представља и њихову кулминацију (в. графикон). Већ на узрасту 1,5 њихов број знатно опада (свега три случаја) да би на крају периода нашег посматрања још више опао (забележена су само два примера).

Дакле, ове конструкције су присутне током целог периода нашег посматрања и представљају у првом месецу (1,3) једине конструкције релевантне за процес уклапања номиналне синтагме у реченицу, па је стога и разумљиво да на узрасту 1,4 њихова фреквенција кулминира.

Појава конструкција следећих фаза (почев од узраста 1,4) знатно утиче на смањење квантитета конструкција прве фазе. Чињеница да су конструкције ове фазе присутне и на крају периода нашег шестомесечног испитивања (иако у малом броју) говори у прилог њиховог значаја за синтаксу дечијег говора.

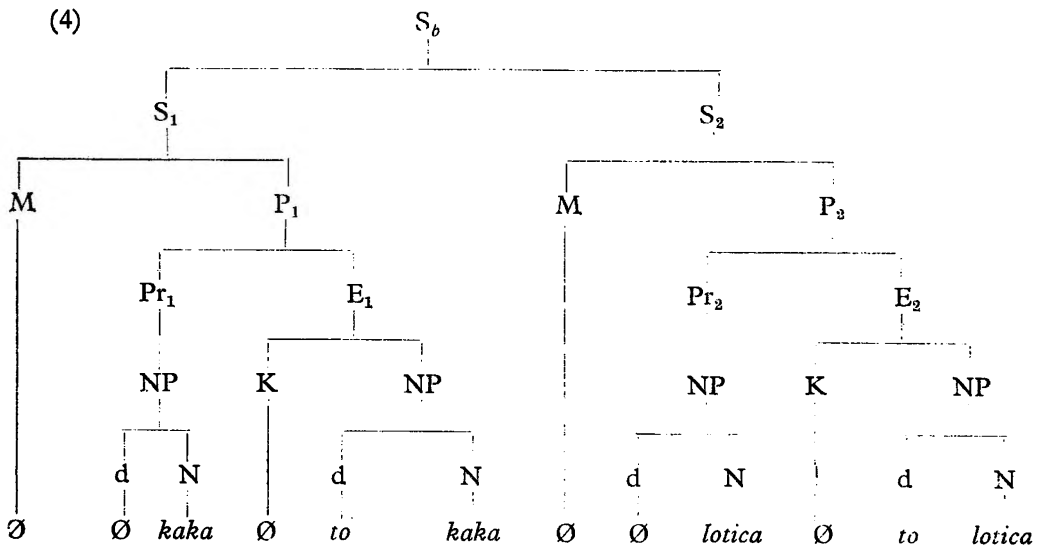
2.2. *Другу фазу* представља реченични блок чија је прва реченица типа пивот-конструкција, а друга реченица може бити истог типа као и прва (тип А), или двочлана реченица чији ни један члан није пивот (тип Б). Ако је друга реченица типа пивот-конструкције, рудиментарни именски предикат представља потенцијалну одредбу будуће номиналне синтагме чији би нуклеус била именска реч прве пивот-конструкције. Морамо одмах напоменути да редослед компонената, који смо овде дали, може бити и обрнут. Ако друга реченица није пивот-конструкција

онда је један њен члан одредба, а други језгро номиналне синтагме. Маркер идентификације *што* обично је присутан у обе реченице реченичног блока (тип: Сара 1,4 *шту кец # шту гуду кец* „ту кекс # ту други кекс“). Навешћемо два примера за тип А из говора Саре где ћемо назначити (у угластој загради []) и могућности њихових будућих трансформација (не инсистирајући на редоследу и потпуности тих трансформација):

На узрасту 1,5: *што кака # што лошница* → [кака (прљага) лошница (лоптица) → *какана је лошница* или *лошница је какана* → *какана лошница ...*]

На узрасту 1,7: *што шаца # што шеко* → [*шаца* (ташна) *шеко* (тешко) → *шешка је шацна* или *шацна је шешка* → *шешка шацна ...*]

Структуру овог примера приказаћемо на следећи начин:

Свака реченица (S_1 и S_2) овог реченичног блока (S_b) има исту структуру као и реченица коју смо приказали у деривационом стаблу (1). Прва реченица (S_1) *што кака* садржи будућу одредбу, док друга реченица (S_2) *што лошница* садржи нуклеус будуће номиналне синтагме. У овом нашем примеру обе реченице садрже експлицитни маркер актуализације номиналне синтагме у виду пивота *што*. Међутим, код илпиканика у чијем говору пивот *што* није толико фреквентно, као у говору Саре, конструкције ове развојне фазе обично немају пивот. Примери:

Естер 1,4: *биџики* # *беџе* → [*биџики* (биџикл) *беџе* (Бенџе) → *биџикл је Бенџејов* или *Бенџејов је биџикл* → *Бенџејов биџикл ...*]
џикикака # *џо оги-ноги* → [*џикикака* (прљава) *оги-ноги* (нога) →
 → *прљава је нога* → *прљава нога ...*]

Структура сваке поједине реченице у реченичном блоку оваквог типа одговара структури која је приказана стаблом деривације (1).

Наведићемо и два примера типа Б:

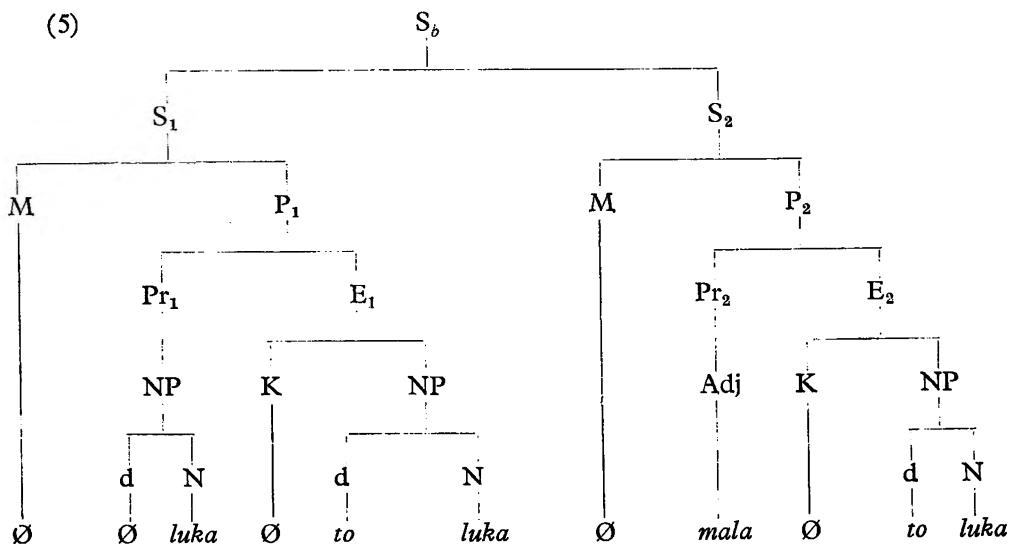
Сара 1,5: *џо лука* # *џо мала лука* → [*лука* (лутка) *мала лука* (лутка) → *луџка мала* → *луџка је мала* или *мала је луџка* → *мала луџка ...*]

Сара 1,8: *џиџеле* # *џо леје џиџеле* → [*џиџеле леје џиџеле* → *џиџеле леје* → *џиџеле су леје* или *леје су џиџеле* → *леје џиџеле ...*]

Као и код типа А и ове конструкције у говору наших других испитаника обично немају пивот, нпр.:

Драгана 1,7: *маџика-маџика* # *маја маџика* → [*маџика* (Бамџика) *маја* (мала) *маџика* (Бамџика) → *Бамџика мала* → *мала је Бамџика* или *Бамџика је мала* → *мала Бамџика ...*]

Деривационо стабло конструкцијâ овог типа изгледало би овако:

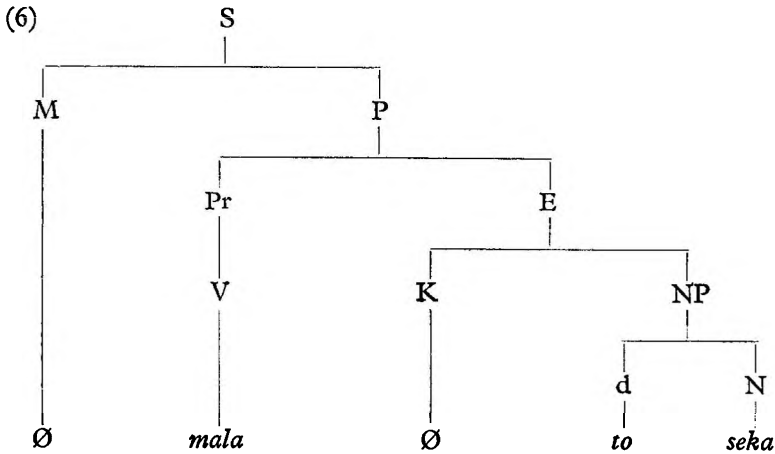
Као што смо већ напоменули, S_1 и S_2 немају фиксирано место у реченичном блоку, а то се одражава и у следећим фазама уклапања номиналне синтагме у реченицу. Свакако би било занимљиво испитати

услове под којима се остварује редослед S_1 и S_2 у реченичном блоку, узимајући у обзир типологију реда речи у номиналној синтагми (6). Ми то нисмо могли да урадимо на досад прикупљеном материјалу.

Конструкције друге фазе уклапања номиналне синтагме у реченицу јављају се први пут у говору Саре на узрасту 1,4 (свега 2 случаја), на узрасту 1,5 њихов број је нешто већи (6 забележених случајева), док на узрасту 1,6 и 1,7 фреквенција поново опада, да би на узрасту 1,8 конструкције овога типа потпуно нестале (в. графикон).

2.3. *Трећу фазу* представља синтаксичка конструкција која је у ствари трансформисана структура друге фазе. Састоји се од две компоненте: 1) предиката, који је у површинској структури представљен речју из које ће се у следећој фази развити одредба, и 2) експериенса, који је у површинској структури представљен речју из које ће се у следећој фази развити нуклеус номиналне синтагме, нпр.:

Сара 1,6: *īo сека мала*

У великој већини случајева пивот *īo* је још увек присутан у говору Саре, али је при крају испитивања нашег периода присуство овог експлицитног маркера дефинитизације, односно актуализације, све ређе. Истовремено је примећена и појава копуле *је*, нпр. *мама је мала* (1,8). Избор речи из којих ће се развити квалификативна одредба у номиналној синтагми је углавном ограничен на лексеме: *леј*, *мали*, *велик*, а по једанпут се јављају: *īежак*, *бео*, *сладак*, *какан*. Нпр.:

1,6 <i>шо лејо гаће</i>	1,6 <i>шеска беба</i> (тешка)
1,7 <i>шо бајта мали</i>	1,8 <i>шо бело цицеле</i>
1,7 <i>шо векала воз</i> (велики)	1,7 <i>цака воџица</i> (слатка девојчица)

Као што је био случај у другој нашој фази, редослед компонената није фиксиран, али се примећује тенденција да придевска реч стоји испред именице.

Поред ових придева, које је Сара научила у својој говорној средини, забележили смо и случајеве кад она употребљава глаголску реч у функцији придевске, нпр.:

1,8 <i>шо наћа лука</i> (то нашла лутка)	„То је лутка коју сам нашла“
1,8 <i>шо наћа лоџа</i> (то нашла лопта)	„То је лопта коју сам нашла“

У овој развојној фази уклапања номиналне синтагме у реченицу, фреквентне су конструкције које изражавају посесивни однос. Именица која означава посесора стоји у нетрансформисаном облику иза (i) или испред (ii) именице која означава посесум, нпр.:

(i) 1,7 <i>шо чај мама</i>	„Чај је мамин“
(ii) 1,7 <i>шо мама шаца</i>	„Мамина је ташна“

Тек на узрасту 1,8 забележени су први примери присвојних придева *шо шајина саш*, *коса мамина*. Међутим, ако је посесор заменица, трансформисани облик је једини, а може такође да стоји иза (i) или испред (ii) именице која означава посесум, нпр.:

(i) 1,7 <i>шо шајна мој</i>
(ii) 1,7 <i>шо моја беба</i>

Горе наведене појаве у Сарином говору сведоче о томе како се првобитни синтаксичко-семантички модел обогаћује. На тај начин ствара се основа за даљи развој номиналне синтагме.

Све појаве карактеристичне за трећу фазу уклапања номиналне синтагме у реченицу у Сарином говору, — уочили смо и код наших других испитаника. Примери:

— Придевска и именска реч:

Љубица	1,7 (i) <i>буба јејика</i>	„Буба је велика“
	(ii) <i>какана је меца</i>	„Прљав је меда“
Ета	1,8 (i) <i>војчица мала</i>	„Девојчица је мала“
	1,8 (ii) <i>мала вошика</i>	„Мала је девојчица“

— Посесор и посесум:

Естер	1,6	(i) <i>дује беце</i>	„Дупе је Бенцетово“
		(ii) <i>беце гаћице</i>	„Бенцетове су гаћице“
Љубица	1,7	(i) <i>шубаја мамина</i>	„Шубара је мамина“
		(ii) <i>шайин душек</i>	„Татин је душек“

Врло је деликатно питање нестанка рудиментарне заменичке класе пивота *шо*, *шу*, *ево* и појаве демонстративне заменице које су по свом облику идентичне или сличне пивотима. У оквиру овог рада нећемо детаљније третирати овај проблем, него ћемо само напоменути да паралелно са развојем категорије именичких, глаголских и придевских речи, категорија пивота губи свој рудиментарни и глобални карактер, а добија нова обележја, својствена заменичким категоријама. И пивот и демонстративне заменице употребљавају се у функцији актуализатора, односно, детерминатора (d) номиналне синтагме, па то још више отежава да на крају треће фазе одредимо кад се ради још о пивоту, а када већ о демонстративној заменици. Ако упоредимо Сарин пример на узрасту 1,8: *шо шайино саи* са Етиним на истом узрасту: *ова руха мамици* „Ово је мамина хаљина“, можемо да уочимо неке разлике према којима бисмо могли реч *шо* у Сарином примеру да оквалификујемо као пивот, а реч *ова* у Етином примеру као демонстративну заменицу. Пре свега, *шо* није у конгруенцији са номиналном синтагмом, док *ова* јесте. Међутим, велико је питање да ли на овом узрасту конгруенција може да буде неко мерило, јер је она у случају оба испитаника на ниском развојном ступњу. Нешто поузданијим критеријем можемо сматрати чињеницу да се реч *шо* јавља готово у свим конструкцијама треће фазе у говору Саре, док то није случај у Етином говору.

Дозволили смо себи ову малу дигресију у нашој анализи да бисмо указали на деликатност овога проблема. По нашем мишљењу пивот и демонстративне заменице се при крају периода нашег посматрања (1,8) јављају напредо и преплићу се, па према томе, ако неку реч и окарактерисемо као пивот, не значи да она према неким својим особинама не би могла да буде оквалификована као демонстративна заменица. Међутим, са доста сигурности можемо тврдити да је нестанак пивота условљен све чешћом употребом разних нових реченичних модела, који се битно разликују од пивот-конструкције. Ова развојна тенденција у дечијем говору у складу је са процесом адаптирања детета говорној средини одраслих. Наиме, дете се све више користи реченичним моделима које чује у својој говорној околини, а ређе својим, више или мање, индивидуалним моделима. Разумљиво је стога да пивот као синтаксичко-

-семантичка категорија која је уско везана за реченични модел типа пивот-конструкције не може да се интегрише у друге реченичне моделе развијенијег типа.

Прве конструкције треће фазе забележене су већ на узрасту 1,4 и 1,5, али у малом броју (в. графикон). На узрасту 1,6 њихов број је нагло порастао (40 забележених случајева) и постигао је своју кулминацију, која по свом квантитету знатно превазилази број забележених случајева било које друге фазе. С обзиром на то да ове конструкције нису у складу са граматичком нормом које се придржавају одрасли у Сариној средини, разумљиво је да је већ на узрасту 1,7 њихова фреквенција јако опала (20 забележених случајева), да би на узрасту 1,8 још више опала (свега 11 забележених случајева). На овом узрасту конструкције треће фазе уступају своје место конструкцијама пете фазе (в. графикон), које већ у извесној мери одговарају граматичкој норми одраслих.

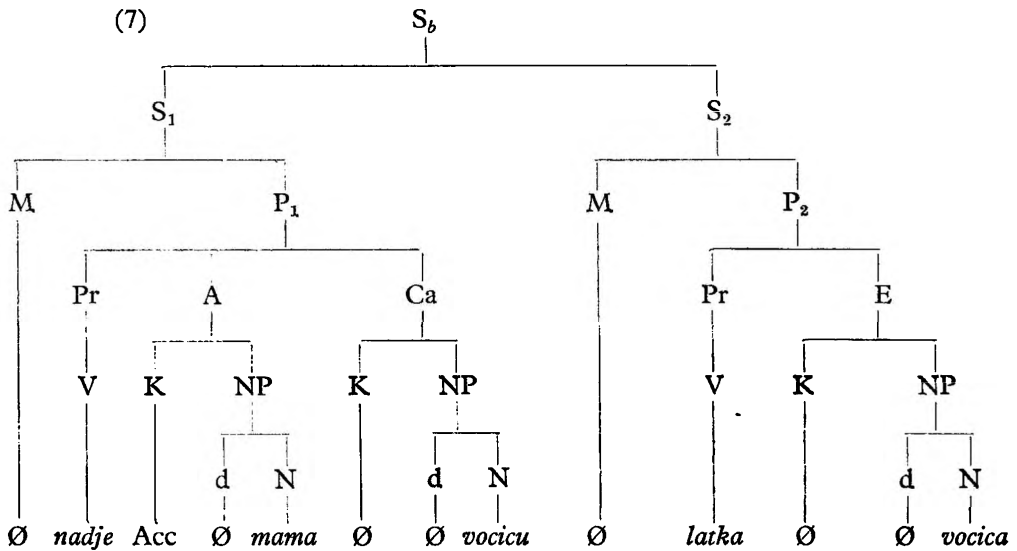
2.4. У *четвртој фази* јављају се конструкције које непосредно претходе уклапању номиналне синтагме у реченицу. Њихова структура је, у ствари, нетрансформисана структура фазе пет са којом се завршава процес уклапања. Четврту фазу представља реченични блок (Sb) у којем једна реченица (S₁) има предикат (Pr) који је у површинској структури представљен глаголом. У дубокој структури уз предикат стоји агенс (A), објекат (O), или неки други дубински додатак који представља језгро будуће номиналне синтагме. Друга реченица (S₂) овог реченичног блока обавезно већ садржи обе компоненте номиналне синтагме са одредбом. Она је по својој структури идентична са реченичном структуром треће фазе уклапања номиналне синтагме у реченицу.

Пример:

Сара 1,6 *мама нађе воџицу # лайка воџица*
„Мама наћи слатку девојчицу“

У овој развојној фази пивот *џо* већ нестаје, али још није потпуно ишчезао, нпр.: *ево има мала # џо мала беба* (1,6). Овај пример нам лепо илуструје како дете употребљава већ развијенији реченични модел (*ево има мала*), али пошто тек почиње да усваја реченични модел компликованије структуре, Сара прибегава у другом делу реченичног блока својој старијој конструкцији (тип: *џо мала беба*), која управо на овом узрасту постиже своју највећу фреквенцију (в. графикон).

Обично је реченица развијеније структуре (тј. она која садржи глагол) она реченица у којој ће се у следећој фази уклопити номинална синтагма са одредбом. У овој реченици се већ могу уочити морфолошке

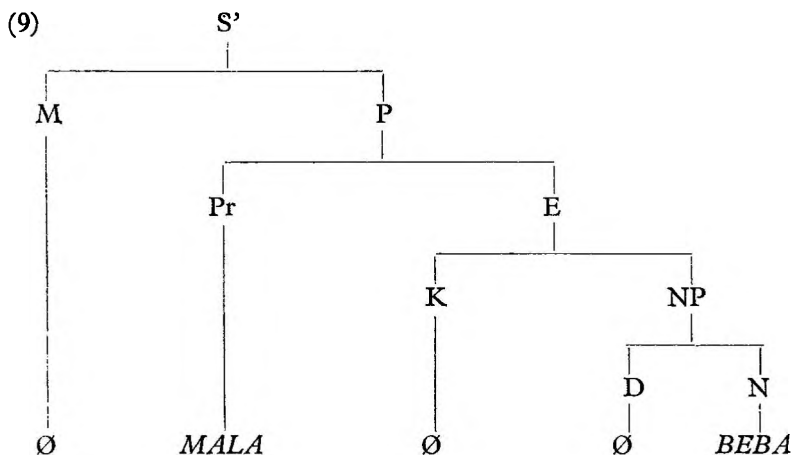
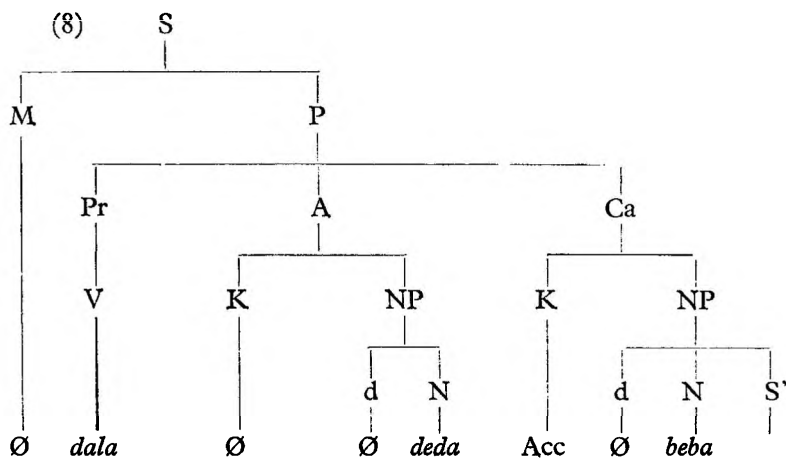
дистинкције у виду падежног наставка за акузатив (Acc) = -у, нпр.: *д'жси Сала Ану* # *тешка Ана* „Држи Сара тешку Ану“. Мађутим, оваква дистинкција може да изостане. Тако смо код Драгане на узрасту 1,8 забележили следећи пример: *маја беба* # *види маја беба* „Видим малу бебу“.

Конструкције ове фазе уклапања номиналне синтагме у реченицу нису фреквентне у говору Саре (в. графикон), као ни у говору других наших испитаника. Забележили смо свега 5 примера на узрасту 1,6 и по 2 на узрасту 1,7 и 1,8.

2.5. *Пеју фазу* представља реченица чија пропозиција садржи предикат и једну или више именских компонената: агенс (A), објекат (O), експериенс (E), локатив (L) итд. У површинској структури предикат је представљен финитним глаголским обликом, а једна од именских одредаба представљена је номиналном синтагмом у коју је укључена одредба, нпр.:

Сара 1,7 *деда дала малу бебу*

Деривационо стабло (8) приказује структуру матричне реченице (matrix sentence) (S): *деда дала бебу*; именска компонента контраагенса (Ca) садржи падежну компоненту (K) и номиналну синтагму (NP). Номинална синтагма садржи детерминатор (d) који се не рефлектује на површинској структури ($d \rightarrow \emptyset$); именицу (N) *беба* и реченицу S' ,

из које ће се деривирати одредба. Деривационо стабло (9) приказује структуру уклопљене реченице S'. Њена пропозиција се састоји од предиката (Pr) *мала* и експериенса (E) *беба*. После извршене трансформационе операције брисања компоненте *беба* у матричној реченици (идентичне компоненте реченица S и S') добијамо реченицу површинске структуре: *деда дала малу бебу*.

Површинска структура пете фазе уклапања номиналне синтагме у реченицу у многоме личи на већ граматички оформљену реченицу одраслих. Наравно, још увек се могу уочити одступања у Сарином говору у односу на говор одраслих, у првом реду се то односи на ред речи. То ћемо илустровати следећим примерима:

мина књига“), а синтаксичке операције су потиснуте у други план. Ово је у складу са могућностима програмирања реченице на раном узрасту (9).

У вези са овим констатацијама у Сарином говорном развоју, намећу нам се два питања: 1. Да ли се уклапање номиналне синтагме са посесивном одредбом одвија истовремено са уклапањем номиналне синтагме са квалитативном одредбом? 2. Да ли је редослед појава ових двеју врста номиналних синтагми условљен типолошким факторима или је универзалан у језицима? Разуме се да у оквиру овога рада не можемо дати потпуне одговоре на постављена питања, јер је потребно још више продубити дату проблематику и проширити је на узрастни период старији од овог који ми испитујемо. Међутим, на основу наших опсервација, као и на основу материјала других аутора, можемо претпоставити да редослед појава номиналне синтагме са квалитативном одредбом и номиналне синтагме са посесивном одредбом у петој фази уклапања номиналне синтагме у реченицу зависи од типа језика који дете усваја. Наиме, уколико је морфолошка структура номиналне синтагме са посесивном одредбом компликованија од морфолошке структуре са квалитативном одредбом, процес њеног уклапања у реченицу је сложенији и трајаће дуже од процеса уклапања номиналне синтагме са квалитативном одредбом.

Не претендујући на то да се ова наша претпоставка усвоји без резерве, навешћемо само неке опсервације које говоре у прилог нашој претпоставци. У говору нашег испитаника Ете, девојчице која је једновремено усвајала мађарски и српскохрватски језик, на узрасту 1,8 уклопљене номиналне синтагме са посесивном одредбом су сасвим уобичајене у мађарским реченицама, док су у српскохрватским реченицама забележене само номиналне синтагме са квалитативном одредбом. Примери у српскохрватском говорном материјалу Естере, испитаника у чијем су говору на узрасту 1,7 и 1,8 забележене структуре пете фазе уклапања номиналне синтагме само у мађарском језику, показује да су номиналне синтагме са квалитативном одредбом на узрасту 1,7 нешто фреквентније од номиналних синтагми са посесивном одредбом, док је на узрасту 1,8 однос фреквенције обрнут. Чак се може рећи да су на узрасту 1,8 номиналне синтагме са посесивном одредбом прилично фреквентне (забележено је 14 примера).

Чињеница да мађарске номиналне синтагме са одредбом нису истог типа као и њихови српскохрватски еквиваленти — њихова површинска структура ближа је дубинској структури него што је то случај код српскохрватских номиналних синтагми са посесивном одредбом

— наводи нас на то да присуство номиналних синтагми са посесивном одредбом у говору Ете и Естере, као и њихово одсуство у Сарином говору, протумачимо на основу типолошких разлика које постоје између мађарског и српскохрватског језика (6). У вези са овом претпоставком напоменућемо и то да су конструкције са дативом (које су блиске мађарским посесивним конструкцијама) јављају и у српскохрватским реченицама, не само у говору наших двојезичних испитаника, него и код оних који су усвајали само српскохрватски језик, на пример:

Сара 1,7 *ноци* (носи) *мама леба шати*

Љубица 1,7 *баба дај конач буби*.

2.6. Пошто се петом фазом завршава процес укључивања номиналне синтагме у реченицу, створени су услови за развијање комплекснијих структура у номиналној синтагми. *Шеста фаза* представља почетак њиховог развојног процеса у којој се унутра у реченичном блоку јављају реченице-компоненте, из којих ће се касније оформити номинална синтагма са две или више одредаба. С обзиром на то да се први примери ове фазе јављају тек пред крај периода нашег посматрања, а с обзиром на то да ова фаза представља почетну фазу у једној новој етапи развоја синтагме у дечијем говору, нећемо се у овом раду њоме бавити. Илустрације ради навешћемо овде само један пример: Сара 1,8 *шо Ану мазу # дугу (другу) Ану мазу # малу Аницу мазу*.

3. Савремени развој теорије о језику пружа шире могућности за тумачење о повезаности мишљења и језика како код одраслих тако и код деце. Желели смо да покажемо како се одвија тај процес у домену номиналне синтагме у структури савременог српскохрватског језика, који је, с једне стране, богато морфолошки диференциран, а са друге стране, у њему постоје правила о реду речи.

Пошли смо од утврђене чињенице да дете прво уочава предмет (појаву или особу), а затим његове појединачне особине. Затим покушава да те своје судове и конструкционо, синтаксички оформи. Дете је, дакле, свесно да међу појавама око њега постоје неки односи. На том узрасту дете располаже малим инвентаром могућности да би изразило разне односе којих је свестан у својој околини. Оно практично има само двоморфемску могућност. Зато дете прибегава реченичном блоку састављеном од два двоморфемска исказа да би изразило своја два суда: 1. постојање предмета; 2. његову једну особину (фаза II). Међутим, овакве конструкције дете не чује у својој околини, јер су резултат дететове личне адаптације конструкцијама одраслих. Оно није сигурно да га околина разуме. То су услови који нагоне дете да трага за пове-

ћањем броја могућности изражавања и то доводи до појаве троморфемског исказа. Сад је дете способно да своја два суда (1; 2) схвати као повезаност дела и целине, па да то и у синтаксичком моделу покушава изразити. Ту су модели из његове говорне околине које он разуме. Он их одабира и адаптира. То је тренутак кад се два процеса у усвајању језика код деце почињу нагло приближавати: утицај језичке околине и креативна снага самог детета (фаза III).

Промене у целој реченици изазивају и промене у њеним појединачним деловима. Појава глагола у виду глаголске лексеме има за последицу промене у номиналној синтагми на каснијем дететовом узрасту. Његово је мишљење већ толико сазрело да захтева реченицу од четири конституента, али његове могућности перформанције су још ограничене на три конституента. Дете се зато враћа на првобитну могућност изражавања свог мишљења, као у фази II, на реченични блок (фаза IV). Та фаза је краткотрајна. Дете убрзо уочава да су његови искази нетипични за његову говорну околину у којој он чује другачије моделе. Труди се да имитира те моделе из околине, јер му је крајњи циљ да га околина разуме (као што оно разуме њу). Реченични опсег се стога проширује и дете се оспособљава за исказ од четири конституента као што је: *деда дала малу бебу* (фаза V).

Свесни смо да је потребно испитати већи број деце да бисмо са сигурношћу могли рећи да је овако дефинисано уклапање номиналне синтагме у реченицу општа појава код деце српскохрватског језика. Међутим, сматрамо да ће овај наш први покушај објашњења уклапања одредбе у номиналну синтагму у дечијем говору заинтересовати и остале стручњаке, чија ће даља истраживања, заједно са нашим, која су још у току, допринети потпунијем објашњењу ове интересантне језичке проблематике.

Меланија Микеи — Свенка Савић

ЛИТЕРАТУРА

1. Bally, Charles: *Traité de stylistique française*, Vol. I, Genève-Paris 1951
2. Белић, Александар: О језичкој природи и језичком развоју, I књига, Београд 1958
3. Bloom, Lois: *Language development: Form and function in emerging grammars*, (докт. дис.) Columbia University 1968
4. Braine, M. D. C.: *The acquisition of language in infant and child* (у књизи: C. Reed (Ed.), *The learning of language*, New York (у штампи)
5. Brown, Roger: *Stage I. Semantic and grammatical relations*, Harvard University 1970 (поглавље за књигу која ће се звати *A first language*)

6. Dezső, László: Kontrastivna gramatika srpskohrvatskog i madjarskog jezika I: Pi-pološka razmatranja, Novi Sad (у штампи)
7. Ervin-Tripp, Susan: Imitation and structural changes in children's language (у књизи: Lenneberg (Ed.), New directions in the study of language), Cambridge Mass. 1964
8. Fillmore, C. J.: The case for case (у књизи: E. Bach and R. T. Harms (Eds.), Uni-versals in linguistic theory) New York 1968
9. Микеш, М., Dezső, L., Vlahović, P.: Sentence programming span, Colloquium paedolinguisticum, Brno 1970 (резиме; потпуни текст у штампи)
10. Микеш, М., Вуковић, Г.: Прилог проучавању дефинитизације именица у српско-хрватском језику, Прилози проучавању језика 7, Нови Сад (у штампи)
- 11.а Slobin, Dan I.: Early grammatical development in several languages, with special attention to Soviet research, Working paper No. 11, Language — Behavior Research Laboratory, Berkeley 1969
- б ————— Suggested universals in the ontogenesis of grammar, Working paper, Language-Behavior Laboratory, Berkeley 1970

S u m m a r y

Melanija Mikeš — Svenka Savić

THE DEVELOPMENT OF THE NOUN-PHRASE IN CHILD LANGUAGE

This paper is mainly concerned with examining the developmental process of the embedding of the expanded noun-phrase in the speech of a child from 1,3 to 1,8. We will discuss six phases of the embedding of the noun-phrase.

Phase one (2.1) is represented by pivot constructions consisting of a rudimentary noun predicate and a noun-phrase actualizer in the form of the pivot words *to* („that“), *tu* („there“) or *ovo* („there“). The process of actualization of the noun-phrase, marked by appearance of the above-mentioned pivots, is very important for the embedding of the expanded noun-phrase, because a non-actualized noun-phrase cannot be expanded. The speech of the examined child has facilitated such an analysis, because the actualization has always been marked by pivot, which is not obligatory in the grammar of other children (see: branching trees 1—3).

Phase two (2.2) is represented by a sentence-block consisting of either two pivot constructions (see: branching tree 4) or a pivot construction and a two-member sentence (see: branching tree 5). If both sentences in a sentence block are pivot constructions, one of them contains the rudiment of the future expanding element of the noun-phrase. If one of the sentences in the sentence-block is a two-member sentence (not pivot construction),

in contains both rudimentary elements of the future expanded noun-phrase. In this pre-transformational structure one element is repeated. It will be delayed in the next phase.

Phase three (2.3.) is represented by a syntactic structure which is the transformed structure of phase two. It contains a predicate, i. e. the future expanding element of the noun phrase and an experiencer, i. e. the future nucleus of the noun phrase (see: branching tree 6). The pivot is still present, but it tends to disappear towards the end of the examined period.

Phase four (2.4.) is represented by a sentence-block which is the pre-transformational form of the sentence to appear in phase five, in which the embedding process terminates. One of the sentences in the sentence block possesses a predicate, represented by a verb in the surface structure. In addition to the predicate, this sentence contains one or more nominal components — agent, object etc. — in the deep structure. The other sentence in the sentence-block contains the non-embedded expanded noun-phrase. It has the same structure as the sentence representing phase three (see: branching tree 7).

Phase five (2.5.) is represented by a sentence whose proposition contains a predicate and one or more nominal components: agent, object, experiencer etc. One of the nominal components contains an embedded sentence (see: branching trees 8—9). The primary process of the embedding of the noun-phrase ends with phase five. Phase six already belongs to another cycle of embedding and will be discussed in another paper.

The results of the quantitative analysis show the following tendencies (see: diagram):

- Structure of phase one are predominant at the beginning of the examined period (1,3 and 1,4) and tend to disappear at the end of it (1,8).
- Both structure of phase two and of phase three appear at 1,4, but from 1,5 their developmental curves diverge. The number of the structures of phase two constantly decreases, whereas the frequency of phase tree structures attains a very high climax at 1,6. At the end of examined period, structures of phase two have completely disappeared but those of phase three are still present in a rather large number.
- Structures of phase four, five and six make their appearance at 1,6, ie. the period when structures of phase three attain their climax. The pre-transformational forms (phase four and six) are represented by a rather small number of examples, whereas the frequency of the structures obeying the rules of adult speech (phase five) constantly increase. They represent the predominant structure at 1,8.

L'UNITÉ D'ESPRIT ET L'ÉQUILIBRE DES ÉTUDES LINGUISTIQUES EN FRANCE

Mes contacts avec les linguistes français, renouvelés à propos de la commémoration de Meillet (en 1966), puis à l'occasion de mes premières recherches concernant l'identification des anciens sièges des Gaulois balkaniques (en 1968), ainsi que ceux de cette année (fin octobre-décembre), ont confirmé les opinions avancées dans mon article consacré à la crise d'unité dans les études linguistiques.¹ Pour faire ressortir l'importance de l'actualisation des faits linguistiques, Ferdinand de Saussure fit valoir son idée de synchronie, contraire à l'historisme des néogrammariens, désunissant de cette façon l'abstraction des phénomènes (Langue) d'avec la réalisation phonatoire (Parole). La porte fut ainsi grande ouverte aux interprétations individuelles des tendances philosophiques ou logistiques d'un côté, et de l'autre — à l'idée d'une linguistique purement descriptive (Blumfield). Maurice Leroy également (*Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles, 1969) nous présente l'état d'une science à la recherche de sa valorisation. Un coup séricieux contre la désagrégation Saussurienne devait être porté par le réalisme de Belić, dont les théories concernant le slave commun formèrent la base d'une école d'histoire et de dialectologie de la langue serbe et croate, école dont les adeptes tels que A. Vaillant, B. Havranek, A. Gallis, M. Hraste, et beaucoup d'autres, font honneur à la linguistique des autres pays. Tout en ne valorisant pas les faits de la parole intérieure, les idées de Belić sur la structure des types linguistiques ne s'opposaient pas aux faits de réalisation, dont la hiérarchie reposait sur les phénomènes de diachronie.² Au contraire, sans être unies par une conception commune, les variantes du structuralisme trouvaient dans la synchronie la possibilité de formuler différentes théories d'abstraction linguistique.

Cependant, si nous suivions le long intervalle de temps qui nous intéresse, nous remarquerions en France un domaine linguistique caractérisé par un dynamisme rythmique cadencé, sans secousse, respectant des conceptions gé-

¹ *Multiplicité des Principes et des Méthodes et l'Unité de Linguistique* (APhL, MS VII).

² A. Belić, *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*. Beograd, 1941.

nérales, sans fermer la porte toutefois aux idées nouvelles ni aux méthodes appropriées.

Le grand esprit savant, qu'était Antoine Meillet, n'a pas formé une „École linguistique“; et il serait contraire aux nobles qualités de son génie de dire qu'il dominait la linguistique française. Cependant Meillet a bien suggéré l'unité de la science de la Langue en France; il a formé plus qu'une école: il a formulé l'unité d'esprit, une unité évolutive de la linguistique française. Doué d'un réalisme raisonné et dynamique, A. Meillet a constitué une base solide aux études du slave commun, surtout en ce qui concerne l'opposition genre animé : genre inanimé. Ses études de l'arménien étaient également dirigées sous un aspect nouveau. Sans se laisser entraîner par des constructions philosophiques; sans montrer de goût pour les spéculations „logistiques“, il amène à reconnaître la conception bivalente de la linguistique générale: 1° l'expression de l'individu par les phénomènes du langage; 2° la fonction communicative dans la société humaine. La nature psychique et physiologique de la réalisation du langage et la valorisation de la fonction sociologique coïncident de la sorte et assurent une élasticité suffisante pour embrasser aussi les idées nouvelles, les orientations complémentaires, les méthodes appropriées. Une position rationaliste ne diminuait pas les tendances nouvelles ni le désir de rechercher la nature des faits linguistiques. Le Tout est dans le Tout. Sans renoncer à suivre les disciplines spécifiques de la Linguistique, les linguistes français ne se désintéressaient pas du progrès des sciences avoisinantes (psychologie, acoustique, sociologie, ethnographie), ce qui caractérise aussi les actualités linguistiques en France (v. plus loin). En revanche, les sociologues, Durkheim surtout, et les psychologues (Delacroix), s'intéressaient aux faits de langue. Les tendances nouvelles avaient été toujours soutenues par A. Meillet. C'est lui qui encouragea Michel Bréal à mettre sur pied une discipline nouvelle, la sémantique. Il donna son appui à Ernout pour rédiger *Le Dictionnaire étymologique de la Langue latine*. Il soutint Grammont dans ses efforts concernant la phonétique générale, et ce fut lui aussi qui rédigea le code d'études slaves — *Le slave commun*, avec André Vaillant, le meilleur philologue slave de notre temps. Il s'était engagé dans la réorganisation et l'activité de l'Institut slave; il a encouragé l'entreprise de Vendryes et l'essor des études celtiques. Enfin, il a remarqué la formation renouvelée des dialectes grecs, sur la base de la *κοινή* ce qui n'avait pas été constaté avant lui. Réaliste qu'il était, A. Meillet n'avait pas de prédilection pour les spéculations philosophiques. De même la philosophie du langage n'intéressait pas les linguistes français. C'étaient cependant les problèmes et les principes généraux, communs à toutes les langues; qui caractérisaient la linguistique française. Les idées concernant la linguistique

ne devaient pas être séparées de la conception diachronique, ce que confirme l'étude de Meillet conçue sous le titre *Linguistique historique et Linguistique générale*.

L'esprit d'unité de conception continue de régir l'activité scientifique des linguistes français, en assurant l'évolution progressive, nécessaire et utile. L'élasticité des conceptions ne s'oppose pas aux principes de sauvegarde de leur caractère absolu, dans une évolution sans déviation, sans détours.

Cette fois-ci A. Meillet n'était pas parmi nous, mais on sentait son esprit qui flanait toujours devant les linguistes de son Pays. Vendryes n'était pas présent lui non plus, mais on n'oublie pas que c'est lui qui a fait le premier valoriser les effets d'émotions dans les manifestations du langage. Je n'ai pas rencontré Mirambel, mais à la Société de Linguistique (le 20. novembre 1971; présidence — M. Serge Sauvageot) j'ai eu l'occasion de faire ressortir l'importance de ses recherches sur les faits des nouveaux dialectes grecs, ce qui fait mieux comprendre les processus de la linguistique balkanique (cf. mon rapport, JF XXVIII, 2—3). Lépissier nous manquait, et de même la Revue des Études slaves manqua de paraître... Les noms de ces savants ne seront pas oubliés; leurs places sont marquées par leurs travaux et la linguistique française suit son chemin, afin de constater et de résoudre les problèmes de l'expressivité, et ceux qui caractérisent la communicativité sociale.

La présence des idées de Meillet dans les courants scientifiques actuels est affirmée par les éditions nouvelles des ouvrages du Maître (*Aperçu d'une histoire de la Langue Grecque*, 7^eéd. 1965; *Introduction à l'Etude comparée des Langues indo-européennes* 8^eéd. 1966, etc.). — L'unité scientifique linguistique se reflète aussi dans les études et articles du Bulletin de la Société de Linguistique, de même dans les pages de l'édition universitaire *Conférences de l'Institut de Linguistique de L'Université de Paris*, où l'on trouve les noms de Hjelmslev et Ombredane à côté de ceux de Bloch, Bruneau, Vaillant et Cohen.

Les études des langues classiques ne manquent pas de soutenir les idées des linguistes français. Nous pensons aux études de Chantraine et à son *Dictionnaire étymologique*. C'est ainsi que M. Lejeune étudie les problèmes de la phonétique grecque (1955), après avoir analysé dans sa thèse la langue des *Actes d'affranchissement delphiques* (1940). N'oublions pas l'oeuvre de Mirambel sur la langue grecque moderne (1950). Les études latines prirent un nouvel essor après les recherches d'Audouin et d'Ernault.

Je prévois aussi un intérêt renouvelé pour les problèmes des langues slaves de caractère général vu la verve dont M. A. Vaillant a fait preuve à la séance du 20 novembre 1971, et connaissant les occupations savantes de M. Veyrenc.

Il est encore un fait qui nous aide à comprendre la stabilité des recherches linguistiques en France. J'ai eu l'occasion de rencontrer la „fraternité“ des linguistes. Je ne puis oublier le jeune collègue celtisant, et la flamme d'admiration qui animait son regard tandis qu'il me parlait des études très importantes du doyen de la linguistique française, lequel en esprit présidait nos discussions sur les problèmes des Celtes. Les études celtiques sont très importantes en général, et en particulier pour certains problèmes de balkanologie. L'arrivée des Celtes dans les Balkans est un fait qui coïncide avec l'apparition des Gaulois en Ibérie, comme je l'ai démontré dans mon rapport sur *La rencontre des Celtes de l'Europe centrale et des Gaulois en Illyricum* (IVe Congrès International d'Études linguistiques Méditerranéennes). L'étude de Michel Lejeune *Celtiberica* (Filosofia V Letras, Tomo VII, num. IV, Universidad de Salamanca 1955) est consacrée à une analyse très détaillée des inscriptions celtiques en Espagne. Le caractère de ces recherches linguistiques pourrait soutenir des études sur les branches des Celtes balkaniques. Mais les recherches de notre Maître embrassent aussi les traces des Celtes dans la zone des Alpes; au point de vue méthodologique il faut citer l'article *Documents gaulois et para-gaulois de Cisalpine* (EC XII, fasc. 2), ainsi que *Lepontica* (1971, „Belles Lettres“). La revue „Etude Celtique“, fondée par Vendryes, est dirigée par M. Edouard Bachellery, Directeur d'études (ÉPHÉ). C'est à Rennes que j'ai trouvé un centre dynamique des études celtiques. M. Gagnepain y fait un cours d'irlandais, mais avec un intérêt plus large encore, il a publié *La Syntaxe du nom verbal dans les langues celtiques*, s'occupant aussi des questions des langues classiques (*Les noms grecs en -os et en -a*) et de la linguistique générale (v. plus loin). M. L. Fleuriot s'occupe du breton: *Le vieux breton — Éléments d'une grammaire*, et *Dictionnaire des glosses en vieux breton*, toujours avec un vif intérêt pour les problèmes celtiques généraux. Le breton est aussi l'objet des études de M. Chr. Guyonvar'h (Rennes) et de M. L'abbé Falc'hun (Brest, *Les noms de Lieux celtiques*). La revue „Ogam“ suit la tradition d'études du folklore celtique d'Arbois de Jubenville, et de mon ancien maître Emile Ernault. Quand aux études de Mme Le Roux, elles pourraient soutenir les identifications de certains phénomènes du folklore des Balkans

Il m'a fallu avoir devant les yeux, tendances nouvelles des études celtiques concernant le gaulois, afin de faire confiance aux méthodes appropriées à chercher les rares traces des Celtes d'après les inscriptions romanisées et les effets mixoglotiques dans les déviations des traits dialectaux serbes et croates. Pour me faciliter la consultation d'un grand nombre de livres qui me manquaient à Belgrad, la fraternité linguistique a trouvé le moyen de doubler ma journée de travail, en me prêtant des livres

à l'hôtel même. Aussi n'oublierai-je jamais l'amitié de M. Raymond Sindou (Paris; Clermont Ferrand), qui m'a prêté son exemplaire du livre très rare *La Langue gauloise* de Dottin, pour m'aider dans mes études. Cependant mes recherches sur la toponymie de la Méditerranée (*Tragovi jezičkog supstrata na Balkanu i na Pirinejima*. Год. Филозофског факултета у Н. Саду knj. III) me montraient le chemin vers les résultats d'études de M. R. Lafon sur la langue basque. Mais les coïncidences toponymiques en France et en Illiryicum (ma communication, SLP 1966) m'indiquaient le chemin à suivre pour corriger l'étymologie de certains toponymes, p. ex. *Limussa*, *Liburnia* (cf. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*), ce qui m'amenait à constater des indentifications toponymiques nouvelles. Quelques appellatifs me paraissaient très intéressants aussi. Aux environs de l'ancienne citadelle gauloise Tulx — Ste Croix (Creuze), avec les éléments concernant la charrue je notais aussi *kuštr* „fer de la charrue coupant la terre“ (lat. *culter*). Cette forme fait penser à un mot serbe dial. *kùstura* (Vuk) et arom. *custürü* (Papa-hagi); le mot manque dans les autres langues slaves et balkaniques. Une certaine trace de l'élément fricatif caractérise les variantes de la zone sud-est de Tulx — *kùtër*, *kùtë* (Gill.) à côté des nuances *cultre*, *coutre*. En même temps on remarque parallèlement le groupe „str“ — *pàstre* (Ardèche), *pàstré* (Lozère), *pàjtrë*, à côté de *pâtre* (H. Loire). Ces exemples font penser à un ancien **karitro* (Ernout — Meillet) avec une dissimilation („l“, „r“; mais aussi „s“: „r“, ?).

Laissant de côté le problème ouvert de cette étymologie, je dois souligner toute l'importance des recherches archéologiques du prof. Millotte (Besançon), qui nous indique indirectement les époques des migrations gauloises du Jura, du Dauphiné, des Alpes Maritimes. Il m'a enrichi de ses ouvrages d'archéologie, il m'a comblé de ses amabilités, ainsi que les collègues de Rennes et le prof. Gentilhomme qui m'accompagnait en ami pour me faire visiter les terrains alpestres, et qui m'a aussi aidé à connaître le fonctionnement de l'installation électronique en vue de la documentation lexicographique. Ces recherches organisées par M. B. Quemada donnent des résultats intéressants et c'est juste qu'il ait constaté *cousteau* avec la fricative (t. anat., 1564) pour „couteau“ (*Matériaux pour l'histoire du Vocabulaire français: Datations et Documents Lexicographiques*, vol. 3 C 1re Série, Paris, 1965, p. 335). Une méthode de ce genre serait désirable pour suivre une micro-analyse des processus très intéressants des mélanges des traits dialectaux. Un Institut électronique spécial, organisé par le recteur Ymbs à Nancy (visité en 1966), donne des résultats positifs coordonnés avec les intérêts de la linguistique. En Italie, on suit l'exemple de la France (cf. *Inventaire linguistique de l'Italien des origines et du treizième siècle établi*

à l'aide d'un ordinateur électronique, Bologne). — On dirige ces études d'après le fonctionnement de la pensée. Dans ce sens il faut citer aussi les travaux de Roch Valin, p. ex. *Petite introduction à la psychomécanique*, et *La méthode comparative en linguistique historique et en psychomécanique*. Le même auteur ne désavoue pas la diachronie.

Les études de la psycho-physiologie du langage, surtout en Allemagne, ont été dirigées par les besoins de l'enseignement des sourds-muets. Dans mon livre sur les faits de psycho-physiologie et de pathologie de la parole (*Psihofiziologija i psihopatologija govora*, Beograd, 1953) j'ai tâché de faire ressortir leur importance pour les études de linguistique: les dérangements concernant le système de la langue, la perception, la phonation, la valorisation fonctionnelle. Les faits de ce genre se prêtent bien à l'analyse des rapports et des fonctionnements complexes. De cette façon j'ai constaté et expliqué la nature tripartite du phonème: 1° composant auditif (image auditive); 2° composant articulatoire (image motrice); 3° composant concernant les rapports (image fonctionnelle). C'est pourquoi j'ai été très heureux de constater à Paris un vif intérêt pour les études des faits multiples concernant la surdité et les manques phonatoires. Il faut citer surtout l'article de M. Paul Husson *Modifications Phonatoires d'origine auditive et applications physiologiques et cliniques* (Bulletin de l'Académie Nationale de Médecine, T. 141, N. 19 et 20). L'importance de cet article pour la micro-analyse phonatoire fait ressortir la formule de Tomatis: „La voix ne contient que les harmoniques que l'oreille est susceptible d'entendre“, ce qui prouve également la discontinuité de l'audition, contraire aux processus phonatoires. On y trouve aussi une bibliographie nécessaire. Je voudrais bien noter aussi l'article de l'inspecteur général de l'Instruction Publique Le Gall André — *Le Redressement de certaines déficiences physiologiques et psychopédagogiques par l'appareil de Tomatis*. Les problèmes concernant la rééducation phonatoire ont été également traités dans les articles de la revue „Cahiers Pédagogiques“, soutenue par l'Association pour la Modernisation de l'enseignement (Mulhouse). Je dois noter aussi que M. G. Fronsac (Strasbourg) prépare sa thèse sur les déviations phonatoires.

A l'Université de Rennes, la coopération scientifique entre les linguistes et leurs collègues de la Faculté de Médecine est très accentuée au point de vue de la fonction du langage. Le professeur Gagnepain a organisé des recherches bivalentes avec les spécialistes des cliniques. Son livre sur les faits de la psychophysiologie du langage doit être bientôt réimprimé, ce qui me donnera l'occasion de reprendre ce sujet.

Dans les études psychophysiologiques du langage, aussi bien que dans toutes les entreprises importantes pour la science de la langue, on re-

marque un intérêt très actif du Centre National de la Recherche scientifique pour la conception et pour l'effet des résultats de la linguistique en France.

La conception générale des études linguistiques en France résulte de deux constantes du progrès de l'Humanité: expressivité et communicativité. C'est l'Esprit de A. Meillet, l'Oeuvre de M. Lejeune, les Nuances de formulation de Martinet! Ensuite, c'est le réalisme de M. Cohen qui nous présente des ouvrages linguistiques nouveaux dans la revue *L'Année Sociologique* qui témoigne un vif intérêt pour les faits de la langue, un intérêt concrétisé par la collaboration de M. Cohen, surtout dans ses analyses critiques du mouvement linguistique. Le volume de l'année 1969 contient un nombre imposant de rapports concernant les études de la langue analysées et qualifiées. Avant tout, on remarque l'excellente analyse de deux livres de Luuis Hjelmslev: l'un traduit du danois — *Prolegomena à une théorie du langage*; l'autre traduit de l'anglais — *La structure fondamentale du langage*. À propos de ces deux livre M. Cohen confirme sa conception, celle d'un réalisme linguistique. Puis, dans un compte rendu, il fait ressortir toute l'importance de l'étude de M. André Martinet *Langue et Fonction*. Dans un autre rapport notre cher Maître attire l'attention sur l'étude approfondie (deux volumes) de M. Émile Benveniste — *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, conçue sociologiquement (Économie, parenté, société, pouvoir, droit, religion). Il nous présente aussi le livre de M. A. Cappell *Studies in socio-linguistics (1966)*, nous informant qu'il s'agit d'une position contre „l'hypothèse Sapir-Worf“.

Pour bien comprendre la conception générale de la science de la langue en France, il faut consulter le petit livre de M. Jean Perrot *La Linguistique* (Presse Universitaire de France), caractérisé par la clarté élégante de l'exposé. Il dit: „La distinction entre synchronie et diachronie s'appliquait essentiellement, dans l'esprit de F. de Saussure, aux études linguistiques concrètes: états de langue déterminée, évolution de langues déterminées“ (p. 106). Mais il ajoute que F. de Saussure touchait lui-même au point principal, et conclut: „... s'il existe une *linguistique générale*, c'est qu'on peut formuler des principes de portée générale, c'est qu'on formule des principes de portée générale sur le fonctionnement des langues et sur leur évolution“ (ib.). L'opposition de la „panchronie“ c'est la description même — „achronie“. Les idées de M. J. Perrot touchent aux problèmes de phonématique, mais aussi aux études des processus de syntaxe, surtout dans son article dans les *Mélanges M. Cohen* et dans sa communication aux Xe Congrès International des Linguistes.

Le vrai réalisme linguistique et l'orientation vers les perspectives de la diachronie sont assurés par les études des noms des lieux, des eaux et des

hauteurs. J'ai présenté aux lecteurs de la revue *Južnoslovenski filolog* (vol. XVIII), l'excellent livre de M. Paul Lebel *Principes et Méthodes d'Hydronymie française*. J'ai déjà étudié le livre de Dauzat et Rostaing, mais je ne voudrais pas oublier les deux livres d'une orientation studieuse: *Les Noms de Lieux en France* par Ernest Nègre (1963) et aussi *Les Noms de Lieux* par Charles Rostaing (1965).

La conception des linguistes en France, analysée dans cet exposé, fait remarquer une évolution, différenciée en elle-même et ouverte au progrès. On a fait traduire le livre de Sapire *Le Langage* pour le rendre accessible aux linguistes désireux d'être informés. On introduit les méthodes nouvelles aux tendances élastiques, sans former une „école“ unitaire. Les études des problèmes linguistiques différenciés, avec les méthodes appropriées, suivent un rythme cadencé, tout en maintenant une unité d'esprit et de réalisme dans la conception. La science du langage ainsi conçu prend du terrain, tout en embrassant les tendances linguistiques nouvelles et les recherches spéciales organisées à Québec et à Ottawa. C'est à l'Université de Québec qu' a été formé le Centre des études de bilinguisme sous la direction du professeur Dorion; à l'Université d'Ottawa (Faculté des arts, Linguistique et Langues modernes) on a organisé des études du langage enfantin sous la direction de Madame Prof. Walburga von Raffler Engel. Aussi devons-nous de nouveau penser ici aux travaux de M. Roch Valin qui a également rédigé le livre de Gustave Guillaume *Langage et science du Langage* (Presses de l'Université Laval — Québec et Librairie A.-D. Nizet — Paris). Les idées de Gustave Guillaume concernant la structure de langue représentent une conception opposée au structuralisme de l'École de Copenhague: constatation de M. Ymbs, d'après l'auteur même „L'école de Copenhague prête à la langue une fausse objectivité extra-subjective, la langue n'ayant d'autre objectivité que celle qui s'établit au plus profond du subjectif“, (Leçon de Guillaume du 17 février 1955). C'est aux côtés de Louis Havet et d' Antoine Meillet que G. Guillaume chercha son chemin vers la science de la Langue (École Pratique des Hautes Études), ce qui explique le fait que les tendances vers les théories nouvelles ne l'aient point privé du réalisme linguistique de la conception des études en France. Le même fait se répète dans les idées de L. Tesnière (*Éléments de syntaxe structurale*). Pour distancer cette conception du structuralisme logistique, il a fallu confronter les variantes sémantiques du mot „structure“, ce qui a été fait dans un ouvrage en collaboration rédigé par Roger Bastide, vu les matières différenciées qui se prêtent à être étudiées, et ce fut M. E. Benveniste qui s'occupa d'analyser le mot „structure“ comme terme linguistique.

Le structuralisme tant que type de conception linguistique n'est plus en vogue. Au Xe Congrès des Linguistes (Bucarest, 1967) Giacomo Devoto disait: „Un sistema linguistico è dunque per definizione inadeguato a riprodurre nella forma geometrizzata dei cristalli tutto quanto sussiste nelle nebulosa espressiva“ (*Il Metodo Comparativo e le correnti linguistiche attuali* p. 12). Il proposait une synthèse, tout en se méfiant de l'abstraction de la grammaire générale, — bien que les catégories et les relations constitueraient des faits caractérisant tous les types de langues.

Les idées de Roman Jakobson portaient en elles-même la stabilité sans désavouer la diachronie (Cf. Roman Jakobson and Maris Halle, *Fundamentals of Language*, 1955). D'un autre côté la linguistique en URSS (sans compter „L'école“ de Marr) suit son chemin, celui du réalisme scientifique, avec les linguistes des autres pays slaves, concernant surtout les importantes entreprises dialectologiques, onomastiques, et aussi celle de la terminologie spécifiée.

L'unité d'esprit de la linguistique française, dans la situation actuelle plus favorable à une eurythmie générale, assure les résultats positifs d'une évolution d'études différenciée.

Milivoj Pavlović

Резиме

ЈЕДИНСТВО ДУХА И УРАВНОТЕЖЕНОСТ ЛИНГВИСТИЧКИХ СТУДИЈА У ФРАНЦУСКОЈ

Миливој Павловић

Моји вишеструки контакти са кретањима науке о језику у Француској, нарочито додире са великим бројем лингвиста 1966, у дане комеморације посвећене Антоану Меје-у (Antoine Meillet) и студијска бављења у већим универзитетским центрима 1968. и 1971, дају ми довољно основа да у потпуности разјасним питање које сам покренуо и усмерио ка решавању, а у чланку *Multiplicité des Principes et des Méthodes et l'Unité de la Linguistique* (APhL MS VII).

Тежњу ка новијим схватањима лингвистике је Фердинанд де Сосир (Ferdinand de Saussure) осетио и пре свог повратка из Париза,

али је то, апстрактно и са логистиком, формулисао тек у својим предавањима у Женеви. Док су се у француској лингвистици нови токови кретали ка психофизиолошким условљеностима (експериментална фонетика) и психолошким вредностима комуникативне функције (семантика) у језичким појавама, — догле је у Женеви дијатомија, одвајање језичких вредности и односа (*Langue*) од саме реализације (*Parole*), — разбијала јединство природе и дијахроно изражене комуникативности језика. — Такав став, који је искључивао праву слободу научног интерпретирања изван формуле, добијао је вид „школе“. Необичност нечег новог постајала је сугестивна снага управо на размеђу два века, са оштрином према историцизму младограматичара. Непрецизност појма „структурализам“ омогућавала је индивидуалистички изражене варијанте разних „школа“ и „праваца“. Основна је грешка у томе што је привидно логички, али самоуверено одвојена „фонологија“ од реализовања гласа; *фонема* је у целини психофизиолошки условљен језички феномен, који обухвата и аудитивне гласовне елементе, и реализационе гласовне елементе, и функционалне гласовне вредности. *Фонема* у ствари обухвата три компоненте, како сам посебно приказао (cf. *Zeichen der Sprache* (у часопису *Zeichen und System der Sprache I*, Berlin). — Нејединство, какво не показује ниједна наука у првој половини двадесетого века, карактерише разне правце схватања језика. Такво стање разних праваца приказао је М. Лероа (M. Leroy) у књизи *Les Grands Courants dans la Linguistique*.

Тенденцијама индивидуалистичког екзибиционизма нису подлегле лингвистичке студије у Француској, са стабилисаним научним реализмом при трагању за новим решењима. Уз Луја Хаве (Louis Havet), а са ширим и динамичнијим ставом, Антоан Меје означава сазвучје релативне компаратистике са вредношћу општејезичких законитости: дијахроно условљених а синхроно изражених. У Мејеовим лингвистичким интерпретацијама француска лингвистика није нашла тип „лингвистичке школе“, него усклађену развојну ритмичност широко обухватне концепције основних константи и изражајности и комуникативности. Не намећући своја схватања, Меје је у француској науци о језику био увек присутан сарадњом и подстреком. Са дубоким разумевањем славистичке науке о језику, он је у својој најзначајнијој студији дао лингвистичко решење за најважнији проблем, а са Андре Вајаном (André Vaillant) обрадио је слику словенске језичке заједнице *Le Slave commun*, учествујући у организовању рада Института (Institut slave) и часописа (*Revue des Études slaves*). Сматрао је јерменски својим врло блиским доменом, због једног изразитог лингвистичког афинитета. Посебно је

успоставио опште закономерности, изражене нарочито према формирању грчког, са секундарним дијалекатским девијацијама (*Aperçu d'une histoire de la langue grecque*). Уз Ерну-а (Ernout), узео је учешће око латинског етимолошког речника (*Dictionnaire étymologique de la Langue latine*). Од значаја за развитак келтских студија је Мејеов подстрек настојања Дотенових, Вандријесових и Марстрандових. На широкој бази индоевропеистике схваћене по Мејеу, формирани су основни лингвистички принципи у Мејеовој књизи *Linguistique historique et Linguistique générale*.

Структуралистичке секвенце, тражене углавном на неком симплификованом типу, не могу имати карактер општих језичких закона. Али Мејеова концепција, широко постављена, била је отворена према новим тенденцијама. Однос широког схватања јединства диференцираних проблема према носиоцима научне мисли оличен је у топлом изразу „fraternité linguistique!“

Значајан је позитиван однос према дисциплинама других наука које имају додира са лингвистичком тематиком, а нарочито се истиче заинтересованост за лингвистичке токове у социолошком часопису „Sociologie“, у коме Марсел Коан (Marcel Cohen) редовно и врло широко приказује лингвистичка дела општег значаја, а у првоме реду дела социо-лингвистичког смера.

Са Мејеове стране стимулисање испитивања дечјег језика, значајно структурно-лингвистички, остаје у кругу интереса француске науке, са нарочитим истраживачким центром, а М. Коан је недавно уредио студију *Le langage de l'enfant* са својом уводном расправом.

Конкретност карактерише теренске ономастичке студије, са часописом *Revue Internationale d'Onomastique générale*, који часопис уређује Смитлен (Smittlein). Треба пак истаћи обимну књигу о водним именима *Principes et Methodes d'Hydronomie française* од П. Лебела (P. Lebel). Топонимију су обрађивали у посебним књигама Dozat, Rostaing, Negre, Falc'g.un.

Општу слику схватања у француској лингвистици даје нам књига Ј. Пергот-а *La Linguistique*, врло јасно написана.

Индивидуалистичко-филозофска стремљења јењавају, а француска општа наука о језику се креће нормалном ритмиком управо зато што није искључиво затворена „школа“; што не спречава пробне тенденције ни интересовање ради обавештавања (нпр. објављене су не тако давно једна Сапирова и две Хјелмслеове књиге. Електронска пак испитивања укључена су у истраживања општа и посебна с обзиром на историјска проучавања лексема и лексемских варијаната (Nancy, Besançon).

Таква, динамична и неискључива, отворена лингвистика налази сазвучје на универзитету у Квибеку, са ипаратим смером ка билингвистичким и миксоглотским проучавањима (Dorion) и у Отави, са центром за проучавање дечјег језика (Waltburgha). Срећна је коинциденција да се у новим историјским и социјалним условима у Социјалистичком Савезу Совјетских Република лингвистика развија такође у реалистичком смеру, са координираним настојањима у другим славистичким центрима